

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця

на правах рукопису

МАМУТ ОГЛУ РУСТЕМ АБЛЯТІФОВ

МАНМУТ ОĞLU RUSTEM ABLÂTİFOV

УДК 94(=512.19:560) “1980/2000”

ДИСЕРТАЦІЯ

**КРИМСЬКА ДІАСПОРА ТУРЕЧЧИНИ У ПРОЦЕСІ РЕПАТРІАЦІЇ
КИРИМЛИ НА ІСТОРИЧНУ БАТЬКІВЩИНУ**

(КІН. 1980-Х – ПОЧ. 2000 Х РР.)

Спеціальність – 032 «Історія та археологія»

Галузь знань – «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Р.М. Аблятіфов

Науковий керівник: Козловський Сергій Орланович,

кандидат історичних наук, доцент

Львів – 2022

АНОТАЦІЯ

Р.М. Аблятіфов. Кримська діаспора Туреччини у процесі репатріації кримли на історичну Батьківщину (кін. 1980-х – поч. 2000 х рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» в галузі знань 03 «Гуманітарні науки». – Львівський національний університет імені Івана Франка, Міністерство освіти та науки України, Львів, 2022.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню ролі кримської діаспори Туреччини у процесі повернення народу кримли на історичну Батьківщину, осмисленню її внеску та впливу, обґрунтуванню його значення у відродженні культури кримли, захисту їхніх прав та свобод.

Наукова новизна полягає у тому, що дисертація є першим у вітчизняній історіографії комплексним науковим дослідженням історії кримської діаспори у Туреччині на етапі її перетворення з громади турків кримського походження у сучасну діаспору кримли. Уперше проаналізована діяльність організованого діаспорного руху у Туреччині, а також вплив кримської діаспори Туреччини на процес повернення та облаштування народу кримли з місць колишнього заслання на історичну Батьківщину – Крим та процеси відродження національної культури, освіти та духовності. Проаналізовано форми і напрямки співпраці кримської діаспори Туреччини з історичною Батьківщиною, розкрито їхнє значення для процесів національного відродження у Криму означеного періоду, висвітлено маловідомі аспекти історії кримської еміграції Туреччини.

Уперше предметом наукового розгляду стала діяльність кримської діаспори Туреччини у період державотворення у процесах трансформації та демократизації в Україні, у розбудові громадянського суспільства. Окреслено роль діаспори у формуванні відносин між незалежною Україною та Турецькою Республікою. Дисертаційне дослідження заповнює прогалину у визначенні ролі кримської діаспори в зовнішньополітичній діяльності Туреччини та висвітлює внесок діаспори стосовно формування іміджу народу кримли на міжнародній арені. Подальшого розвитку набуло виокремлення значення здобутків діаспори кримли

для розвитку науки, освіти, літератури, мистецтва, її участі в процесах в українському Криму.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки та положення дисертаційного дослідження відкривають наукові знання про роль та вплив кримської діаспори Туреччини на процес повернення народу кримли на історичну Батьківщину, відродження його національної культури, захист громадянських прав та свобод кримли, відносини між Україною та Туреччиною. Результати дослідження також можуть бути використані в ході підготовки зовнішньополітичної діяльності державних органів України у стосунках, зокрема, з кримською діаспорою Туреччини та, у ширшому плані, з політичними та урядовими органами Турецької Республіки з огляду на стратегічні партнерські відносини між нашими країнами. Основні положення й висновки дослідження можуть бути використані для підготовки праць та підручників, що узагальнюють теми з історії народу кримли, кримської діаспори, при розробці відповідних навчальних курсів і спецкурсів.

Об'єктом дослідження є кримська діаспора Туреччини наприкінці 1980-х – на початку 2000-х рр. та її участь у процесі повернення народу кримли на історичну Батьківщину – Крим.

Предметом дослідження є діяльність товариств кримської діаспори Туреччини наприкінці 1980-х – на початку 2000-х рр., їхній внесок у процес повернення народу кримли на історичну Батьківщину, а також чинники виникнення та етапи розвитку руху на підтримку репатріації кримли та боротьби за права та свободи кримли.

Метою дисертаційного дослідження є: на основі комплексного аналізу джерел та наукової літератури дослідити внесок кримської діаспори Туреччини у процес повернення народу кримли на історичну Батьківщину – Крим з місць колишнього заслання у 1987-2005 рр.

Досягнення поставленої мети потребує розв'язання низки конкретних завдань:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми та проаналізувати наявну джерельну базу;
- дослідити архівні та неопубліковані джерела, що висвітлюють тему дисертаційного дослідження;
- схарактеризувати основні види джерел з обраної теми, визначити ступінь репрезентативності й інформативності документів, ввести до наукового обігу нові джерельні матеріали;
- схарактеризувати сутність діаспори кримли Туреччини, проаналізувати чинники еміграцій та етапи формування діаспори, передумови та умови виникнення руху на підтримку повернення народу кримли на історичну Батьківщину;
- дослідити історію створення кримських національно-культурних товариств у Туреччині, встановити організаційну структуру та принципи діяльності організацій діаспори, схарактеризувати та оцінити діяльність кримських товариств Туреччини, що взяли активну участь у підтримці процеса повернення народу кримли до Криму та його культурного відродження на історичній Батьківщині;
- дослідити вплив діаспори на суспільно-політичні процеси у Туреччині щодо прав та свобод народу кримли, підтримки процесу його репатріації до Криму.

Дисертація являє собою системне дослідження, що узагальнює архівний, польовий та письмовий матеріал. Праці притаманний міждисциплінарний підхід, поєднання методик суміжних дисциплін: історії, соціології, політології тощо. Методологічною основою є принцип системності, відповідно до якого проаналізований процес зміни національної свідомості кримської діаспори під впливом процесів, що відбувалися на території колишнього СРСР та сучасної

Держави Україна, внаслідок чого громада вихідців з Криму перетворилася у діаспору кримли. В основу аналізу генезису кримської діаспори покладено принцип історизму, що дозволяє розглядати це історичне явище в його виникненні та розвитку та пов'язаними з цим конкретними обставинами.

У дослідженні застосовано як загальнонаукові, так й спеціальні історичні методи. У дослідженні використовувалися наступні історичні методи: проблемно-хронологічний, генетичний, системний, порівняльний, ретроспективний та перспективний. Використання цих методів обумовлене необхідністю порівняти діяльність різних діаспорних організацій задля висвітлення їхньої участі у процесі репатріації кримли за специфічних історичних та політичних обставин (міграції внаслідок руйнування Кримського Ханату, балканських і Кримської війн, Друга світова війна, військові режими та лібералізація суспільства Туреччини, процес репатріації народу кримли з місць колишнього заслання до Криму). Аналіз письмових (зокрема, архівних) джерел здійснювався із застосуванням історично-порівняльного методу. За допомогою цього ж методу зіставлено отриману інформацію й зроблено висновки про спільні та відмінні риси розвитку діаспори кримли у хронологічній перспективі. Синхронний метод, своєю чергою, допоміг дослідити спільні та відмінні напрямки діяльності різних товариств та фондів діаспори кримли Туреччини, а діахронний – визначити етапи встановлення та підтримки контактів діаспори з національним рухом кримли.

Одним з головних методів дисертаційного дослідження є також метод «усної історії», коли джерелом інформації були спеціально проведені інтерв'ю з діячами та активістами кримської діаспори Туреччини, які активно працювали наприкінці 1980-х та початку 2000-х рр.

Джерельну базу дослідження склали архівні документи, які здебільшого є неопублікованими, мемуари, преса і особисті спогади автора. Неопублікована частина джерел була почерпнута в архівах діаспорних організацій Анкари, Бурси, Ескішехіра, Істанбула тощо. Крім того, важливим джерелом слугували

дослідження, що пов'язані з різними аспектами соціального життя кримської діаспори, особливо дисертації представників самої діаспори киримли.

Задля досягнення мети дослідження також був проведений контент-аналіз періодичних видань кримських товариств, що видавалися протягом періоду, що досліджувався: “*Emel*” (Істанбул), “*Bahçesaray*” (Істанбул), “*Kırım Postası*” («Кримська Пошта», Ескішехір), “*Kırım Bülten*” («Кримський Бюлетень», Анкара), “*Kalgay*” (Бурса), “*Kırım*” («Крим», Анкара) тощо.

Закордонна історіографія представлена роботами азербайджанських, американських, болгарських, британських, російських, румунських та турецьких дослідників.

Встановлено, що внаслідок еміграційних процесів, що тривали з моменту анексії території Кримського Ханату у 1783 р. і до кінця II Світової війни, на території сучасної Турецької Республіки сформувалася величезна діаспора народу киримли, що перевищує сам народ, щонайменше, у 10 разів. Відповідно, кримська діаспора має надзвичайно великий вплив на суспільно-політичний та економічний розвиток Туреччини. Звичайно, що діаспора також мала та має значний вплив на розвиток та відродження самого народу киримли, його культури та мови.

Перші кримські товариства створювались саме як осередки кримської культури та фольклору. Такими товариствами були об'єднання в Істанбулі, Анкарі та Ескішехірі, які утворилися відповідно у 1952, 1955 р та 1972 рр. Зараз у Туреччині діють більше ніж 50 організацій киримли. Попри розбіжності між різними організаціями, що властиво для демократичного суспільства, діаспора спромоглася об'єднатися навколо важливої для народу мети.

Основним фактором активного розвитку національного руху киримли у Туреччині є початок процесу репатріації народу киримли з місць колишнього заслання до Криму. Відчайдушна боротьба кримців за право повернення до Криму, готовність до самопожертви, надзвичайно важкі умови, в яких доводилося облаштовуватися репатріантам у Криму, стала сильним емоційним чинником для

створення потужного руху солідарності з народом кримли як серед діаспори Туреччини, так і серед турецького суспільства. Одночасно, кримська діаспора намагалася мобілізувати не тільки саму кримську громаду, але й різними шляхами вплинути на суспільно-політичні кола Туреччини задля прийняття позитивних рішень на користь народу кримли: через ЗМІ, громадськість, власних краян, які представлені у представницьких та виконавчих органах країнах усіх рівнів, а також лобістськими діями у парламенті та уряді. Поступово діаспора займає своє важливе місце у національному русі кримли та наприкінці 1990-х зростає її вплив на процеси, що відбуваються у Криму. Внесок кримської діаспори Туреччини у відродження та розвиток культури, мови, мистецтва кримли в умовах економічної кризи, складної суспільно-політичної ситуації в Криму та Україні наприкінці 90-х років та на початку 2000-х років часто-густо був вирішальним.

Можна констатувати, що Меджлісу кримськотатарського народу та організованому руху діаспори разом вдалося створити «транснаціональну націю», частини якої живуть у різних країнах та навіть на різних континентах.

Досліджено, що у новітній історії Туреччини є дві постаті, які кардинально вплинули на розвиток сучасного діаспорного руху кримли у Туреччині: це – Мюстеджіп Улькюсал та Амет Іхсан Киримли. Якщо, М. Улькюсал був одним з тих сформулював саму ідею діаспорного націоналізму для кримли, то А.І. Киримли став стрижнем, навколо якого організаційно сформувалася сучасна діаспора кримли Туреччини. Її зараз за принципами, що закладені ними, успішно діють кримські товариства Туреччини.

Висновки. Починаючи з кінця 1980-х рр. організований рух діаспори став частиною загальнонаціонального руху кримли. Вплив кримської діаспори Туреччини у процес повернення та облаштування народу кримли на історичній Батьківщині є вкрай великим, а внесок до деяких сфер суспільно-політичного життя кримли, таких як, культура, освіта, мистецтво, духовність, часто-густо був вирішальним та визначав напрямок розвитку.

Ключові слова: кримська діаспора, Туреччина, Османська Держава, кримли, повернення на історичну Батьківщину, кримські товариства та громадські організації, національний рух, діаспорний рух.

ANNOTATION

Ablâtifov R.M. The Crimean diaspora of Turkey as a part of the repatriation process of the Qırımlı into their historical Motherland in the late 80s — early 2000s. – Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

The a thesis for a Doctor's of Philosophy degree by the speciality 032 – History and Archeology in the field of studies 03 – Humanities. – Ivan Franko National University of Lviv, 2022.

This dissertation is devoted to study a role of the Crimean diaspora of Turkey in the repatriation process of the Qırımlı nation to their historical Motherland, to try to understand its contribution and influence, to substantiate its importance in a revival of the Qırımlı's culture, to protect their rights and freedoms.

The scientific novelty is that this dissertation is the first comprehensive scientific research of the history of the Crimean diaspora in Turkey in the Ukrainian historiography during a stage of its transformation from a community of Turks by the Crimean origin to the modern Qırımlı diaspora. Activities of the organized diaspora's movement of Turkey and an influence of the Crimean diaspora of Turkey to the repatriation process of the Qırımlı nation from the former places of the exile and its resettlement in the historical Motherland – Crimea as well as processes to revive the national culture, education and spirituality are studied for the first time. Forms and directions of a cooperation of the Turkey's Crimean diaspora with the historical Motherland are analysed, their importance for the national revival processes in Crimea is discovered, the little known aspects of the history of the Turkey's Crimean diaspora are cleared up.

For the first time, activities of the Turkey's Crimean diaspora during the period of the state's creation in the transformation and democratization processes in Ukraine, the civil society development became a subject for the academic investigation. Also a role of the diaspora to establish relations between the independent Ukraine and the Turkish

Republic is described. This research is filling a gap to define a role of the Crimean diaspora in the Turkey's foreign policy and to make clear a contribution of the diaspora for the Qırımlı nation's image in the international arena. A characterization of an importance of the Crimean diaspora's achievements to develop the science, literature, arts, its participation in the humanitarian processes in Ukrainian Crimea is also developed.

Practical significance of the obtained results. Conclusions and statements of the thesis is uncovering scientific knowledge on a role and influence of the Crimean diaspora in Turkey to the return process of the Qırımlı nation to their historical Motherland, the rebirth of their national culture, protection of the Qırımlı's civil rights and freedoms, relations between Ukraine and Turkey. Taking into consideration of strategic partner relationship between our countries, results of this research can also be used for foreign affairs of the Ukrainian government to communicate with both the Crimean diaspora of Turkey and the Turkish Republic's governmental bodies. Cardinal principles and conclusions of this research can be used to prepare generalized works and textbooks on the Qırımlı nation, the Crimean diaspora, to elaborate appropriate courses of studies and option courses.

The object of research is the Crimean diaspora of Turkey at the end of 1980s – the beginning of 2000s and its participation in the repatriation process of the Qırımlı nation to the historical Motherland – Crimea.

The subject of the research is an activity of the Crimean diaspora's societies in Turkey at the end of 1980s – the beginning of 2000s, their contribution to the return process of the Qırımlı nation to the historical Motherland as well as factors for appearance and stages of development of the movement to support the repatriation of the Qırımlı, their struggle for rights and freedoms.

The aim of this research is to study a contribution of the Crimean diaspora of Turkey to the return process of the Qırımlı nation to the historical Motherland – Crimea

from the exile's former places in 1987-2005 on the basis of the complex analysis of sources and scholarly literature.

In order to get the formulated purpose, it should accomplish the specific tasks:

- To ascertain a situation the scientific study of the issue and to analyse available sources;
- To learn archival and unpublished sources that are relevant to the research;
- To characterize basic kinds of sources related to the selected topic, to determine a degree of documents' representativeness and informativeness, to introduce the notion of new sources' materials;
- To characterize the nature Qırımlı's diaspora in Turkey, to analyze factors of the emigrations and stages of the diaspora's formation, the preconditions and conditions to appear the movement to support the return of the Qırımlı nation to their historical Motherland;
- To study the history of the Crimean ethnic and cultural societies in Turkey, to ascertain the organizational structure and activities' principles of the diaspora organizations, to characterize and evaluate activities of the Crimean societies of Turkey, which participate actively in supporting the return process of the Qırımlı nation to Crimea and its cultural revival in the historical Motherland;
- To study the diaspora's influence to the social and political processes in Turkey for the Qırımlı nation's rights and freedoms, to support its repatriation process to Crimea.

The dissertation is a systematic research to summarize archival, field and written materials. This work is characterized by the interdisciplinary approach, a combination of allied disciplines' methods: history, sociology, political science, etc. As a methodological basis is the principle of systemacity, according to that a process of change of the Crimean diaspora's ethnic consciousness influenced by processes that took place in the former USSR and the modern State of Ukraine, in consequence of that the Crimean descents' community turned to the Qırımlı diaspora is analysed. The

analysis of the Crimean diaspora's genesis is based on the principle of historicism that allows to examine this historical phenomenon in view of its origin and development and related specific circumstances.

When doing the research, it is resorted both general scientific and special historical methods. The following historical methods were used to carry out this study: problem-chronological, genetic, systemic, comparative, retrospective and perspective ones. A necessity to compare the different diaspora organizations' activities in order to explain their participation in the Qırımlı's repatriation process in specific historical and political circumstances (forced migrations that is as result of the Crimean Khanate's destruction, Balkan and Crimean wars, World War II, military regimes and Turkish society's liberalization, the repatriation process of the Qırımlı nation from the former exile's places to Crimea) conditions to apply these methods. The analysis of written sources (in particular, archival ones) has been carried out using the historical-comparative method. The obtained information has been compared and conclusions have been drawn about the common and distinctive features of the Crimean diaspora's development in the chronological perspective using the same method too. The synchronous method, in turn, assists to examine common and different keynotes of various societies' activities and foundations of the Turkey's Qırımlı diaspora, and the diachronic one determines stages to establish and to keep in touch contacts of the diaspora with the Qırımlı national movement.

One of the main methods for the dissertation's research is also the method of «oral history», when as an information source are especial interviews with figures and activists of the Crimean diaspora in Turkey, who acted actively from the late 1980s to the early 2000s.

A source base for this research is consisted of archival documents that are mostly unpublished ones as well as memoirs, periodicals and the author's personal reminiscences. Unpublished sources have been found in the archives of the diaspora organizations in Ankara, Bursa, Eskişehir, İstanbul, etc. Besides that, researches for

various aspects of the Crimean diaspora's social life, especially the dissertations of the Crimean diaspora's representatives are the important source.

In order to achieve the research goal, it has been conducted the content analysis of the Crimean societies' periodicals issued in the period under study: «*Emel*» (İstanbul), «*Bahçesaray*» (Istanbul), «*Kırım Postası*» («Crimean Post», Eskişehir), «*Kırım Bülten*» («Crimean Bulletin», Ankara), «*Kalgay*» (Bursa), «*Kırım*» («Crimea», Ankara), etc.

Foreign historiography is represented by the works of American, Azerbaijani, British, Bulgarian, Romanian, Russian and Turkish researchers.

It has been determined that as a result of the emigration processes lasted from the annexation of the Crimean Khanate's territory in 1783 until the end of the World War II, the uncommonly large diaspora of the Qırımlı nation, which exceeds this nation at least 10 times larger, was formed on the modern Turkish Republic's territory. Accordingly, the Crimean diaspora is having an influence extremely on the socio-political and economic development of Turkey. Of course, the diaspora had also and is having a significant influence on the development and renaissance of the Qırımlı nation, its culture and language.

The first Crimean societies were created just as centres of the Crimean culture and folklore. Exactly the same were societies in İstanbul, Ankara, and Eskişehir that were established in 1952, 1955, and 1972. More than 50 Crimean organizations are acting in Turkey now. Despite the differences between various organizations, that are inherent in a democratic society, the diaspora was able to unite around an important goal for the nation.

The beginning of the Qırımlı nation's repatriation process from the former exile's places to Crimea served as the principal factor for the active development of the Qırımlı's national movement in Turkey. The Crimean natives' desperate struggle for the right to come back to Crimea, their readiness for the self-sacrifice, extremely difficult conditions in that repatriates had to resettle in Crimea, became the strong emotional factor to create the potent solidarity movement with the Qırımlı nation among both

Turkey's diaspora and Turkish society. At the same time, the Crimean diaspora was trying to mobilize not only just the Crimean community, but also to influence on the social and political circles of Turkey in different ways for positive decision making for the Qırımlı nation's benefit: through the media, the public, their own compatriots, who serve in the country's representative and executive bodies on all levels, as well as using lobbying in the parliament and government. Step by step, the diaspora had taken its important place in the Qırımlı national movement and its influence on the processes taking place in Crimea was being grown in the late 1990s. The contribution of the Turkey's Crimean diaspora to the renascence and development of the Qırımlı culture, language, arts against the backdrop of the economic crisis, the difficult social and political situation in Crimea and Ukraine was often decisive in the late 90's and early 2000's.

It can be stated the Mejlis of the Crimean Tatar people and the organized diaspora movement together managed to create "the transnational nation", parts of which live in different countries and even on different continents.

It is studied there are two outstanding figures in the contemporary history of Turkey, who had essentially influenced to develop the modern diaspora movement in Turkey: Müstecip Ülküsal and Ahmet İhsan Kırımlı. If M. Ülküsal was one of those who formulated the very idea of the diasporic nationalism for the Qırımlı, then A.İ. Kırımlı became as the core around which the modern Qırımlı diaspora in Turkey was organizationally formed. At the present time, the Crimean societies of Turkey are successfully operating on the principles laid down by them.

Conclusions. As from the late 1980's, the organized diaspora movement became as the integral part of the Qırımlı nationwide movement. The impact of the Crimean diaspora in Turkey on the repatriation and resettlement processes of the Qırımlı nation in the historical Motherland was very significant one, and its contribution to some spheres of the Qırımlı social and political life, such as culture, education, arts, spirituality, was often decisive one and it had determined a direction for development.

Key words: Crimean diaspora, Turkey, Ottoman Empire, Qırımlı, repatriation to historical Motherland, Crimean societies and public organizations, diasporic movement, national movement.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких відображені основні результати дослідження:

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Аблятіфов Р.М. Трансформація суспільно-політичної думки турецької діаспори кримли на прикладі публікацій журналу «Емель» (кін. 1980-х — поч. 2000-х років) // Народознавчі зошити. 2020. № 3 (153). С.714–722.
2. Аблятіфов Р.М. Розвиток діяльності організацій кримської діаспори наприкінці 80-х – початку 2000-х рр. // Народознавчі зошити. 2020. Вип. 6 (156). С. 1303–1313.
3. Аблятіфов Р.М. Роль А.І. Киримли у розвитку руху кримської діаспори Туреччини (кін. 80-х – поч. 2000-х рр.) // Старожитності Лукомор'я. 2021. № 1. С. 98-108.
4. Аблятіфов Р.М. Кримська діаспора Туреччини у національному русі кримли (кін. 1980-х — поч. 2000-х років) // Народознавчі зошити. 2021. Вип. 1 (157). С. 98-110.
5. Аблятіфов Р.М. Роль Мюстеджіпа Улькюсала у створенні сучасної кримської діаспори Туреччини // Вчені записки ТНУ ім. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2021. Том 32 (71) № 1. С. 74-82.
6. Ablâtif R.M. Qırımlılarınñ tarihiy vatanğa kütleliy qaytuvı devrinde Türkiyedeki Qırımlılar cemiyetlerniñ neşir ve medeniyy faaliyetleri (80nci senelerniñ soñu – 2000nci yıllarniñ başı). Вчені записки ТНУ ім. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. 2022. Том 33 (72) № 1. С. 220-227.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

7. Аблятіфов Р.М. Кримська діаспора на території сучасної Туреччини: від анексії Криму до II світової війни // Eastern European Review on Contemporary Issues. 2019. Vol. 1, No. 1, С. 7–16.

Наукові праці, в яких засвідчено апробацію матеріалів дослідження

1. Ablâtif R.M. Türkiye'deki Kırımlı cemiyetlerin kitle iletişim ve yayın faaliyetleri (80'lerin sonu - 2000'lerin başı arası). Збірник матеріалів. – Конгрес сходовознавців. (9–10 грудня 2021 р., Київ). Київ: Видавний дім «Гельветика», 2021. 260 с.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	18
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	28
1.1. Стан наукового вивчення теми	28
1.2. Огляд джерел.....	34
1.3. Теоретико-методологічні засади	40
Висновки до розділу 1	49
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ДІАСПОРИ КИРИМЛИ ТУРЕЧЧИНИ	51
2.1. Формування діаспори киримли Туреччини	51
2.2. Передумови виникнення й еволюція діяльності організацій діаспори киримли Туреччини	81
2.3. Формування суспільно-політичної думки турецької діаспори киримли на підтримку прав та свобод народу киримли (кін. 1980-х – поч. 90-х рр.)	102
Висновки до розділу 2	129
РОЗДІЛ 3. ДІАСПОРА ТУРЕЧЧИНИ ТА ЇЇ УЧАСТЬ У НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ КИРИМЛИ	131
3.1. Розвиток (статутної) діяльності товариств культури та взаємодопомоги діаспори киримли Туреччини у період 1980-90-х рр.	131
3.2. Участь діаспори Туреччини у процесі репатріації киримли на історичну Батьківщину та забезпеченні їхніх прав та свобод (поч. 90-х – поч. 2000-х рр.).....	146
3.3. Роль М. Улькюсала та А.І. Киримли в об'єднанні сучасної діаспори Туреччини та у формуванні суспільно-політично думки діаспори Туреччини	184
Висновки до розділу 3	203
ВИСНОВКИ	205
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	215
ДОДАТКИ	241

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АРК – Автономна Республіка Крим

АТСП – Агенція тюркського співробітництва та розвитку

ВККТ – Всесвітній конгрес кримських татар

ВНЗТ – Великі Національні Збори Туреччини

ВР АРК – Верховна Рада Автономної Республіки Крим

ВРУ – Верховна Рада України

КМУ – Кабінет Міністрів України

Кримський ЦВК – Кримський Центральний виконавчий комітет

КрНР – Кримська народна республіка

МКН – Меджліс кримськотатарського народу

НРКТ – Національний рух кримських татар

ОКНР – Організація кримськотатарського національного руху

ПВ – Партія Вітчизни

ПД – Партія Добробуту

ПНД – Партія націоналістичної дії

ПС – Партія справедливості

ПСП – Партія справедливості та розвитку

РМ АРК – Рада Міністрів Автономної Республіки Крим

РНК Тавриди – Рада народних комісарів Тавриди

РНП – Республіканська народна партія

РФ – Російська Федерація

ТКВКТ – Товариство культури та взаємодопомоги кримських тюрків

ФВК – Фонд відродження Криму

ВСТУП

Актуальність теми. Хоча вимушені еміграції *Qırımli* (к'иримли або українською – кримці) з території Криму та Північного Причорномор'я до Османської Держави та сучасної Турецької Республіки були та залишаються предметом досліджень багатьох вчених, починаючи ще з 18-го ст., питання виникнення, формування та розвитку організованого життя кримської діаспори Туреччини й досі залишається недослідженим українськими істориками. Серед закордонних дослідників, які ґрунтовно досліджували питання формування та розвитку кримської діаспори Туреччини можна виділити Ф.Т. Айдин [19; 159], А.М. Арабаджи [158], Б.Г. Вільямса [283; 282], В. Возгіна [92; 93; 94], К. Карпата [212; 213; 214], Х. Киримли [230; 231; 232], І. Ортайли [255], М. Улькюсала [277; 278] тощо.

Qırımlular (укр. кримці) або *Qırımtatarlar* (укр. кримські татари) – тюркомовний корінний народ Криму та України. Правовий статус киримли, як корінного народу України, встановлений Державою Україна Законом України «Про корінні народи України» від 01 липня 2021 р. [29]. Існує стереотипне, здебільшого нав'язане російською історіографією, сприйняття стосовно походження народу киримли як продукту монгольського завоювання, яке має ненаукове, вкрай політизоване підґрунтя [95, с. 3]. Етногенез киримли проходив з XI по XVIII ст. на території Криму та Північного Причорномор'я на основі західнокипчакського населення, яке здавна було відомо на Русі як «половці», а в європейських хроніках як «кумани». Відправною точкою для формування окремішньої кримської нації вважається створення власної держави – *Taht-ı Qırım ve Deşt-i Qırçaq*, ق پچاق دشت و ق ریم تخت (Кримський Престол та Кипчацький степ) у 1443 році. Кримська держава того часу була впливовим суб'єктом міжнародної політики та підтримувала дипломатичні відносини з країнами Європи та Азії. Свідченням важливого місця Криму серед європейських держав того часу слугує факт, що в *École spéciale des langues orientales* (спеціальній школі східних мов, нині Національний інститут східних мов та цивілізацій), що

заснована у Парижі у 1795 р., серед трьох мов вивчалася й мова киримли [74]. Крім того, точиться дискусія стосовно самоназви корінного народу. Відомо, що етнонім «татари» використовувався Російською імперією до усіх неслов'янських та тюркських народів, що проживали від Криму до Далекого Сходу, попри відмінності у мовах, культурах, релігіях. З середини 20 ст. у СРСР, як назва народу, також широко використовується термін «*кримські татари*». В сучасній Росії етнонім «*крымско-татарский народ*», що використовується у науковому обігу та політичній риторіці у Росії, пишеться через дефіс, аби підкреслити географічний смисл цього терміну. Під час підготовки семитомної «Історії татар» Інститутом історії ім. Ш. Марджані АН Республіки Татарстан співпали політичні інтереси, як політичного керівництва Росії, так й Татарстану. У результаті, киримли репрезентовані у четвертому томі цієї праці як «невід'ємна частина» татарського народу, себто, як татарська діаспора, що проживає на Кримському півострові [68, с. 120-125]. Хоча, щоби це стверджувати немає ані етнографічних, ані історичних підстав. Більше того, за міжнародним дослідженням ДНК киримли, що було проведено у рамках міжнародного проекту *Genographic* протягом 2010-2013 рр., в якому брали участь зокрема й російські та українські вчені, переконливо довело що генетичне походження народу киримли є відмінним від татарських народів Євразії, а тому, вони не є родичами татар [82, с. 75-85]. Усе це змушує інтелектуалів-киримли наполягати на відмові від штучно нав'язаного етноніму «татари» на користь самоназви *Qırımlı* або «кримці», яка присутня, зокрема, й в українському фольклорі поруч зі, подібним за смислом, терміном «кримчаки» та навіть згадується у середньовічних історичних хроніках московитів (додаток А).

За час, що пройшов після розпаду Радянського Союзу, різні аспекти діяльності національного руху киримли за повернення на історичну Батьківщину – Крим, що діяв в умовах комуністичного режиму та який з початком процесу повернення до Криму у 1987 р. поступово трансформувалася у рух за громадянські та політичні права та свободи народу киримли, досліджувалися багатьма

закордонними та вітчизняними вченими, такими як, Б.Г. Вільямс [283], М. Губогло [99], К. Озджан [257], Е. Оллворт [267], Е. Сейдаметов [17], С. Червонная [99; 147] та інші. Як відомо, національний рух кримли був унікальним явищем на території колишнього СРСР та пострадянському просторі, бо був єдиним правозахисним рухом, що охоплював увесь народ. Найбільш ґрунтовними дослідженнями національного руху кримців є праці російських істориків М. Губогло, С. Червонної та Г. Бекірової. Проте, питання ролі та місця кримської діаспори Туреччини у національному русі кримли й досі залишається недослідженим. Це питання висвітлювалося доволі фрагментарно, у контексті загальних досліджень національно-визвольної боротьби народу кримли за свої права. Між тим, підтримка повернення кримців з місць колишнього заслання на історичну Батьківщину з боку турецької діаспори, була різносторонньою та охоплювала десятки тисяч членів кримських громад на усій території Туреччини. Можна констатувати, що ця підтримка була не тільки у вигляді матеріальної допомоги чи моральної підтримки, але й через репрезентацію інтересів народу та активним лобюванням на усіх рівнях врядування країни.

Тому, **актуальність теми** визначається необхідністю системного дослідження ролі кримської діаспори Туреччини у процесі повернення народу кримли на історичну Батьківщину, осмислення її внеску та впливу, обґрунтування значення у відродженні культури кримли, захисту їхніх прав та свобод. Відносини України з Турецькою Республікою як стратегічних партнерів об'єктивно зумовлюють потребу наукового осмислення участі у них кримців Туреччини, їхнього впливу на країну перебування та зв'язків з історичною Батьківщиною.

Зв'язок роботи з планами наукових робіт установи. Дисертаційне дослідження здійснено відповідно до планової кафедральної державної теми «Дискусійні проблеми військової і політичної історії Центрально-Східної Європи» (0118U000605), що виконувалася у період 01.2018-12.2020 рр.

Мета дослідження: на основі комплексного аналізу джерел та наукової літератури дослідити внесок кримської діаспори Туреччини у процес повернення народу кримли на історичну Батьківщину – Крим з місць колишнього заслання у 1987-2005 рр.

Досягнення поставленої мети потребує розв'язання низки конкретних завдань:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми та проаналізувати наявну джерельну базу;

- дослідити архівні та неопубліковані джерела, що висвітлюють тему дисертаційного дослідження;

- схарактеризувати основні види джерел з обраної теми, визначити ступінь репрезентативності й інформативності документів, ввести до наукового обігу нові джерельні матеріали;

- схарактеризувати сутність діаспори кримли Туреччини, проаналізувати чинники еміграцій та етапи формування діаспори, передумови та умови виникнення руху на підтримку повернення народу кримли на історичну Батьківщину;

- дослідити історію створення кримських національно-культурних товариств у Туреччині, встановити організаційну структуру та принципи діяльності організацій діаспори, схарактеризувати та оцінити діяльність кримських товариств Туреччини, які взяли активну участь у підтримці процесів повернення народу кримли до Криму та його культурного відродження на історичній Батьківщині;

- дослідити вплив діаспори на суспільно-політичні процеси у Туреччині щодо прав та свобод народу кримли, підтримки процесу його репатріації до Криму.

Об'єктом дослідження є кримська діаспора Туреччини наприкінці 1980-х – на початку 2000-х рр. та її участь у процесі повернення народу кримли на історичну Батьківщину – Крим.

Предметом дослідження є діяльність товариств кримської діаспори Туреччини наприкінці 1980-х – на початку 2000-х рр., їхній внесок у процес повернення народу кримли на історичну Батьківщину, а також чинники виникнення та етапи розвитку руху на підтримку репатріації кримли та боротьби за права та свободи кримли.

Методи дослідження. Дисертація являє собою системне дослідження, що узагальнює архівний, польовий та письмовий матеріал. Праці притаманний міждисциплінарний підхід, поєднання методик суміжних дисциплін: історії, соціології, політології тощо. Методологічною основою є принцип системності, відповідно до якого проаналізований процес зміни національної свідомості кримської діаспори під впливом процесів, що відбувалися на території колишнього СРСР та сучасної Держави Україна, внаслідок чого громада вихідців з Криму перетворилася у діаспору кримли. В основу аналізу генезиса кримської діаспори покладено принцип історизму, що дозволяє розглядати це історичне явище в його виникненні та розвитку та пов'язаними з цим конкретними обставинами.

У дослідженні застосовано як загальнонаукові, так й спеціальні історичні методи. У дослідженні використовувалися наступні історичні методи: проблемно-хронологічний, генетичний, системний, порівняльний, ретроспективний та перспективний. Використання цих методів обумовлене необхідністю порівняти діяльність різних діаспорних організацій задля висвітлення їхньої участі у процесі репатріації кримли за специфічних історичних та політичних обставин (міграції внаслідок руйнування Кримського Ханату, балканські і Кримська війни, Друга світова війна, військові режими і лібералізація суспільства Туреччини, процес репатріації народу кримли з місць колишнього заслання до Криму тощо). Аналіз письмових (зокрема, архівних) джерел здійснювався із застосуванням історично-

порівняльного методу. За допомогою цього ж методу зіставлено отриману інформацію й зроблено висновки про спільні та відмінні риси розвитку діаспори кримли у хронологічній перспективі. Синхронний метод, своєю чергою, допоміг дослідити спільні та відмінні напрямки діяльності різних товариств та фондів діаспори кримли Туреччини, а діахронний – визначити етапи встановлення та підтримки контактів діаспори з національним рухом кримли.

Дотримання принципу наступності наукового пізнання встановлює зв'язок між явищами у процесі розвитку, а також дозволяє уникнути однобічності та суб'єктивізму. Особливо важливим є значення принципу наступності в дослідженні історії народу кримли, досвіду діяльності громадських осередків його діаспори.

Одним з головних методів дисертаційного дослідження є також метод «усної історії», коли джерелом інформації є спеціально проведені інтерв'ю з діячами та активістами кримської діаспори Туреччини, які активно працювали наприкінці 1980-х – початку 2000-х рр., а також одним з очільників *Qırımatar Milliy Meclis* (Меджліс кримськотатарського народу) періоду, що досліджувався.

Джерельну базу дослідження склали архівні документи, які здебільшого є неопублікованими, мемуари, преса та особисті спогади автора. Окремо необхідно виділити матеріали на електронних носіях (Інтернет), особливо на вебсторінках діаспорних організацій.

Неопублікована частина джерел була почерпнута в архівах діаспорних організацій Анкари, Бурси, Ескішехіра, Істанбула тощо. Крім того, важливим джерелом слугували дослідження, що пов'язані з різними аспектами соціального життя кримської діаспори, особливо дисертації представників самої діаспори кримли.

Задля досягнення мети дослідження також був проведений контент-аналіз періодичних видань кримських товариств, що видавалися турецькою мовою протягом періоду, що досліджувався: “*Emel*” (Істанбул), “*Bahçesaray*” (Істанбул),

“*Kırım Postası*” («Кримська Пошта», Ескішехір), “*Kırım Bülten*” («Кримський Бюлетень», Анкара), “*Kalgay*” (Бурса), “*Kırım*” («Крим», Анкара) тощо. Ці періодичні видання є цінним джерелом інформації, оскільки у них міститься надзвичайно багато матеріалів, присвячених поточної діяльності самих товариств, історії та культурі кримли, особливо ті, що стосуються періоду еміграції, та містять аналіз та оцінку як подій у Криму та Туреччині, а також свідчать про рівень та зміну самосвідомості кримли Туреччини.

Аналіз матеріалів, що публікуються в цих виданнях, зміг допомогти розібратися із тим, як кримці Туреччини уявляли власну історичну Батьківщину, які аспекти життя Крима їх цікавили найбільше. Унікальність цього джерела полягає ще й в тому, що матеріали, що містяться у діаспорних виданнях, не досліджувалися як історичні документи, а були об’єктом лише філологічних досліджень.

Закордонна історіографія представлена працями азербайджанських, американських, болгарських, британських, російських, румунських та турецьких дослідників.

Якщо питання міграцій кримли з території колишнього Кримського Ханата до Османської Держави, особливо у період після Кримської війни 1853-1856 рр., широко досліджувалося іноземними істориками, починаючи з 19 ст., то діяльність кримської діаспори Туреччини здебільшого залишалася поза увагою дослідників. Хоча ті чи інші аспекти соціокультурного життя діаспори кримли Туреччини досліджувалися, перш за усе, турецькими дослідниками, у період з кінця 1980-х рр. до сьогоднішнього дня, відомо тільки одне дисертаційне дослідження щодо діяльності організацій кримли Туреччини: А.М. Арабаджи [18].

Хронологічні межі дослідження зумовлені, з одного боку, фактичним початком процесу репатріації кримли до Криму з місць колишнього заслання у липні 1987 р., з іншого боку, початком 2005 р., коли, після всебічної підтримки народом кримли Помаранчевої революції 2004 р., держава припинила розглядати

кримців як елемент нестабільності в країні та у відносинах між урядом та представницькими органами почався етап співробітництва.

Наукова новизна результатів дослідження. Дисертація є першим у вітчизняній історіографії комплексним науковим дослідженням історії кримської діаспори у Туреччині на етапі її перетворення з громади турків кримського походження у сучасну діаспору киримли. Уперше проаналізована діяльність організованого діаспорного руху у Туреччині, а також вплив кримської діаспори Туреччини на процес повернення та облаштування народу киримли з місць колишнього заслання на історичну Батьківщину – Крим та процеси відродження національної культури, освіти та духовності. Проаналізовано форми та напрямки співпраці кримської діаспори Туреччини з історичною Батьківщиною, розкрито їхнє значення для процесів національного відродження у Криму означеного періоду, висвітлено маловідомі аспекти історії кримської еміграції Туреччини.

Уперше предметом наукового розгляду стала діяльність кримської діаспори Туреччини у період державотворення у процесах трансформації та демократизації в Україні, розбудови громадянського суспільства. Окреслено роль діаспори у формуванні відносин незалежної України та Турецької Республіки. Дисертаційне дослідження заповнює прогалину у визначенні ролі кримської діаспори в зовнішньополітичній діяльності Туреччини та висвітлює внесок діаспори стосовно формування іміджу народу киримли на міжнародній арені. Подальшого розвитку набуло виокремлення значення здобутків діаспори киримли для розвитку науки, освіти, літератури, мистецтва, її участі у гуманітарних процесах в українському Криму.

Практичне значення. Висновки та положення дисертаційного дослідження відкривають наукові знання про роль та вплив кримської діаспори Туреччини на процес повернення народу киримли на історичну Батьківщину, відродження його національної культури, захист громадянських прав та свобод киримли, відносини між Україною та Туреччиною. Результати дослідження також можуть бути використані у ході підготовки зовнішньополітичної діяльності органів влади

України у стосунках, зокрема, з кримською діаспорою Туреччини та, у ширшому плані, з політичними і урядовими інституціями Турецької Республіки з огляду на стратегічні партнерські відносини між нашими країнами. Основні положення й висновки дослідження можуть бути використані для підготовки праць та підручників, що узагальнюють теми з історії народу кримли, кримської діаспори, при розробці відповідних навчальних курсів і спецкурсів.

Апробацію результатів дослідження здійснено на засіданнях кафедри середніх віків та візантиністики Львівського національного університету ім. І. Франка, у доповідях на звітних наукових конференціях професорсько-викладацького складу, на 7 наукових конференціях, зокрема: Звітній науковій конференції Львівського національного університету імені Івана Франка за 2018 рік (Львів, 4 лютого 2019 р.); Шостій Міжнародній науковій конференції «Крим в історії України» до 1030-річчя Корсунського походу київського князя Володимира Великого (м. Київ, 13 червня 2019 р.); Звітній науковій конференції Львівського національного університету імені Івана Франка за 2019 рік (Львів, 3 лютого 2020 р.); VIII Міжнародній науковій конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження» (м. Острог, 23-24 вересня 2020 р.); Звітній науковій конференції Львівського національного університету імені Івана Франка за 2020 рік (Львів, 4 лютого 2021 р.); V Конгресі сходознавців (Київ, 9-10 грудня 2021 р.); XXI V Сходознавчих читаннях ім. А. Кримського (Київ, 21 грудня 2021 р.).

Публікації. Основні положення дисертації представлені у 7 статтях, 6 із яких було надруковано у фахових виданнях, визначених ДАК МОН України, 1 – в закордонному науковому онлайн журналі у реферативній базі Index Copernicus.

Структура дисертації та послідовність викладу матеріалу визначені логікою дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (285 найменувань), списку умовних скорочень та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 276 сторінки, з них 214 сторінок – основний текст дослідження.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового вивчення теми

На перший погляд, історіографія діаспори кримли Туреччини є доволі широкою. Починаючи з 19 ст. і до сьогоднішнього дня численні дослідники з Болгарії, Великої Британії, США, Польщі, Румунії, України й, звичайно, Туреччини присвятили кримській діаспорі багато історичних праць: Й. Єролова [104], Б.Г. Вільямс [283], Х. Киримли [231; 232], А. Фішер [193], М. Улькюсал [278], Е. Сейдаметов [17; 261]. Однак, аналізуючи дослідження, що присвячені, тим чи іншим чином, народу кримли та його діаспорі, можна виокремити один аспект, який найбільш репрезентований у світовій історіографії – це процес міграцій чи переселення або *муаджірський* рух кримли з території колишнього Кримського Ханату після його завоювання у 1783 р., який особливо посилювався після Кримської війни 1853-1856 рр. Взагалі, теми Кримської війни та міграції населення з Криму та Кавказу, що були її наслідком, є особливо популярними серед британських та американських дослідників. Різні аспекти руху *муаджірів* з Криму та Кавказу, соціального життя кримської громади Османської Держави та Туреччини: історичні, соціологічні, політичні, культурні, лінгвістичні, також широко досліджувалися та продовжують досліджуватися турецькими істориками, що не є дивним з огляду на те, яку пропорцію складають кримська та кавказькі громади у складі населення сучасної Туреччини та рівень їхніх самосвідомостей. Мільйони громадян Туреччини зберігають етнічну ідентифікацію, включно з мовою, звичаями, фольклором, як кримли, адиги, карачай-малкар, осетини, вайнахи тощо. Вони зберігають історичну пам'ять про батьківщину та вимушене переселення їхніх предків до Османської Держави. Щороку проводяться дослідження різних аспектів *муаджірського* руху, починаючи від бакалаврських робіт до докторських дисертацій та монографій, зокрема й вихідцями з цих громад: наприклад, магістерська робота Берата Йилдиза «Еміграції з Російської імперії до Османської імперії: у світлі нових архівних матеріалів», що виконана в

Університеті Бількент у 2006 р. [23]. Після розпаду Радянського Союзу, дослідження *муаджірського* руху та кавказьких діаспор Туреччини та Близького Сходу стали активно проводитися вченими республік Північного Кавказу РФ, оскільки після падіння «залізної завіси» поновилися контакти з адигськими, чеченськими, карачаївськими та іншими громадами закордоном, для дослідників відкрилися неопубліковані матеріали архівів та діаспорних організацій. Науковий інтерес сучасних дослідників підігривається й виникненням так званого «черкеського питання» у РФ, коли представники адигських народів закономірно ставлять питання про визнання геноциду проти кавказьких народів у 17-18 ст., повернення їхніх етнічних територій та репатріацію представників малоазійської та близькосхідної діаспор на історичну батьківщину [131, с. 80-89].

Закордонні історики, які ґрунтовно досліджували історію Криму та його корінного народу, національного руху кримли, такі як Л. Безаніс [174], Б.Г. Вільямс [283], В.Є. Возґрін [92; 93; 94], М.Н. Губогло [99], Н. Ерен [267, с. 323-351], Х. Киримли [231; 232], К. Озджан [257], П. Реддевей [267, с. 226-236], Е. Оллворт [267, с. 180-205, 251-280], А. Фішер [195; 193], С.М. Червонная [99; 147], так чи інакше, торкалися деяких аспектів історії діаспори кримли Туреччини.

Одним з перших дослідників, хто зайнявся дослідженням історії еміграції кримців з Криму, їхнього життя в Османській Державі, був видатний політичний та громадський діяч, член Мусульманського виконкому та делегат І *Курултаю*, Амет Озенбашли (1853-1958). У 1926 р. вийшла його праця «*Qırım faciası*» (Трагедія Криму), яка була присвячена цим питанням [133].

У 1978 р., у рамках досліджень народів колишнього СРСР у Стенфордському університеті, вийшла книга А. Фішера «*The Crimean Tatars*» (Кримські татари), яка була однією з перших праць на Заході, що ґрунтовно описувала історію народу з моменту заснування Кримського Ханату до періоду діяльності національного руху кримли в умовах СРСР [195]. Також відома його книга «*Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatars*» (Між

росіянами, османами та турками: Крим та кримські татари), що побачила світ у 1998 р. [193]. Зокрема, дослідник порівняв складні ситуації, в яких знаходились народ киримли у Радянському Союзі та кримська громада у Туреччині, коли з різних причин, але ідентичність кримців опинилася під загрозою.

Важливі моменти організованого життя та історії кримської діаспори Туреччини висвітлює книга «*The Tatars of Crimea. Return to the Homeland*» (Татари Криму. Повернення на Батьківщину) під редакцією Едварда А. Оллворта, що вийшла друком у 1998 р. Серед колективу авторів є представники світової кримської діаспори та учасники національного руху [267].

Також серед іноземних вчених, які ретельно досліджують історію народу киримли можна виділити американського дослідника Браяна Гліна Вільямса, який присвятив кримцям книги «*The Crimean Tatars. The Diaspora Experience and the Forging of a Nation*» (Кримські татари. Досвід діаспори та пошук нації) від 2001 р. [283] та «*The Crimean Tatars: from Soviet Genocide to Putin's Conquest*» (Кримські татари: від радянського геноциду до путінського підкорення), яка побачила світ у 2015 р. [282].

Історію вимушеного переселення киримли до Османської Держави, умови в яких це відбувалося, ретельно досліджував уродженець Криму, російській історик В.Є. Возгрін (1939-2020) у власній фундаментальній праці – *История крымских татар. Очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырёх томах*. (Історія кримських татар. Нариси етнічної історії корінного народу Криму у чотирьох томах) [92, 93, 94], над якою він працював протягом 20 років. У своїй праці він виразно показав послідовну політику московитської держави, спрямованої на витискання корінного народу протягом сторіччя, починаючи з моменту анексії Криму у 1783 р.

Одним з дослідників історії громади киримли Туреччини є професор Університету Бількент Хакан Киримли. Серед його численних публікацій, присвячених кримській діаспорі, виокремлюється фундаментальна праця «*Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*» (Кримськотатарські та

ногайські села Туреччини) [232], що вийшла друком у 2012 р. за підтримки Товариства історії Туреччини.

Представники кримської діаспори, історики Халіл Іналджик (1916-2016) [110], Кемал Карпат (1923-2019) [212; 213; 214], Ільбер Ортайли [255] у своїх працях також висвітлювали сторінки історії Криму та власного народу, історії вимушених міграцій та життя кримців на землях османів.

Починаючи з кінця 1980-х рр., ті чи інші аспекти соціального життя кримської діаспори регулярно стають об'єктами для досліджень у рамках підготовки магістерських дисертацій слухачів турецьких університетів: мова, музична культура, традиції та звичаї, що зберігаються киримли, спогади про еміграцію, преса та література тощо. Наприклад, Ільхан Ерсой з Університету ім. 9 вересня у 2008 р. присвятив власну докторську дисертацію темі культурної ідентичності киримли, які проживають в Ескішехірі та Істанбулі [20]. Усі дослідження проведені на високому професійному рівні та підтверджують зацікавленість турецької історичної спільноти до вивчення громади киримли Туреччини. До того ж, життя кримської громади досліджують соціологи, політологи, мистецтвознавці, філологи, тюркологи, етнографи тощо. Як працю, де ґрунтовно досліджена діяльність діаспорного руху киримли у Туреччині та де частково висвітлений внесок діаспори до діяльності національного руху киримли, можна навести дисертаційне дослідження представника кримської громади, історика Аджи Мурата Арабаджи – «Важливість кримських товариств та фондів з точки зору тюркської історії та культури», що виконано у 2006 р. в Істанбульському університеті [18]. Інша представниця діаспори киримли Туреччини, політологиня Філіз Тутку Айдин ретельно розкрила тему щодо соціального життя своїх співвітчизників, спочатку у магістерській дисертації «Приклад націоналізму діаспори: кримці Туреччини» в Університеті Бількент (Анкара, Туреччина) у 2000 р., а згодом у докторській дисертації: «Порівняльні випадки націоналізму на відстані: пояснення емігрантського, вигнанського, діаспорного та транснаціонального рухів кримських татар», яка захищена у 2012 р. в Університеті Торонто (Торонто, Канада) [19].

Серед вітчизняних вчених, в чийх працях досліджуються ті чи інші аспекти життя кримської громади Туреччини, можна виділити Н.Р. Абдульваапова [78], Д.Ю. Золотарьова [108], Е.М. Кангієву [16], Т.Н. Куршутова [245], Г.З. Юксель [152]. Проте, питання ролі та місця турецької діаспори саме у національному русі кирилли й досі залишається не дослідженим. Це питання висвітлювалося доволі фрагментарно, в контексті загальних досліджень національно-визвольної боротьби народу кирилли за свої права.

В цілому, можна стверджувати, що роль та вплив кримської діаспори Туреччини у процесі повернення народу кирилли з місць колишнього заслання на історичну Батьківщину, розвиток її організованого руху, діяльність діаспорних організацій, не викликали наукового інтересу з боку українських істориків. Передусім, це викликано тим, що довгі роки світова діаспора кирилли не сприймалася Державою Україна, як власна діаспора, як частина світової української діаспори. Свідченням такої політики України, є, перш за усе, ст. 12 Конституції України, в якій зазначено: «Україна дбає про задоволення національно-культурних потреб українців, які проживають за межами держави» [27]. Відповідно, у державних програмах щодо української діаспори акцентувалося, насамперед, на українському етнічному чиннику. Перша подібна програма, а саме, Державна програма «Українська діаспора на період до 2000 року» була затверджена постановою Кабінету Міністрів України 22 січня 1996 р. [24] У «Національній концепції співпраці із закордонними українцями», схваленої Указом Президента України № 875/2006 від 13.10.2006 р., вказано, що її метою є «сприяння у створенні необхідних умов для збереження, розвитку та вираження етнічної культурної, мовної та релігійної самобутності *українських національних меншин* у державах їхнього проживання». Таку ж мету мала «Державна програма співпраці із закордонними українцями на період до 2020 року», що затверджена 10.05.2018 р. Постановою КМУ № 344 [28]. Урядові відомства: Міністерство закордонних справ, Державний комітет у справах національностей та міграції, Державний комітет телебачення і радіомовлення,

Міністерство культури до березня 2014 р.¹, контактували тільки з організаціями етнічних українців, такими як, Світовий Конгрес Українців чи Українська Всесвітня Координаційна Рада, та опікувалися культурними та освітніми потребами лише етнічної української діаспори. Це підтверджується тим фактом, що статус «закордонного українця» згідно із Законом України «Про закордонних українців» від 04.03.2004 р. [26], через активне заперечення МЗС та Держкомнацміграції, до 2017 р. не зміг отримати жодний з представників як діаспори кримли Туреччини, так й, загалом, світової кримської діаспори [123]. Усі без винятку, діячі кримської діаспори Туреччини, які були опитані автором під час польових досліджень, зазначали, що дипломатичні установи України у Туреччині воліли не контактувати з кримськими товариствами, а ставлення українських дипломатів до представників діаспори кримли здебільшого було байдужим, а іноді навіть ворожим. Наочно, це демонстрував С.В. Корсунський, Повноважний та Надзвичайний посол України у Туреччині у 2008-2016 рр., поведінка якого докорінно змінилася щодо кримської діаспори лише після травня 2014 р.

Тому, враховуючи вищенаведене, заслуговує на увагу дисертаційне дослідження Е.М. Кангієвої «Вивчення історії та етнографії Криму в тюркомовній періодиці кримськотатарської діаспори (1888-1991 рр.)», яке виконано у Дніпропетровському національному університеті у 2008 р. та є єдиним дослідженням українського історика, що присвячено кримській діаспорі Туреччини [16]. Якщо брати до уваги світову діаспору кримли, то потрібно згадати дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, що була захищена Е.Х. Сейдаметовим у 2007 р. в Одеському національному університеті ім. І.І. Мечнікова: «Рух солідарності кримськотатарської діаспори у США з боротьбою співвітчизників за повернення на історичну Батьківщину (1960-і–початок 2000-х років) [17], в якій автор фрагментарно висвітлює історичні

¹ Тобто, до початку агресії з боку Російської Федерації проти України та окупації території Автономної Республіки Крим.

події, що пов'язані з останньою хвилею еміграції кримців до Туреччини після II Світової війни.

Таким чином, аналіз історіографії свідчить, що питання, що досліджується, майже не висвітлено в історичній науці. Дослідники вивчали історію переселення та виникнення діаспори, теоретико-методологічні засади існування та діяльності діаспори, розглядали проблеми збереження ідентичності серед діаспорних громад тощо. Проте, взаємодія та співпраця діаспори з історичною Батьківщиною наприкінці 1980-х – початку 2000-х рр. не досліджувалися. Стан наукового вивчення питання свідчить, що історія кримської діаспори викликає наукове зацікавлення переважно серед українських дослідників, які є кримли за походженням, та потребує розгляду взаємодії кримської діаспори з Україною у різноманітних сферах: політичній, економічній, культурній, соціальній тощо.

1.2. Огляд джерел

Дослідження різноманітних аспектів діяльності організованого руху кримської діаспори Туреччини, зокрема, тих, що пов'язані з її участю у процесі повернення народу кримли на історичну Батьківщину у період, що досліджувався, потребувало залучення широкого спектра різноманітних джерел та їхнього ретельного аналізу. Таким чином, джерельну базу дисертаційного дослідження склали:

- нормативно-правові акти різних держав та епох: Російської імперії, Османської Держави, Турецької Республіки, Румунії, СРСР, Народної Республіки Болгарії, України, а також міжнародні та міждержавні угоди;
- статuti громадських об'єднань кримської діаспори Туреччини, протоколи засідань їхніх керівних органів, звіти про діяльність тощо;
- оприлюднені та неоприлюднені архівні документи;
- наукові праці і дисертації вітчизняних та закордонних вчених;

- матеріали друкованих та електронних ЗМІ України та іноземних держав, зокрема діаспорні видання;
- особисті спогади та світлини представників кримської діаспори у *Facebook*;
- особисті спогади та досвід автора, набуті внаслідок активної громадської діяльності, роботи у Держкомнацміграції України, Представництві Президента України в Автономній Республіці Крим та Агенції новин *Qırım Haber Ajansi*, участі у Світових конгресах кримських татар тощо;
- матеріали польових досліджень автора у Туреччині, зокрема інтерв'ю та бесіди з представниками діаспори кримли.

Під час дослідження також широко використовувалися матеріали з мережі Інтернет, у тому числі й фото- і відеоматеріали.

Джерела класифіковані за схемою, запропонованою українським дослідником Я.С. Калакурою: документальні (законодавчі, актові, статистичні, судово-слідчі, документи політичних партій і громадських організацій та ін.), оповідні (політичні праці, публіцистика, наукова, навчальна і художня література), періодика, джерела особистого походження (мемуари, листи, автобіографії та ін.), матеріали конкретно-соціологічних досліджень [115].

Протягом 2 сторіч після анексії Криму кримли жили у кількох причорноморських країнах, території та державний устрій яких внаслідок різноманітних історичних подій змінювалися: Росії, Османській Державі, Турецькій Республіці, Болгарії, Румунії, СРСР, Україні тощо. Відповідно, ці держави приймали закони, укладали міжнародні угоди, які безпосередньо впливали на долю кримців, на їхнє життя, спонукали до міграцій. Так, маніфест Катерини II «*О принятии полуострова Крымского, острова Тамань и всей Кубанской стороны под Российскую державу*» [137], за яким було анексовано територію Кримського Ханату у 1783 р., спричинив першу хвилю еміграції кримли до Османської Держави. Своєю чергою, *фірман* Османського султана

щодо створення комісії у справах біженців свідчить про масштаби міграцій із захоплених Московією територій Криму та Кавказу та відношення османів до питання приймання та облаштування переселенців [158, с. 39]. Закони Королівства Румунія, утвореного у 1881 р., та Царства Болгарія, утвореного у 1908 р., щодо переселення етнічних румунів та болгар до Добруджі та вилучення сільськогосподарських земель у тюркського населення спричинили міграцію частини громади кримли вже з Балкан [199]. Угода між Туреччиною та Румунією від 1936 р. [256, с. 251-256] також стимулювала кримців до переїзду. Рішення Політбюро Болгарської комуністичної партії щодо «болгаризації» мусульманського та тюркського населення, що проводилася протягом 1948-1993 рр. змусила частину кримли Болгарії також емігрувати до Туреччини. Так ще у 1962 р. Політбюро БКП прийняло рішення «Про заходи проти тюркської самоідентифікації циган, татар та болгар, які сповідують магометанську релігію» [188, с. 129-164]. Важливими чинниками, що вплинули на самоідентифікацію та статус кримли Туреччини є Конституція та закони Турецької Республіки, які визначають єдність турецької нації на основі єдиної турецької мови та відсутність національних меншин в країні [30].

Аналіз статутів громадських організацій кримської діаспори підтверджує правову ситуацію, в якій знаходилася кримська громада Туреччини, та наочно демонструє обмеження, що накладало турецьке законодавство на діяльність організованого руху та рівень контролю з боку державних органів. Важливу інформацію для розуміння, як діяли кримські товариства, які вживали заходи, дають їхні щорічні звіти про діяльність, які також містять відомості про фінансову діяльність організацій [65; 67; 68].

Важливу частину неопрілюднених документів, які належать до періоду кінця 1980-х – початку 2000-х рр., було знайдено в архівах товариств кримської діаспори Анкари, Бурси, Ескішехіра, Істанбулу. Здебільшого, це книги рішень товариств, що є документами суворої звітності та тривалого зберігання, зареєстрованими органами Міністерства юстиції Туреччини. Тому, в архівах

діаспорних організацій зберігаються книги рішень, що велися з моменту їхнього заснування. Ці документи є безпосереднім свідченням діяльності кримських товариств по наданню допомоги репатріантам-киримли та ступеню впливу діаспори на процеси репатріації кримців, відродження їхньої культури, мови, освіти, духовності тощо. За протоколами засідань правлінь товариств, що зафіксовані у книгах рішень, можна крок за кроком прослідкувати за їхньою поточною діяльністю, які заходи вживали товариства задля надання допомоги народу киримли, які завдання ставили собі на цьому шляху, оцінити обсяги та різноманітність аспектів цієї допомоги, а також рівень їхньої активності.

Матеріали османських архівів, цінну статистичну інформацію щодо переселенців, місць їхнього розселення, обсягів допомоги з боку османського уряду дають численні наукові праці та дисертаційні дослідження турецьких істориків. Причому, багато хто з дослідників досліджували архівні матеріали стосовно власних регіонів чи міст Туреччини. Так, цінні матеріали вдалося знайти у монографіях турецьких дослідників щодо розселення, умов облаштування кримських біженців у Балікесірі, Бурсі, Деріндже, Добруджі, Конї тощо.

Вкрай важливою частиною джерел є магістерські та докторські дисертації, що захищені дослідниками турецьких університетів у різних гуманітарних галузях: історії, політології, соціології, філології, музикознавстві, етнографії тощо. Так, першим з досліджень, що присвячені діаспорі киримли Туреччини та є доступними у загальній електронній базі Туреччини, є докторська дисертація мистецтвознавця І. Ерсоє «Діаспора та ідентичність: «Тепреш» як вираження багатоманітної культурної ідентичності кримських татар, які проживають в Ескішехірі та Істанбулі», яка захищена в Інституті мистецтв Університету ім. 9 вересня у 2008 р. [20] Діаспорні організації дуже позитивно сприймають такого роду дослідження та надають усіляку підтримку дослідникам. Активісти діаспори охоче дають інтерв'ю, товариства надають доступ до своїх архівів та усі необхідні документи, організують візити та зустрічі. Про ступень зацікавленості кримської діаспори у проведенні наукових досліджень стосовно їхньої історії свідчить те,

що новина про захист тієї чи іншої дисертації, чи випуск наукової монографії з відповідної тематики, обов'язково оприлюднюється у виданнях та офіційних вебсторінках турецьких товариств кримли.

Питому частину джерел, що були використані у дисертаційному дослідженні складають наукові праці мовою кримли з історії вимушеної міграції кримців, політичної діяльності представників кримської діаспори Туреччини, розвитку діаспорних ЗМІ тощо кримських дослідників з Кримського інженерно-педагогічного університету Н.Р. Абдульваапова [78], І.А. Керімова [116], Т.Н. Курштуова [245], Г.З. Юксель [152] та інших.

Вкрай цінними джерелами є друковані видання організацій кримської діаспори, які видавалися як ТКВКТ та деякими його філіями, так й незалежними товариствами: *Emel* (Істанбул), *Bahçesaray* (Істанбул), *Kırım Postası* (Ескішехір), *Kalgay* (Бурса), *Kırım Bülten* (Анкара), *Kırım* (Анкара). Найстарішим та найавторитетнішим виданням діаспори є історико-філософський журнал *Emel*, який був заснований ще у 1930 р. у Румунії, а з 1960 р. друкується у Туреччині, на відміну від інших друкованих видань, які були засновані та зазнали бурхливого розвитку на початку 1990-х рр. Й, якщо журнали та бюлетені товариств та їхніх філій, були місцевими виданнями за своїм контентом і здебільшого були спрямовані на місцеві громади, то журнал *Emel* формував світогляд, впливав на свідомість, виховував у національному дусі, підтримував етнічну самоідентичність, й, врешті-решт, створював сучасну діаспору кримли Туреччини [79]. Тому, якщо контент-аналіз видань товариств та філій дозволяє дослідити розвиток діяльності діаспорних організацій, зокрема, участь у процесі репатріації народу кримли, то аналіз публікацій *Emel* дозволяє відстежити еволюцію суспільно-політичної думки серед кримської громади Туреччини, яка з громади вихідців із Криму поступово перетворювалася на національно свідому кримську діаспору та як виник та розвивався рух солідарності та допомоги власному народові.

Оскільки соціальна мережа *Facebook* є своєрідним щоденником для користувача, місцем обміну інформацією, то особисті спогади, родинні світлини, які розміщують відомі діячі та активісти діаспори кримли є також цікавим джерелом для дослідження, які яскраво ілюструють історичні події та нерідко факти, викладені користувачами *Facebook*, є невідомими для широкого загалу та їх неможливо знайти ані у науковій літературі, ані у ЗМІ. Таким чином, вкрай цінними джерелами стали особисті сторінки М.Б. Алтана [60], д-ки І. Боумен [61], Х. Киримли [70] та інших.

Задля більш повноцінної оцінки діяльності кримської діаспори Туреччини були використані матеріали польових досліджень, які були зібрані автором під час поїздки до Турецької Республіки та м. Києва у період з травня 2018 р. до січня 2020 р. Основою для польових досліджень у Туреччині став запитальник, складений з 21 питання мовою кримли (додаток В). За цим запитальником були проведені інтерв'ю з діячами та активістами товариств та фондів кримської діаспори Туреччини та першим заступником ОКНР у 1989-1991 рр., першим заступником Голови МКН у 1991-2013 рр., Рефатом Чубаровим. Цінність матеріалів, що здобута у результаті інтерв'ювання підкреслюється фактом, що серед опитаних представників діаспори кримли присутні 6 голів правлінь товариств та фондів, 6 колишніх голів товариств та осередків товариств, 6 чинних та колишніх членів правлінь товариств, колишній парламентарій, а також інші активісти. Усі ці особи брали активну участь в організованому русі кримської діаспори Туреччини наприкінці 1980-х – початку 2000-х рр. та зробили великий внесок як у розбудову кримських товариств, так й у процес повернення народу кримли на історичну Батьківщину. Важливим джерелом інформації були бесіди з пересічними членами громад кримли, які ділилися думками, особистими спогадами про історії власних родин, їхню участь у громадському житті, враженнями від візитів до Криму. Такі бесіди відбулися під час збору матеріалів не тільки з громадянами Туреччини, але й з представниками діаспор Болгарії, Румунії, США.

Проведенню ґрунтового дослідження посприяв особистий досвід та знання автора, набуті за роки активної громадської діяльності, державної служби з 2002 р. до 2007 р., роботи в Агенції «Кримські Новини» з 2008 р. до 2011 р. Автор також був членом організаційного комітету I Світового конгресу кримських татар, що пройшов у травні 2009 р. у м. Акмесджіт/Сімферополь та учасником II Світового конгресу, проведеного в Анкарі у серпні 2015 р. Завдяки цьому, а також десяткам візитів, здійсненим до Туреччини, численним зустрічам на території Криму, були встановлені тісні партнерські зв'язки з представниками кримських товариств, членами громад, науковцями Туреччини. Внаслідок формальних та неформальних контактів вдалося отримати активне сприяння основних діаспорних організацій Туреччини та дослідити їхню діяльність зсередини. Набуті досвід та знання знайшли зображення у попередніх наукових працях автора українською, англійською та польською мовами та доповідях на наукових конференціях, оприлюднених на інтернет-ресурсах ООН та інших міжнародних та іноземних організацій (додаток Б).

Отже, основними джерелами для дисертаційного дослідження, крім наукових праць та досліджень, стали друковані видання кримських товариств та інтерв'ю діячів діаспори, а також особистий досвід та знання автора також.

1.3. Теоретико-методологічні засади

Після відновлення державності у 1991 р. в Україні почало активно розвиватися діаспорознавство. Вітчизняні дослідники вивчали різні аспекти формування, розвитку, соціального життя української діаспори. Перш за усе, потрібно згадати праці А. Атаманенко, О.Г. Бажан, С. Віднянського, В. Євтуха, Л. Зашкільняка, Б. Лановика, Ю. Макара, М. Палієнко, П.Т. Тронько, В. Трощинського та ін. За роки незалежності українська наука сформувала певну методологію дослідження стосовно закордонного українства.

Основу для поняттєвого апарату дисертаційного дослідження складають терміни «*муаджір*», «діаспора», зокрема, «кримська діаспора» або «діаспора киримли», які потребують певного витлумачення.

Міграції представників киримли з території зруйнованого Кримського Ханату до *عثمانیه دولت* — *Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye* (Османської Держави) є частиною великого міграційного руху мусульманських народів Криму та Кавказу, відомий в історії як *рух муаджірів*, що охопив ці країни внаслідок завоювань та колонізації цих територій Московською державою у 18-19 ст. Слово «*муаджір*» утворено від арабського слова «*хіджра*», тобто «переселення». Оскільки, кримські мусульмани мігрували з земель, що були захоплені невірними та стали таким чином *دار الحرب* «*Dar-al-Harb*» (*територія війни*), до *الإسلام دار* «*Dar-al-İslam*» (*територія Ісламу*) або у термінології тюркських народів «*Aq topraq*» (*Праведна земля*), то переселенці становилися *муаджірами* з точки зору ісламського права, що діяло в Османській Державі, й самі переселенці воліли себе так називати. Варто зазначити, що серед ісламських вчених активно обговорювалося питання *муаджірства*, чи зобов'язані мусульмани залишати завойовані землі. Термін «*муаджір*» й зараз широко вживається турецькими істориками при описанні історичних подій 18-20 ст. та самими нащадками переселенців.

Другим важливим науковим поняттям, що використовується у дисертаційному дослідженні є «діаспора». Згідно з «Енциклопедією сучасної України»: «У західній історіографії термін «Діаспора» (від грец. *διασπορά* — розсіяння) найчастіше застосовують до єврейського етносу, представники якого у 6 ст. до н. е. були виселені з території Палестини; у сучасній українській науці – до етнічних груп, що проживають поза межами своєї етнічної території і мають відмінні ступені самоорганізації. Іноді розрізняють поняття «еміграція», «імміграція» та «діаспора», враховуючи відсутність або наявність громадянства країни поселення [56]. У сучасній українській науці, як українська діаспора, розглядається суто етнічна українська діаспора, що поділяється на східну та

західну, причому, «як вихідців з українських земель (разом з їхніми нащадками), розпорошених по різних країнах і континентах в результаті еміграції, так і українців, що живуть на етнічних українських землях, що нині належать до інших держав» [112, с. 132-135]. Як можна бачити, на сьогодні, світова діаспора кримли знаходиться поза увагою українських науковців як об'єкт для дослідження.

Академік І.Ф. Курас вважав, що термін «діаспора» підкреслює факт переважно недобровільного переселення частини етносу [124, с. 532]. Й, згадуючи про історичну долю народу кримли та його діаспору, це здається вкрай влучною характеристикою. Інший український вчений, В. Євтух у своєму дослідженні «Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії» схарактеризував «діаспору» як: «...частину етносу, яка внаслідок різних обставин опинилася поза межами свого етнічного ядра в іноетнічному середовищі, проте зберегла свою етнічну самобутність, виробила специфічну «діаспорну» самосвідомість, утворила організаційну структуру, що в сукупності дає їй можливість стримувати етнічну трансформацію та групову асиміляцію, а також забезпечувати розвиток і функціонування даної спільноти, етнокультурну спадкоємність поколінь. Як етнічній групі діаспорі притаманні основні властивості етносу. Етнічна територія не виступає для неї матеріальною основою життєдіяльності, а більшою мірою пов'язана із образом батьківщини, духовна пов'язаність з якою виступає одним з визначальних компонентів її самосвідомості» [105, с. 45]. Хоча, це визначення стосувалося української діаспори, його цілком можна віднести й до кримської діаспори. За визначенням американського фахівця В. Сафрана, діаспорі властиві наступні риси: «1) їхні предки залишили певний справжній «центр» до двох або більше "периферійних" чи іноземних регіонів; 2) вони зберігають колективну пам'ять, візію чи міф про свою первісну батьківщину - її фізичне розташування, історію та досягнення; 3) вони вважають, що вони не сприйняті, та, можливо, не будуть повністю сприйняті суспільством, що приймає, і тому відчують себе частково відчуженими та ізольованими від нього; 4) вони вважають свою

прабатьківщину справжнім, ідеальним домом та місцем, до якого вони чи їхні нащадки зрештою (або повинні) повернутися - коли це буде можливим; 5) вони вважають, що вони повинні, разом, прихильно ставитися до утримання або відновлення їхньої первісної батьківщини, її безпеки та процвітання; та 6) у той чи інший спосіб, вони й надалі пов'язані, особисто чи узагальнено, з цією батьківщиною, і їхня свідомість, як членів етнічної громади, та солідарність, значною мірою, визначаються наявністю таких відносин» [260, с. 83-99].

То, якщо охарактеризувати громаду кримли Туреччини, спираючись на визначення експертів, кримська діаспора: 1) утворилася внаслідок вимушеного переселення; 2) зберігає стійку колективну пам'ять про історичну Батьківщину – Крим; 3) намагається зберегти етнічну самоідентифікацію; 4) вважає Крим справжнім, ідеальним домом; 5) вважає, що вона повинна робити усе можливе заради розвитку власного народу та історичної Батьківщини; 6) підтримує стійкі зв'язки зі своєю колишньою етнічною територією, як батьківщиною.

Враховуючи, що переселення кримців відбувалося не тільки власне з території Кримського півострову, а з усієї території колишнього Кримського Ханату, яка включала Північне Причорномор'я та частину Північного Кавказу, до території тодішньої Османської Держави, яка зараз є територіями сучасних Турецької Республіки, Республіки Болгарія, Румунії, постає питання: «кого можна вважати членами діаспори кримли?». Деякі дослідники Туреччини та Росії ідентифікують ногайський субетнос народу кримли як окрему етнічну спільноту. Особливо, коли мова йде про нащадків ногаїв Причорномор'я чи Північного Кавказу. Однак, якщо, наприклад, нащадки ногайських родів Буджаку безумовно вважають себе частиною кримської діаспори та, відповідно, народу кримли, то, кавказькі ногаї, зокрема *Qoban* (Кубані), схильні вважати себе діаспорою ногайців, які визнані окремим народом у РФ, хоча й визнають, що ані етнічно, ані мовно не відрізняються від своїх кримських та причорноморських родичів. Це парадоксальний факт, враховуючи, що абсолютну більшість членів діаспори кримли Туреччини, а також Румунії та Болгарії, складають

представники ногайського субетносу, крім того, історично Кубань входила до складу Кримського Ханату і керувалася *сераскирами* з династії Гераїв [98, с. 144]. Розуміючи це, товариства кавказьких та кубанських ногаїв Туреччини підтримують дружні стосунки з кримськими організаціями та традиційно солідаризуються з національним рухом кримли. Таким чином, членами кримської діаспори Туреччини є не тільки нащадки *муаджірів*, які емігрували з Криму та Північного Причорномор'я протягом 18-20 сторіч до Анатолії, але й нащадки кримців, які змушені були вдруге емігрувати з території Балкан, втрачених османами внаслідок балканських війн та набуття незалежності Болгарією та Румунією.

Загалом, методологія, що обрана для дослідження, відповідає загальним трендам сучасної методології та дає змогу врахувати специфіку соціального життя діаспори кримли Туреччини. У структурі методології загалом заведено виділяти її базову першооснову (філософію та гносеологію), логічні компоненти (об'єкт, суб'єкт, предмет), хронологію наукової діяльності (періоди, етапи, фази, стадії), наукові технології та устаткування. Взагалі, «структура методології» розглядається як система принципів (правил), методів, прийомів, способів і засобів наукового пізнання [115]. Ці компоненти складають комплекс методології нашого дослідження, що є взаємопов'язаним та органічно цілісним, а також його дослідницький інструментарій. Реалізації визначених завдань сприяла методологічна основа, що була використана для проведення дисертаційного дослідження, це зокрема дозволило провести міждисциплінарний аналіз питання та дати характеристику складовим наукового пошуку.

При проведенні дослідження наголос робився на двох основних напрямках: відтворення об'єктивної картини взаємодії кримської діаспори Туреччини із національним рухом кримли у процесі репатріації на історичну Батьківщину та методологічне осмислення й узагальнення підсумків дослідження. Оскільки об'єктивність є обов'язковою умовою дослідження, що у дисертаційній роботі полягає насамперед у критичному аналізі зібраної інформації стосовно процесів,

що проходили у суспільстві, оцінюванні її ролі та внеску у процес повернення народу кримли, відродженні його культури, освіти, духовності. Найраціональнішим способом отримати об'єктивну інформацію про історію сприяння процесові репатріації до Криму та надання фінансової допомоги, а також політичної, інформаційної, моральної підтримки з боку діаспори Туреччини, є порівняння різних точок зору, різнопланової інформації. Важливим є також оцінка осмисленого співвідношення об'єктивного та суб'єктивного у процесі пізнання. Звісно, процес не буде завершеним без стадії тлумачення фактів із висвітленням позиції автора, як представника народу кримли. Усе це було враховано під час аналізування джерельної бази, публікацій діаспорних ЗМІ, виступів провідних діячів діаспорного руху, їхніх спогадів, суперечностей, що існували серед кримської діаспори, сприйняття представницькими органами кримли потенціалу закордонних кримців. Цей принцип дав змогу виокремити роль кримських товариств Туреччини у процесі повернення кримли до Криму.

Запобігти заплутуванню фактів, подій, явищ, що відбувалися наприкінці 1980-х – початку 2000-х рр. у Туреччині, розташувати їх у певній послідовності історичного часу та відповідно до місця події, у взаємозв'язку з історичними обставинами, проаналізувати суспільно-політичну ситуацію як у Криму, так й у Туреччині, процеси відродження культури, освіти, духовності, дозволив науковий метод історизму. Використовуючи цей метод, досліджуючи участь кримців Туреччини у процесі репатріації на історичну Батьківщину, можна оцінити їхній внесок до процесу, виокремити найважливіші тенденції та закономірності, простежити еволюцію суспільно-політичної думки серед кримської громади та загалом в країні, кількісні та якісні зміни в організованому русі кримли Туреччини. Використання інформації з перевірених джерел, що відповідає принципу науковості, дозволило уникнути використання мітів та стереотипів. Цілісність пізнання гарантується використанням методу системності. Визначення властивостей цілого ґрунтуючись на характеристиках елементів, а також властивостей елементів на основі характеристик цілого є неодмінним для

системного підходу під час проведення дослідження. Потреба цілісно вибудувати образ взаємодії кримської діаспори з власним народом, національним рухом кирилли, діяльності кримських товариств, спрямованої на допомогу народу кирилли всередині Туреччини, подвигнула дослідити суспільно-політичні, соціально-економічні, культурні, інформаційні аспекти співробітництва. Цей принцип сприяв вивченню досягнень кримців Туреччини, основних етапів розвитку громадських організацій, неупередженій оцінці їхньої діяльності. Ґрунтуючись на системному методі, у дослідженні проблеми, що визначена, приділено увагу здобуткам діаспорного руху. Це стало можливим внаслідок широкого залучення історичних, правничих, етнологічних, мистецтвознавчих, соціологічних, статистичних, філологічних, історіографічних джерел, які мають відношення до діаспори Туреччини, що й вплинуло на формування відповідної джерельної бази.

Дотримання принципу наступності наукового пізнання встановлює зв'язок між явищами у процесі розвитку, а також дозволяє уникнути однобічності та суб'єктивізму. Правило наступності зображає характер розвитку, за яким нова подія замінює або збагачує попередню, зберігаючи у собі її деякі елементи. Особливо важливим значення принципу наступності є у дослідженні історії народу кирилли, досвіду діяльності громадських осередків його діаспори.

Відповідно до принципу історичного антропологізму у дисертаційній роботі досліджено діяльність видатних діячів кримської діаспори Туреччини, ґрунтуючись на біографіях яких, можна прослідкувати за заснуванням та розвитком організованого руху діаспори, соціальної мобілізації кримської громади, зміною думок та поглядів всередині діаспори тощо.

Автором також застосовано загальнонаукові принципи – системності, історизму, об'єктивності, науковості та методи наукового пізнання, що дозволило оцінити події, процеси, що відбувалися у період кінця 1990-х – початку 2000-х рр. у Туреччині, з точки зору сучасників, з урахуванням суспільно-політичних та загальнонаукових тенденцій.

У дослідженні використовувалися наступні історичні методи: проблемно-хронологічний, генетичний, системний, порівняльний, ретроспективний та перспективний. Використання цих методів обумовлене необхідністю порівняти діяльність різних діаспорних організацій задля висвітлення їхньої участі у процесі репатріації кримли, ролі ЗМІ в цьому процесові, зокрема, діаспорних медіа, а також у відновленні та збереженні національної самоідентифікації кримців Туреччини; оцінити обсяги фінансової допомоги у різноманітних сферах, прослідкувати за етапами взаємодії з історичною Батьківщиною. Так, ретроспективний метод дозволяє визначити характерні риси та дослідити еволюцію суспільно-політичної думки діаспори щодо підтримки Криму та його народу з початком процесу репатріації.

Синхронний метод, своєю чергою, допоміг дослідити спільні та відмінні напрямки діяльності різних товариств та фондів діаспори кримли Туреччини, а діахронний – визначити етапи встановлення та підтримки контактів діаспори з національним рухом кримли.

Для проведення комплексного дослідження наукової проблеми необхідними є міждисциплінарні та спеціально-наукові методи дослідження, оскільки розв'язання поставлених задач вимагає залучення даних історії міжнародних відносин, політології, соціології, історії Криму, Туреччини, України, колишнього СРСР, Болгарії, Румунії, історичного джерелознавства, соціальних комунікацій тощо.

Задля об'єктивності дослідження проведено контент-аналіз діаспорних ЗМІ, що випускалися наприкінці 1990-х – початку 2000-х рр. Контент-аналіз – метод якісно-кількісного вивчення текстів з притаманними йому процедурами формалізації досліджуваного матеріалу [141, с. 58]. Зокрема, у дослідженні використаний змістовний контент-аналіз, який зосереджує увагу дослідника на змісті повідомлення на особливостях змістової політики друкованого видання, щоби визначити роль та участь кримської діаспори у процесі репатріації до Криму, відродженні національних культури, освіти, духовності.

Метод «усної історії», коли джерелом інформації є спеціально проведені інтерв'ю з діячами та активістами кримської діаспори Туреччини, які активно працювали наприкінці 1980-х – початку 2000-х рр., а також колишнім першим заступником Голови *Qırımtatar Milliy Meclis* (Меджліс кримськотатарського народу) Рефатом Чубаровим (1991-2013), обраний одним з головних методів дисертаційного дослідження (Запитальник для інтерв'ювання, складений з 21 питання мовою киримли подано у додатку В). До групи осіб, відібраної для інтерв'ювання, увійшли колишні та діючі голови, активісти кримських товариств, які є безпосередніми учасниками руху підтримки повернення народу киримли до Криму, відродження національної культури, захисту прав та свобод. Загалом було проведено інтерв'ювання з 21 особою у період з 23 червня 2018 р. по 06 березня 2019 р. у містах Анкара, Бурса, Гебзе, Ескішехір, Невшехір, Полатли, Істанбул, Київ та Львів, а також, з 3 особами повторно у період з 21.11.2019 р. по 25.12.2019 р. у м. Істанбул. Опитування проводилося за методом напівстандартизованого, фокусованого інтерв'ю, для чого був розроблений питальник з переліком визначених питань. Для заохочення оповідача до розповіді або особа не знала чи не розуміла, інтерв'ютор міг дати питання, що уточнювали чи роз'ясняли тему бесіди. Аналіз проведених інтерв'ю дозволив з'ясувати етапи розвитку руху підтримки репатріації кримців до Криму, перебіг історичних подій, передумови та умови, в яких відбувалася трансформація суспільно-політичної думки кримської діаспори Туреччини стосовно боротьби киримли за повернення на історичну Батьківщину, захист їхніх прав та свобод, відродження національної культури та скласти картину організованого життя діаспори тощо.

Метод «усної історії» був обраний через брак письмових джерел щодо організованого життя діаспори, діяльності кримських товариств Туреччини у період, що досліджувався, оскільки обмежена джерельна база пояснюється суспільно-політичними умовами, що утворювалися під час військових заколотів в цій країні.

Також ефективність наукового дослідження набагато підвищують сучасні засоби комунікації. Електронні бази даних бібліотек та наукових чи дослідницьких центрів, вебсторінки та сторінки у мережі *Facebook* товариств та фондів, державних органів та аналітичних центрів, надають можливість знаходити цінну інформацію для опрацювання.

Діяльність діаспори кримли Туреччини оцінюється з погляду на громадські організації діаспори, осередки культури, діаспорні засоби масової інформації, а також окремі особи. Описуються також такі форми діяльності як: суспільно-політична, інформаційна, моральна, інтелектуальна підтримка, фінансова допомога тощо.

Участь кримської діаспори Туреччини у процесі повернення народу кримли на історичну Батьківщину розглядається як допомога, що спрямована на полегшення соціально-економічного становища репатріантів, розбудову національних представницьких органів, відродження та становлення системи освіти рідною мовою, національної культури, релігійних центрів.

Отже, для досягнення мети та виконання завдань дисертаційного дослідження були використані як загальнонаукові, так й спеціально-історичні та джерелознавчі методи, дотримуючись при цьому принципів науковості, об'єктивності, історизму, причинності та системності. До того ж, була приділена увага визначенню понятійного апарату дослідження.

Висновки до розділу 1.

Таким чином, дослідивши історіографію щодо кримської діаспори Туреччини, джерельну базу й окресливши методологію та понятійно-категоріальний апарат дослідження, необхідно зазначити наступне:

1. Аспект, який найбільш репрезентований у світовій історіографії – це процес переселення або *муаджірський* рух кримли з території колишнього

Кримського Ханату до Османської Держави. Різні аспекти руху *муаджірів* з Криму та Кавказу, соціального життя кримської громади Османської Держави та Туреччини: історичні, соціологічні, політичні, культурні, лінгвістичні, також широко досліджувалися та продовжують досліджуватися турецькими істориками. Іншим аспектом, що представлений в історіографії є діяльність національного руху народу кримли за право повернення на історичну Батьківщину.

Проте, питання ролі та місця турецької діаспори саме у національному русі кримли й досі залишається не дослідженим, оскільки висвітлювалося доволі фрагментарно, в контексті загальних досліджень національно-визвольної боротьби народу кримли за свої права.

2. При підготовці дисертації було використано широке коло різноманітних джерел, проведено ґрунтовну науково-пошукову роботу. Проте, основними джерелами є неоприлюднені архівні документи діаспорних організацій, інтерв'ю та бесіди з активістами, матеріали неопублікованих дисертаційних досліджень. Абсолютна більшість виявлених матеріалів та документів уперше введена до наукового обігу в Україні. Аналіз усієї джерельної бази дозволив виконати завдання, що були поставлені та ретельно дослідити етапи формування та розвитку діаспори кримли Туреччини, діяльності організованого руху діаспори, акцентуючи на ролі діаспорного руху у процесі репатріації народу кримли на історичну Батьківщину наприкінці 1980-х – початку 2000-х рр.

3. Складність дослідження ролі та місця кримської діаспори Туреччини, зумовила застосування незвичних методів наукового дослідження, зокрема проведення контент-аналізу публікацій діаспорних видань та використання методу «усної історії» задля всебічного та об'єктивного аналізу діяльності організованого руху діаспори кримли.

РОЗДІЛ 2.

СТАНОВЛЕННЯ ДІАСПОРИ КИРИМЛИ ТУРЕЧЧИНИ

2.1. Формування діаспори кримли Туреччини

Світова діаспора кримли за своєю чисельністю у кілька разів перевищує чисельність самого народу на історичній Батьківщині. Сьогодні громади кримли компактно проживають на трьох континентах: в Азії, Південній Америці та Європі. Найчисельніші кримські громади існують у Туреччині, Узбекистані, Румунії. Значні громади є у Білорусі, Болгарії, Литві, Польщі, Росії, США. Невеликі кримські громади також присутні у Бельгії, Великій Британії, Канаді, Казахстані, Киргизстані, Нідерландах, Німеччині. Розпорошення представників народу кримли по світу сталося внаслідок кількох трагічних подій в його історії: втрата власної державності, збездземлення, репресій, голодомору, війни та, врешті-решт, Депортації 1944 року. Першопричиною виникнення світової діаспори кримли є падіння держави кримців – Кримського Ханату у 1783 р. На той момент кримли склали абсолютну більшість населення країни – 98% [158]. Наголошуючи на певній моноетнічності Кримського Ханату на момент анексії його територій, важливо зауважити, що, перш за усе, мова йде саме про етнічну ознаку, оскільки кримли-мусульмани, кримські караїми (*Qırımqaraylar*), кримські юдеї-кримчаки (*Qırımçaqlar*), православні кримські уруми (*Urumlar*) та навіть вірні Вірменської апостольської церкви або вірмено-кипчаки – за мовними, етнографічними, етнічними ознаками, склали єдиний народ, розрізняючись тільки за належністю до тієї чи іншої релігії. У середньовічному Криму непоодинокими були випадки, коли члени однієї родини могли належати до різних релігій. Про це свідчать, зокрема, кладовища в центральній частині півострова, де присутні спільні сімейні поховання мусульман та християн.

Кримські діаспори можна поділити на чотири великих групи за причиною виникнення тої чи іншої громади: внаслідок анексії території Кримського Ханату

російською державою у 1783 р. – Туреччина та балканські країни; внаслідок масової Депортації 1944 р. з Криму – Росія та центральноазійські країни; внаслідок трудової міграції, переважно з Туреччини – європейські та північноамериканські країни; осібно виділяється громада татар-липків або польсько-литовські татари, предки яких оселилися на теренах Великого Князівства Литовського у 14-15 ст. та зараз живуть у сучасних Білорусі, Литві та Польщі. Найчисельнішою серед світової діаспори кримли є турецька громада, яка за різними оцінками становить від 2 до 5 мільйонів людей. Ї хоча, з об'єктивних причин неможливо визначити точну кількість кримли Туреччини, кількість громадських об'єднань, а це більше ніж 50 організацій, сотні сіл кримців та географія їхніх розташувань та діяльності, свідчить про надзвичайно велику кримську громаду [264, с. 62-72]. Звичайно, що така чисельна та потужна громада, що має величезний людській, політичний та економічний потенціал, займає провідне місце серед кримських громад закордоння. Її вплив на організоване життя кримців світу є величезним. Крім того, можна констатувати, що більшість діаспор кримли Європи та Північної Америки пов'язані з громадою Туреччини кривними зв'язками та у власній діяльності орієнтуються саме на неї.

Період формування діаспори кримли на території сучасної Турецької Республіки можна поділити на кілька етапів, що стали наслідками конкретних історичних подій на територіях Кримського півострову та Північного Причорномор'я. Починаючи з моменту анексії території Кримського Ханату Російською імперією та закінчуючи періодом нацистської окупації Криму, відбулося кілька хвиль еміграції кримли до Туреччини. Г. Бекірова, а також Д. Золотарьов, виокремлюють шість хвиль еміграції з 1784 р. до 1904 р. [88]. Турецький дослідник А.М. Арабаджи каже про одинадцять хвиль еміграції з Криму починаючи з 1790 р. до 1933 р. [158].

І. Ортайли класифікує переселенців до Османської Держави (Туреччини) наступним чином:

- 1) кримли, які прибули до Кримської війни;

2) кримські мусульмани та юдеї, які емігрували після Кримської війни;

3) кримли Добруджі та Болгарії (колишня османська Дунайська провінція), які переселилися після османсько-російської війни 1877-78 рр.;

4) біженці, які прибули після 1917 року, зокрема, кримська аристократія та землевласники, депутати *Курултаю* та члени уряду Кримської Народної Республіки;

5) мігранти, які прибули після Другої світової війни [255, с. 60].

Однак, на думку автора, усього можна виокремити чотири великих чи основних хвиль вимушених еміграцій кримців з історичної Батьківщини: періоду 1783-1803 рр., періоду 1856-1876 рр., періоду 1917-1922 рр. та 1944-1949 рр.

Звичайно, міграція кримців відбувалася й до знищення Кримського Ханату, протягом 14-18 ст. Так, вихідці з Криму внесли значний внесок у розвиток Османської Держави та входили як до духовної еліти, так й до вищих ешелонів влади. Історії відомі імена кримли, які були шейхульісламами, муфтіями і верховними суддями Істанбула та Мекки, воєначальниками, губернаторами провінцій, верховними візирами та главами уряду, видатними османськими поетами та мислителями. Це ґрунтовно досліджено у працях кримського філолога та історика Н. Абдульваапа. Але, мусимо зазначити, що ці міграційні процеси не мали масового характеру та торкнулися, у першу чергу, високоосвічених людей, релігійних діячів та аристократію. Можна казати о сотнях кримців та їхніх нащадків, які стали видатними особистостями та зробили значний внесок у розвиток Османської Держави [78, с. 213-220].

Проте, першим поштовхом, який змусив кримців замислитися про еміграцію, став Кючук-Кайнарджійський мирний договір, укладений у 1774 р., за яким Москва, у результаті російсько-османської війни 1768-1774 рр. отримала перші землі на території Кримського Ханату: місто *Keriç* (Керч) та фортеці *Yeni Kale* (Єні-кале), *Kilburun* (Кінбурн), *Azaq* (Азов). Вже до 1782 р. кількість *муаджірів* з Криму досягла 50 тисяч. Голландський мандрівник Вунсель кажучи,

що «росіяни змусили кримців обирати або померти, або піти», свідчив, що безпосередньо перед анексією Криму, у 1783 р., у м. Багчасарай з 40 тисяч жителів залишалось тільки 6 тисяч. За словами мандрівника, у Судаку залишилось лише 37 сімей [281, с. 471].

Як відомо, 8 квітня 1783 р. Катерина II видала маніфест *«О принятии полуострова Крымского, острова Тамань и всей Кубанской стороны под Российскую державу»*, яким формально була закріплена анексія території Кримського Ханату. Саме падіння Кримської держави та подальша колонізація Російською імперією її земель спричинила першу хвилю масової еміграції кримли з Криму до тодішньої Османської Держави. *«Зрослі з початком війни безжальність та масовість царських репресій, а також голод, що був викликаний примусовим переселенням кримських татар та конфіскаціями їхнього майна та худоби ..., стали основною причиною масової втечі корінного народу з Криму»*, - зазначає В. Возгрін [92, с. 453].

Основним чинником, що спонукав кримли покинути рідні оселі була цілеспрямована політика московитських колонізаторів з тотального відбирання, а, фактично, захоплення, земель кримських селян російськими дворянами. Так, з 1784 р до 1797 р. російським поміщикам було роздано 288 тисяч десятин землі у Криму. Крім того, укладення Ясського миру у 1791 р., яким остаточно був підтверджений акт анексії Криму, позбавило кримли останніх надій на відновлення їхньої держави та викликало рішучі настрої на еміграцію до земель Османської Держави. Слід зазначити, що царська адміністрація, принаймні, перші роки колонізації Криму, не перешкоджала виїзду кримців, а навпаки царські чиновники сприяли якомога більшій їхній еміграції [92, с. 455].

Під час досліджень тих історичних подій, одним з головних питань є кількість населення Криму на момент анексії його території та кількість кримців, які емігрували з півострова. Різні дослідники та історики приводять вкрай різні дані про чисельність населення: від 300 тисяч до 4 мільйонів людей. Така різниця в цифрах може бути пояснена тим, що у Кримському Ханаті не проводився

перепис населення і, відповідно, не було точних даних щодо чисельності населення держави. Проте, кримські хани легко збирали 100-тисячне військо для власних походів і це дає певне уявлення про чисельність населення у Кримському Ханаті, адже існувала правова норма держави, за якою воїн до ханського війська споряджався чотирма родинами. Але, майже усі фахівці згодні, що за двадцять років вимушеної міграції Крим залишило не менш 400 тисяч осіб, тобто близько трьох чвертей його населення [92, с. 458].

Не слід забувати й про інші землі, що входили до складу Кримського Ханату, як-от, землі *Bucaq Ordusu* (Буджацької орди) на західному кордоні колишньої держави. Територія Буджаку² не була анексована росіянами у 1783 р. разом з іншими територіями Кримського Ханату і на ній до 1792 р. формально правили хани Ґераї: з 1787 р. до 1789 р. – Шахбаз Ґерай хан (1731-1793) та з 1789 р. до 1792 р. – Бахт Ґерай хан (1745-1800). На момент початку російсько-османської війни 1806-1812 рр. у Буджаку нараховувалося 212 ногайських поселень у чотирьох повітах: Орумбет-оглу – 76, Орак-оглу – 36, Етісінкой – 61 та Ізмаїльському – 39. Але, у 1807 р. війська московитів силою зброї змусили буджацьких ногаїв залишити їхні землі. Після цієї війни, за Бухарестським мирним договором 1812 р. Буджак також відійшов до Російської імперії. Частина цієї ногайської орди відкочувала до степової частини Криму, інша частина емігрувала до османської Добруджі. Генерал-губернатор Новоросії та Бессарабії граф А.Ф. Ланжерон (1763-1831), який брав участь у тій війні, згадував: «Татарські села були залишені своїми жителями, а їхні хати були так швидко знищені, що за шість місяців ледь можна було знайти навіть розташування цих сіл» [146, с.36-37]. Таким чином, землі Буджаку та й усього Північного Причорномор'я були повністю очищені від корінного населення.

Слід зазначити, що на самому початку кримські *муаджіри* переважно розселялися на балканських землях Османської Держави, зокрема у Добруджі [214, с. 27]. Землі *Rumeli* (Румелія), тобто, європейської частини Османської

² *Bucaq* (тюрк. – кут, окрайок) – історичний регіон, розташований між ріками Дунай та Дністром. З півночі межа регіону проходила по верхньому Траяновому валу.

Держави, були добре знайомі кримцям. Польський посланник Ян Гнінський писав у 17 ст., що «у Добруджі є 200 сіл кримців, серед яких 130 господарств мають посилати по одному вершнику на війну» [104, с. 31]. Відомо, що ще з 18 ст., а можливо й раніше, Османи виділяли членам династії Ґераїв там величезні території. У Румелії було десятки помість, які належали представникам династії Ґераїв. Османи, виявляючи велику повагу до династії чингізидів, надавали їм численні привілеї, землі, кошти, навіть й після падіння Кримського Ханату. Тому, не дивно, що ті з ханів Криму, які втратили трон, зазвичай переселялися до своїх володінь на Балканах. Представники двору Ґераїв мали великий вплив на життя у Румелії, оскільки керували від імені Високої Порти у місцях свого проживання [127, с. 299-303].

Окрім Добруджі, *муаджіри* з-поміж кримли оселялися й у Фракії, й у Македонії. Автору дослідження випало відвідати м. Струмїца/*Üstrümce* (Республіка Північна Македонія), де компактно проживає турецьке населення. В околицях цього міста й зараз є високогірне село *Tatarlı* (тобто, Татарське), а в історичній пам'яті місцевого турецького населення залишились згадки про переселенців з Криму. Зрозуміло, що османи намагалися розселити лояльних до них тюркомовних кримських мусульман серед слов'янського населення Балкан. Можна відмітити й про інший напрямок еміграції з Криму. Так, представники династії Ґераїв, шляхта, служителі культу, вчені оселялися, як правило, у столиці держави – Істанбулі, де вони склали поважну спільноту при дворі султана [283, с. 235].

Існував й інший чинник оселити перших кримських біженців на Балканах: Висока Порта розраховувала, що здобувши перемогу у війні 1787-1792 рр. проти Московії у перші ж роки після падіння Кримської держави, *муаджіри* отримають змогу повернутися на Батьківщину. Після поразки в цій війні, османській уряд змінив власну політику на організоване переселення та облаштування переселенців у своїх провінціях [189, с. 613]. Османська Держава позитивно сприйняла процес переселення на свою територію, справедливо розраховуючи на

трудоий та військовий потенціал кримців. Причому, притулок могли отримати будь-які біженці, незалежно від їхньої етнічної чи релігійної належності [18, с. 39]. Тому, серед переселенців були й юдеї, й християни.

«Другий Великий вихід» кримли з території Криму стався у 1850-1860-х рр. Хоча, цю хвилю масової еміграції корінних жителів півострову пов'язують з Кримською війною (1853-1856), перші емігранти стали залишати Батьківщину ще до війни. Річ у тім, що репресії проти кримців у вигляді витиснення степових жителів Причорномор'я з їхніх земель до Криму, конфіскації рибальських човнів та суденець південнобережних жителів, заслання не тільки «неблагодійних» мурз та мулл до різних губерній Росії, але й звичайних селян, почалися напередодні війни. Звичайною практикою було відселення населення південнобережних сіл на 25 верст від морського узбережжя. Крім того, дослідники зазначають, що у нових хазяїв Криму довгий час був певний страх перед можливими повстаннями кримців, яких звинувачували у нелояльності до московської держави та очікуванні порятунку від османів [192, с. 49]. Це був ще один з чинників, чому росіяни бажали очистити півострів від корінного народу.

Під час Кримської війни царські чиновники винуватили народ кримли у зраді, колабораціонізмі, шпіонажі тощо. Вони вважали кримців «п'ятою колоною», яка готова допомагати військам антиросійської коаліції, у першу чергу, єдиновірцям-османам. В історії безправ'я, що поступово посилювалося, стосовно мусульманських народів Криму та Кавказу, Кримська війна стала різким зворотом до найгіршого [242, с. 866]. Яскравим свідченням істерії з приводу так званої «зради» кримли, що піднялася у Криму у ті часи, є зібрання документів під назвою «Зрадництво, шпіонаж та провокації татар» з понад сорока тек, що відкриті для дослідників у Державному архіві АРК. Це секретні повідомлення, рапорти, записки кримських цивільних та військових чиновників того часу [242, с. 871]. Так, наприклад військовий губернатор Сімферополя Н. Адлерберг організував стеження за кримцями. Він побоювався їхнього повстання та був

впевнений, що вони створили широку мережу шпигунів [242, с. 881]. Н. Адлерберг офіційно пропонував оголошувати зрадником та засуджувати до смертної кари будь-якого кримця, виявленого у забороненій зоні. Жителів південного узбережжя, за пропозицією Адлерберга, слід було депортувати усіх без винятків; як місце заслання пропонував Курськ [242, с. 882]. Репресії проти корінних жителів півострову набули такого розмаху, що 7 травня 1856 р. генерал М.Д. Горчаков змушений був надіслати телеграму до усіх округів Таврійської губернії, якою вимагав припинити діяльність воєнних комісій та комітетів щодо «колабораціонізму» кримли та наказував негайно звільнити усіх ув'язнених кримців [242, с. 883].

Сама Кримська війна, що розгорнулася на території півострова принесла незчисленні біди його корінному народу: окрім звичайних негараздів, що несе із собою будь-яка війна, чи найбільше лихо кримцям завдали царська колоніальна адміністрація та російські війська. Так, російські козаки, крім обшуків та вилучення усього, що нагадувало зброю, вдавалися до звичайного грабунку та викрадання селян за викуп. Свідки тих подій писали, що московити, які зазнавали поразок у битвах, раз за разом зганяли злість на кримських селянах, звинувачуючи їх у пособництві союзним військам. *«Росіяни, що відступали, палили татарські села, зокрема, й таке велике як Бурлюк. Свавілья солдатні та козаків, російської в цілому, досягло таких масштабів, що про них стало відомо закордоном»*, як приводить подібні свідчення російський історик В. Возгрін [92, с. 594]. Селяне-кримли Євпаторійського повіту часто-густо були змушені рятуватися від цього свавілья нібито «власних» військовиків за стінами Євпаторійської фортеці, яку зайняли союзні війська [192, с. 244]. Історики вказують, що гарнізон фортеці був змушений опікуватися 40 тисячами селян-кримли з навколишніх сіл, які залишилися без засобів для існування та даху над головою [192, с. 351]. Велике військо антиросійської коаліції потребувало провіанту, транспорту, фуражу, інших послуг. Тому, союзні армії вимагали відповідного постачання від місцевого населення, залучали чоловіків-кримли до

ремонту та будівництва доріг, споруд, укріплень тощо. Ці факти також потім були використані московитами як докази «зрадництва» кримли. Таким чином, кримці опинилися між молотом та ковадлом, оскільки їхніх худобу, робочу силу, провізію намагалися використати обидві сили, які ворогували [242, с. 873-874].

Запевнення у лояльності до російської держави та осуд тих представників кримли з Євпаторії та Євпаторійського повіту, які взяли участь у бойових діях на боці військ коаліції, викладені у петиціях *Таврійського магометанського духовного зібрання*, а також ногаїв Північного Причорномор'я, у жовтні 1854 р., не допомогло розвіяти підозру царської адміністрації [242, с. 877-878]. Хоча, за великим рахунком, кримські чиновники у своїх повідомленнях про кримців, які співпрацюють з ворогом, передають інформацію про розташування російських військ, постачають провіант, доказів не наводили, а скоріше послуговувалися чутками та плітками [242, с. 878].

Заради справедливості потрібно вказати, що у складі османського корпусу в експедиції брав участь кінний полк, сформований з нащадків кримських *муаджірів*, який разом з військами коаліції якраз захоплював фортецю *Kezlev*/Євпаторії та діяв в околицях міста. Відомим є історичний факт, що представник династії Гераїв – Месуд Герай, який проживав у с. Вирбіце та керував округом Шумну (зараз м. Шумен, Болгарія), за власною ініціативою вступив до французького війська, де отримав чин майора. Разом з командувачем французької Східної армії, маршалом А.Ж.А. Леруа де Сент-Арно (1798-1854), він прибув до Криму. Зрозуміло, що антиросійська коаліція намагалася використати авторитет Гераїв серед корінного населення півострову задля налагодження відносин. Але, вже після місяця перебування Месуд Герая у Криму, він був з пошаною відправлений додому. Указом французького імператора Месуд Герай був нагороджений орденом Почесного Легіону. Цікавим є той факт, що на відміну від французів, Османська Держава не мала жодних намірів політичного чи воєнного характеру ані стосовно Гераїв, ані стосовно кримців, коли висаджувалися на кримській берег під час Кримської війни [127, с. 299-303]. Проте, Російська

імперія, що зазнала нищівної поразки від союзників, не забула про кримли й після війни. Хоча, за ст. V Паризького мирного трактату 1856 р., Московія зобов'язувалася амністувати усіх осіб, які брали участь у бойових діях на боці противника або співпрацювали з ним [137]. Але, відразу після її закінчення, царські чиновники почали шукати привід, щоби не виконувати умови договору. Генерал-губернатор Новоросії А.Г. Строганов (1796-1891) вважав усіх кримців зрадниками та, аби обійти зобов'язання за Паризьким трактатом, пропонував позбавляти кримців громадянських прав, засилати їх до Сибіру за внутрішньоросійським «Уложенням про покарання карні і виправні» 1845 р. [242, с. 886]. Невдовзі царська адміністрація почала розглядати план тотальної депортації корінного народу. У 1857 р. цар Олександр I розпорядився про поступове переселення державних селян з внутрішніх губерній до Криму, не чекаючи вирішення питання *«очищення від татар усього Кримського півострову»* [92, с. 616].

Однак, ці плани зупинило рішення самих кримців емігрувати з Криму до Османської Держави. Варто зазначити, що ще під час Кримської війни кримці, справедливо побоюючись репресій з боку росіян, почали звертатися до союзницьких військ, зокрема до головнокомандувача британських військ у Криму генерала В.Д. Кодрінгтона, з проханням допомогти виїхати з Криму. Перша велика група кримських біженців з 4500 осіб відплила до Істанбулу із зайнятої британцями Балаклави 22 квітня 1855 р. [92, с. 427-429]. Можна зазначити, що в ці часи до рішення емігрувати з Батьківщини кримли спонукав цілий комплекс причин: розорення внаслідок війни, грабунок та мародерство російських солдатів, утиски та дискримінація, як за етнічною ознакою, так й за релігійною, поліційне свавілля, масове висилання до інших губерній тощо. Яскравим прикладом чиновницького свавілля тих часів є заборона тримати кіз у домашньому господарстві під надуманим приводом збереження кримських лісів, що поставило багатьох з кримської бідноти на межу виживання. Але, чи не основним чинником еміграції був наступ на Іслам з боку царської адміністрації. Чутки щодо намірів

Російської імперії примусово перехрестити кримських мусульман надали цієї еміграції релігійного смислу – *хіждри*, тобто переселення з *дарб-уль-харб* (земля війни) до *дар-уль-Іслам* (земля Ісламу). Тим більше, що трагічна доля татар Ідель-Уралу, яких масово примусово перехрещували та переслідували, була дуже добра відома кримським мусульманам [92, с. 618-649].

Так, видатний російський письменник та філософ Александр Герцен у газеті «Колокол» 22 грудня 1861 р. у статті «Гоніння на кримських татар» писав, й про свавілля московитських армії та чиновників, й про можливе примусове навернення кримських мусульман до християнства: *«До речі, у тому-ж 1856 р. заснована була у Мелітополі нова єпархія і пішли чутки про перехрещення татар у християнство, а за тим, за підкорення Дагестану, в усіх газетах було оприлюднено про заснування товариства для звернення магометан на Кавказі»* [97].

Московити активно використовували й інший релігійний аспект: оскільки Великий князь київський Володимир Хреститель прийняв хрещення у давньогрецькій колонії Херсонес у 988 р., то імперія посилено культивувала образ Кримського півострову як колиски православ'я, яке було панівною релігією цієї держави. З метою «християнізувати» територію колишньої кримської держави, імперія сприяла заселенню земель не тільки власне росіянами, але й християнами-вихідцями з Османської Держави: албанцями, болгарами, вірменами, гагаузами, греками тощо, а також колоністами з європейських країн: німцями, чехами, естонцями [192, с. 48-49]. Так, московитська адміністрація навіть виділила кошти, аби перетворити на християнські храми мечеті у 330 спустошених селах Криму, в яких облаштувалися колоністи [193, с. 127]. Варто зазначити, що й під час Кримської війни активно використовувався релігійний чинник: архієпископ Херсонський та Таврійський Інокентій (1800-1857) заявляючи, що *«усе християнське населення живе у страху перед татарськими бандами»*, наголошував на «релігійній війні» та закликав до захисту православ'я від мусульман» [193, с. 245]. Взагалі Інокентія, чия резиденція була в Одесі, захопила

ідея хрещення кримських мусульман, оскільки саме в цьому він бачив запоруку у стабільності Криму. Якщо до Кримської війни генерал-губернатор Новоросії граф М.С. Воронцов (1782-1856) перешкоджав активному будівництву християнських храмів та призначенню православних ієрархів для Криму, то після війни процес християнізації став неповоротним: була заснована місцева єпархія та почали з'являтися численні церкви та монастирі [242, с. 888].

Тому, міграційні процеси кримли набули масового та незворотного характеру. Першою, через страх потрапити під репресії через симпатії до османів, поїхала кримська шляхта – мурзи. Потім, селяни Євпаторійського повіту, які опинилися між молотом та ковадлом російських та союзницьких військ під час війни. Власне другий Великий вихід корінних жителів Криму почався з еміграції феодосійських селян у 1860 р. Десятки тисяч родин звернулися за паспортами, що дозволяли їм виїхати з Російської імперії до Османської Держави [92, с. 634-649].

А. Герцен приводить яскраве свідчення щодо ажіотажу тих часів, який охопив місцеве чиновництво та ділків: *«Спекулянти, росіяни, греки, вірмени, які займаються скупленням землі, писаря, яким хотілося заробити карбованця за написання прохання про видачу закордонного паспорта, землевласники, охочі округлити маєток - усі кинулися до татар, та миттю рознеслася звістка, що тих, хто не виселиться до Туреччини, переведуть всередину Росії, до Оренбурзької губернії»* [97].

Я. Дашкевич також описує велике збудження, що виникло в українських регіонах внаслідок розповсюдження чуток про масову еміграцію кримців: *«Після закінчення кримської війни до Криму масово втікають кріпаки-селяни Верхньодніпровського, Катеринославського повітів, потім також інших повітів Херсонської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Курської губерній. ... Ця міграція відбувалася внаслідок поширення чуток, що у Криму, в зруйнованих містах, прописуватимуть також втікачів з України»* [101, с. 610-625].

За підрахунками адміністрації Новоросійського губернатора, на 1863 р. виїхало тільки з паспортами 104 211 осіб чоловічої статі, що у сукупності із 88149 осіб жіночої статі складало 192 360 осіб. До цього числа, вочевидь, не входять ті киримли, хто виїхав без паспорта, а їх було чи ні удвічі більше, ніж тих, хто був офіційно зареєстрований. Дослідники приводять різні цифри кількості емігрувавши кримців, але сходяться на думці, що їхній другий вихід кількісно перевищив перший більше ніж удвічі. Міграційні процеси зрушили з місця й кочовиків за Перекопом: наприклад, усі ногаї Мелітопольського повіту, яких нараховувалося близько 50 тисяч, емігрували до Османської Держави [58]. Таким чином, разом зі степовиками Причорномор'я, які оселилися у Криму на початку 19-го ст. внаслідок примусового виселення російською адміністрацією з власних земель (як-то ногаїв Буджацької Орди у 1807 р.) Крим втратив до 600 тисяч жителів [92, с. 644].

«Північна частина Криму, ..., залишилась після татар пустинною та безлюдною, і тільки спорожнілі та розкидані тут і там села, засмічені колодязі, напівзруйновані кам'яні загорожі та заглибини степових доріг, що заросли, свідчать, що колись усе було заселено, було життя та достаток», – свідчили сучасники про ситуацію, що склалася на півострові після еміграції його корінних жителів [95, с. 650]. Усього, на 1867 р. на півострові нараховувалося 784 полишених сіл та 457 порожніх мечеті [192, с. 430].

Кримський історик І. Абдуллаєв зазначав, що можна казати не про перемогу країн коаліції над росіянами, а скоріш про перемогу останніх над киримли [77, с. 4].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що Кримська війна кардинальним чином змінила політичний, демографічний, етнокультурний стан речей на півострові, залишивши після себе сумну спадщину, яка обтяжує ситуацію й зараз.

У 1874 р. виник ще один серйозний чинник, що спонукав молодих киримли до еміграції з Криму: імперія запровадила загальну військову повинність, що

розповсюджувалася й на кримську молодь. Варто згадати, що у 1863 р. був ліквідований підрозділ російської армії, сформований за ініціативою кримського аристократа, генерала Кая-бея Балатукова і де на добровільних засадах проходили військову службу кримці, а саме «лейбгвардійський кримськотатарський ескадрон». Цей військовий підрозділ утримувався коштом збору податка у 17 копійок на рік, що накладався на усіх кримців. Задля задоволення релігійних потреб кримських воїнів-мусульман у місцях постійної дислокації ескадрону було побудовано дві мечеті: у Петербурзі та *Aqmescit*/Сімферополі [129, с. 72-79]. Як свідчить Е. Сейдаметов, згідно з численними рапортами керівників поліції міст Таврійському губернатору, кримська молодь не бажала нести військову повинність через острах, що у російських військових формуваннях їх примушуватимуть їсти свинину та не дозволять виконувати приписи Ісламу. Так, начальники поліції Ялти та Багчасараю у 1893 р. доповідали губернаторові, що «кримці бояться, що їх примусять навернутися до християнства та їсти свинину...». Відразу після 01 січня 1874 р., коли указ про загальну військову повинність був оприлюднений, Крим залишило близько 300 кримців призовного віку, а до кінця року кількість емігрантів зросла до 500 осіб. Про гостре небажання служити московському царю свідчить факт, що еміграція молодих чоловіків відбувалася переважно нелегально, без паспортів та вночі, з багатьох кримських портів [261, с. 243-250].

Еміграція з Криму збіглася із російським «замиренням» Кавказу, внаслідок якого сотні тисяч мусульман Північного Кавказу – вайнахи, дагестанці, адиги, ногайці, також вирушили до земель Османської Держави. Потік *муаджірів* Криму та Кавказу був таким великим, що Висока Порта була змушена прийняти «*Muhacirin Kanunnamesi*» (Звід законів з питань біженців) та створити спеціальну «Комісію з питань біженців» у Міністерстві торгівлі у 1860 р., аби розв'язати проблеми з облаштування емігрантів. Наступного року ця комісія була перетворена вже на окрему урядову агенцію (*İdare-i Umumiye-i Muhâcirîn Komisyonu* - Генеральна адміністративна комісія з питань біженців), зважаючи на

обсяг питань, що потрібно було вирішувати. Чинovníки комісії мусили опікуватися буквально усіма проблемами біженців: житло та харчування, сільськогосподарське знаряддя та хатнє начиння, медична допомога та освіта дітей, та навіть забезпечення громадського порядку та злагоди у місцях поселення *муаджірів* [158, с. 39]. Разом з мусульманами до османів тікали також українські козаки, поляки, юдеї і навіть росіяни-старовірці, які вже зазнавали переслідувань через свої релігійні переконання у Московії часів Петра I та не бажали знову опинитися під владою Російської імперії [192, с. 431]. Як й раніше, переселенці з Криму розселялися урядом переважно у Добруджі, де отримували земельні наділи та відповідні преференції. Зокрема, переселенці отримували звільнення від сплати податків на десять років, а від військової повинності – на двадцять років [262, с. 115]. Аби полегшити облаштування новоприбульцям, у 1858 р. був прийнятий закон про дрібні сільські господарства, який значно спростив процес виділення земель *муаджірам* [158, с. 40]. Османська влада розглядала кримців як важливий інструмент для розв'язання нагальних проблем, що стояли тоді перед державою: регіональна депопуляція та низький рівень розвитку сільського господарства [214, с. 284]. Комісія намагалася розселяти людей враховуючи місцевість, з якої вони прибули та їхній рід заняття, щоби переселенець міг принести користь як собі, так й державі [158, с. 40]. Переселенці з Криму оселялися переважно навкруг міст Констанца та Хаджіоглу Пазарджік (зараз – Добріч) [104, с. 33]. Аби облаштувати таку велику кількість переселенців у Добруджі, спеціально для *муаджірів* з Криму, у 1856 р. було засновано місто Меджедіє (*Medgidia* – рум.), як центр економічного розвитку регіону. Місто отримало власну назву на честь правителя Османської Держави Абдулмесджіта I (1823-1861). Додатково, навкруг нового міста, а також у провінції Сілістра були побудовані десятки нових сіл [213, с. 1-12]. Еміграція кримців з територій Кримського Ханату докорінно змінила демографічну ситуацію регіону. Ще до Кримської війни, більш ніж на половину, населення Добруджі було тюрко-мусульманським, а внаслідок переселення кримців, а також черкесів Північного Кавказу, ця перевага стала абсолютною. За даними перепису 1866 р. мусульмани склали 98,5% населення м. Меджедіє,

93,3% населення м. Мангалія, 70% населення м. Бабадаг. В інших містах регіону доля мусульман у населенні міст коливалася від 53 до 85% [269, с. 33, 38]. Це, зокрема, приводило до того, що румуни чи болгари, які мешкали серед кримців, поступово переходили на мову киримли, яка слугувала у регіоні мовою міжнаціонального спілкування [169, с. 16-17]. Хоча подібна політика Османської Держави викликала невдоволення болгарського населення, внаслідок чого виникали конфлікти між болгарами та переселенцями-киримли, зокрема через права на володіння землею.

Етнічний склад населення Добруджі змінювався й через зворотну міграцію болгар з Османської Держави до розташованого на колонізованих територіях колишнього Кримського Ханату Катеринославського, Херсонського, Таврійського генерал-губернаторства (з 1814 р. – Новоросійське генерал-губернаторство). Якщо, приблизно до 1812 р., тобто, до російсько-османської війни 1806-1812 рр., еміграція болгар відбувалася стихійно, то після етнічних чисток Північного Причорномор'я від корінного населення, при Міністерстві внутрішніх справ у 1818 р. був створений Опікунський комітет іноземних переселенців Південної Росії, який й зайнявся організацією переселення християнських родин, зокрема з Балкан. Від імені царського уряду болгарам обіцялось звільнення від податків та відбутків строком на три роки [145, с. 50-55]. У ті роки колонізовані землі належали царському урядові та віддавалися в оренду великим землевласникам, зокрема й болгарським переселенцям, які, своєю чергою, віддавали в оренду землю дрібнішим орендарям. Так, архіви зберегли, що, наприклад, колишні ногайські села Аліят, Тартаул, Борчак, Татар-Баурчі, Баймакли, Кият у Буджаку отримав такий собі Костак Гика [145, с. 45].

Крім Добруджі, кримські *муаджіри* оселялися й у Македонії, Фракії, а також в Анатолії [262, с. 115-118, 161]. Варто зазначити, що відповідно до статистичних записів того часу, кількість мусульманського чоловічого населення Європейської частини Османської Держави збільшилась удвічі між 1820 та 1895 рр. [23].

За турецькими джерелами тільки у 1860 р. з Криму до Османської Держави прибуло близько 100 тисяч кримців. А за увесь період цієї хвилі еміграції – приблизно 600 тисяч *муаджірів* [92, с. 644]. Їхня доля часто-густо була трагічною, особливо тих, хто їхав без паспорта, винаймаючи маленькі суденця, що не завжди були пристосовані для перевезення пасажирів.

В. Возгрін стверджує, що від чверті до половини переселенців, особливо з Кавказу, загинули під час подорожей від хвороб, голоду, стихійного лиха на морі та у горах. Втрати кримців-переселенців тільки загиблими на морі оцінюються у більш ніж 25% або 60 тисяч людей [130, с. 115]. Кримців разом з кавказцями, які прибували до чорноморських портів Самсуна, Трабзона чи Істанбула (додаток Г), розселяли на західних та південних землях держави, які були спустошені після повстань та війн у минулі роки [283, с. 236-237].

Не в усіх *муаджірів* щасливо складалася доля й по прибуттю до Османської Держави. Їхня адаптація на новому місці проходила у складних соціально-економічних умовах. Відомий політичний та громадський діяч А. Озенбашли детально описував, як кримські переселенці потрапивши у незвичні для них кліматичні умови Анатолійського плоскогір'я, що різко відрізнялися від умов Кримського півострову чи Північного Причорномор'я, гинули від епідемій малярії та холери. Так, наприклад, степовики, яких оселили у долині Джейхуна на півдні Туреччини, тисячами вмирали від малярії [133, с. 101-104]. До того ж багато з тих земель були непридатними для вівчарства чи інших видів сільського господарства, якими традиційно займалися кримли-степняки на рідних землях.

Свідченням масштабності та трагічності вимушених еміграцій кримців 18-19 ст. є виникнення у народній творчості кримли окремого жанру – *muhasir türküler* (емігрантської пісні). В цих піснях детально описуються туга за покинутою Батьківщиною та поневіряння *муаджірів* у чужих землях [15]. Одна з таких пісень, «*Dertli Qaval*», назва якої красномовно характеризує цей жанр, оскільки дослівно перекладається, як «Сопілка, що страждає», та яка розповідає

про тяжку долю та випробування, що припали кримським біженцям на чужині³, вже під час перебування у місцях заслання Уралу та Центральної Азії після Депортації 1944 р. настільки точно сходилася з відчуттями депортованих кримців, що помилково сприймалася ними як сучасний твір [70].

Тому, заради історичної справедливості, потрібно зазначити, що наслідком вищезгаданих факторів став процес певної рееміграції колишніх *муаджірів* з території Османської Держави до Криму. Проте, якщо переселення до *aq topraq* мало масовий характер для усього Криму та Північного Причорномор'я, то зворотний процес був незначним. Царська адміністрація суворо контролювала цей процес рееміграції. Так, навіть попри очевидну користь для місцевого господарства від повернення кримців на Батьківщину, «царським повелінням» масове повернення кримців було заборонено. 2 травня 1861 р. військовий губернатор Сімферополя офіційно дав розпорядження городничим та земським справам збирати інформацію «про мету приїзду, про засоби до життя, час, що збираються провести у Росії» стосовно осіб, які повернулися з Туреччини [137, с. 97]. Рееміграція розглядалася тільки як засіб для зупинки масової еміграції корінного населення з Криму. Царська адміністрація розраховувала, що розповіді про несприятливі умови перебування в Османській Державі вплинуть на міграційні настрої їхніх земляків. Таврійський губернатор наказував приймати тільки тих колишніх *муаджірів*, які отримали дозвіл на повернення у російському генеральному консульстві в Істанбулі, усіх інших наказувалося повертати назад. До того ж, наприклад, колишні жителі степів Причорномор'я не могли повернутися на свої давні кочовища, а мусили оселятися у степовому Криму. Так, з понад 50 тисяч ногаїв тодішньої Таврійської губернії, повернулися близько 100 родин, яких оселили у двох селах Перекопського повіту [81, с. 98]. Але, урешті-

³Професор Х. Кириллі розповідає про історію цієї пісні: «*Dertli qaval*» власне не є кримською народною піснею. Це турецька пісня часів Балканської війни 1812-1813 про дитину-*муаджіра*, яка втратила батьків. Але, ця, вже забута у Туреччині, пісня настільки зійшлася з відчуттями кримських *муаджірів* про їхню безмежну трагедію, що стала одним з символів повернення до Криму. Через що, можемо віднести цю пісню до класичних кримських народних пісень. Х. Кириллі зазначає, що «*Dertli qaval*» є свідченням близькості культур, долі та духу Румелії та Криму».

решт, явище рееміграції вплинуло на настрої кримців та деякі з тих, хто отримав паспорти для виїзду до Османської Держави, так й не скористалися цим правом.

Потрібно зазначити, що інтелектуали-киримли сприймали масову еміграцію власних співвітчизників як серйозну загрозу для майбутнього Криму як колиски свого народу. Як пише Е. Сейдаметов, видатний просвітник кримців та усього тюрко-мусульманського світу Ісмаїл-бей Гаспрали (1851-1914) у заснованій їм газеті “*Terciman*” (Перекладач) закликав краян не поспішати кидати Батьківщину, просив не продавати за безцінь домівки та майно [261, с. 243-250]. За його оцінками, у період з моменту анексії території Кримського Ханату до 1902 р. вітчизну залишили від 1 до 1,2 млн осіб [283, с. 314]. Передбачаючи нову чергову хвилю еміграції з Криму, І. Гаспрали у 1902 р. започатковує серію статей про еміграцію. Він намагався переконати власних співвітчизників, що, якщо вони вже вирішили емігрувати до Османської Держави, то не робити цього навмання. *Terciman* навіть друкував сумні листи від *муаджірів*, які описували в які несприятливі умови вони потрапили на новому місці [283, с. 315-316].

Проте, до 1905 р. процес еміграції потроху пішов на спад. Зокрема, цьому посприяла просвітницька діяльність провідних кримських інтелігентів, які об’єдналися навкруг І. Гаспрали, внаслідок позитивних процесів духовного відродження, зміцнення національної свідомості киримли, росту рівня освіти тощо [283, с. 315-316].

Так звана «Громадянська війна» 1917-1922 рр., що спалахнула у Росії, внаслідок більшовицького Жовтневого перевороту, та масовий голод 1921-1922 рр. у Криму спричинили чергову хвилю еміграції киримли до Туреччини. Хоча 13 грудня 1917 р. I *Qurultay*⁴ проголосив першу у світі мусульманську демократичну державу – Кримську Народну Республіку, урешті-решт, корінний народ Криму знову опинився між молотом та ковадлом, адже як білогвардійці, так й більшовики зробили головним чинником своїх політик репресії проти киримли. Так, у «Відозві», що з’явилася 8 січня 1918 р. у севастопольських газетах,

⁴ *Qurultay* – виборний орган народного представництва, загальнонаціональний з’їзд у тюркських народів.

головним ворогом більшовики оголосили саме кримців: *«Товариші матроси, солдати та робітники, зорганізуйтеся та озбройтеся усі до одного! Нам загрожує військова диктатура татар»* [93, с. 6-7]. Але, якщо «білий терор» був спрямований проти явних ворогів білого руху, то «червоний терор» був нещадним та часто-густо поглинав зовсім нейтральних і невинних людей. Тому, вважається, що різниця у кількості жертв «білого» та «червоного» терорів складає відповідно 1 до 340. Таким чином, жертвами позасудових розправ більшовиків-матросів Чорноморського флоту, так званих «надзвичайних комісій» – «ЧК», стали тисячі кримли: офіцери, шляхта, мулли, звичайні селяни. Задokumentованими є багато випадків звірств стосовно корінних жителів Криму. Так, наприклад, 21-24 лютого 1918 р. у Севастополі було страчено 350 «національних буржуїв», себто кримли за походженням. В ці дні, був закатований видатний кримський політичний та державний діяч, муфтії Криму, Литви, Польщі і Білорусі, Голова Уряду Кримської Народної Республіки Номан Челебіджіхан, тіло якого було кинуте революційними матросами у море. А 21 квітня матроси, що висадилися з міноносця в Алушті, під керівництвом голови РНК Тавриди А.Й. Слуцького влаштували різанину кримців: *«матроси рубали нещадно усіх татар, які потрапляли їм назустріч»* [93, с. 55]. Кримський публіцист М.Ф. Бунегін згадував: *«В очах навіть освіченої частини татар, це було звичайним поверненням росіян, їхньої влади, насилля, вчиненим російськими військами над національним рухом, що прокинувся»* [93, с. 31-32].

Внаслідок «червоного терору», розв'язаного проти народу кримли, у 1921-1923 рр. Крим вразив великий голод. Найбільше постраждала Алушта (51.7 % померлих) та Карасувбазар (51.5%), Судацький район (36%), Ічкінський район (33%), Петровський район (29%) тощо. Сімферопольський, Джанкойський, Багчасарайський, Євпаторійський, Старокримський райони втратили п'яту частину населення у результаті смерті. Жертвами цього лиха стали коло 110 000 кримців, що склало близько 75% від загальної кількості померлих від голоду в Криму [93, с. 218-270]. А. Фішер свідчить, що рятуючись від голоду,

колективізації, репресій з боку більшовиків, у період 20-х – 30-х рр. деякі кримці тікали з Криму до родичів у Румунії, з якими зберігали зв'язки. Найбільш чисельна міграція відбулася у 1921 р., коли кілька тисяч кримли втекли до Румунії від голоду шляхом, відомим з перших хвиль еміграції, тобто суходолом, через Молдову [195, с. 132].

Зрозуміло, що рятуючись від лих, кримли намагалися виїхати до більш щасної та спорідненої Туреччини. За даними Х. Киримли, попри перешкоди більшовицького режиму, близько 10 тисяч людей спромоглися залишити Крим, переважно морем. Хоча, ця цифра може здатися порівняно невисокою, але, у першу чергу, Батьківщину залишали високоосвічені люди, як Февзі Алтуг [156, с. 85], міністр просвіти КрНР, або активні та енергійні люди, як Сабрі Улькер, засновник всесвітньо відомої кондитерської компанії «Улькер» та найбагатший підприємець Туреччини, батько якого був імамом у південнобережному с. Корбек (зараз Изобільне), або служителі культу. Багато з них встигли взяти участь у Війні за незалежність, тому, надпис «Крим» часто зустрічається на могилах турецьких вояків на військовому меморіалі у Чанаккале, що є предметом особливої гордості сучасної кримської діаспори Туреччини.

Варто також згадати, що у середині 1930-х рр. радянська влада поставила кілька сотень родин кримли, які мали ще османські паспорти, перед вибором – відмовитися від турецького підданства та набути радянського громадянства або залишити СРСР, змусивши їх, таким чином, виїхати до Туреччини. Ці родини також поповнили діаспору кримли Туреччини [69]. Тих, хто попри усе, залишився у Криму, наявність турецького громадянства не врятувала від сталінської Депортації 1944 р., як-от й родичів автора, і вони розділили трагічну долю з власним народом повною мірою.

Остання, четверта хвиля еміграції представників кримли почалася у 1944 р., невдовзі заняття Кримського півострову Радянською Армією. Власне, потік емігрантів з Криму почався за рік-півтора до приходу радянських військ. У 1944 р. цей потік значно посилювався. Які ж групи можна виокремити з загальної

маси емігрантів-киримли? Окрім солдатів так званих «татарських» охоронних батальйонів СД та поліціантів допоміжної поліції порядку, яких евакуюувало німецьке військове командування, вдатися до еміграції намагалися кримці, які служили в окупаційних адміністраціях (як-то старости сіл) або члени мусульманських комітетів – органів самоврядування на місцях, підприємці, інші люди, які просто не бажали знову повертатися під владу комуністів. Люди, відчуваючи загрозу приходу радянських військ, шукали різні шляхи як залишити півострів. Проміжним етапом для емігрантів, переважно, була Румунія, де існує численна та організована кримська діаспора, на допомогу якої не без підстав розраховували біженці. Так, наприклад, житель *Kezlev* (м. Євпаторія) Шейхіслам Нурмамбетоглу, який під час нацистської окупації Криму заробив чималі статки підприємницькою діяльністю, у березні 1944 р. навіть зумів власним коштом орендувати для своєї родини літак до Бухаресту, аби звідти потрапити до Туреччини [34].

Відомо про вкрай сумну спробу еміграції кримців, коли на шляху до румунської Констанци караван пароплавів з біженцями був затоплений внаслідок атаки радянської авіації [197, с. 63]. М. Сєвдіяр свідчить, що не менш ніж 2000 кримських біженців змогли потрапити до Румунії тоді, але їх перебування було недовгим. Ці дані підтверджував й М. Улькюсал. Однак, вже у серпні 1944 р. радянські війська окупували Румунію та співробітники НКВС почали обшукувати місця компактного проживання киримли, розшукуючи утікачів з СРСР. Усіх кримців, хто не встиг виїхати до інших країн або вирішив залишитися у Румунії, але не мав румунського паспорта було затримано та вислано до місць заслання, де вже знаходився увесь народ киримли. Її досі у Румунії проживають деякі з цих кримських біженців, яким вдалося видати себе за турків чи циган. Так, наприклад, у 1945 р. у Румунії був схоплений НКВС та згодом засуджений до 25 років ув'язнення Амет Озенбашли⁵, один з соратників Н. Челебіджіхана та

⁵*Ahmet Seid-Abdulla oğlu Özenbaşlı* (1893-1958) — видатний політичний та громадський діяч, один з лідерів партії «*Milliy Fırqa*», делегат I *Kuruлтаю*, член Мусульманського виконавчого комітету, Ради народних представників у 1917 р. Двічі засуджувався радянським режимом на тривалі терміни. Помер у засланні у Таджикистані. У 1992 р. перепохований на Батьківщині, у Багчасараї, на території Зинджирли-медресе.

Дж. Сейдамета, видатний діяч І *Курултаю* та Кримської Народної Республіки [94, с. 18-31]. Така сама доля спіткала й трупу Кримськотатарського драматичного театру, театр був розформований, а артисти депортовані до м. Ленінабад, Таджикиська РСР [85]. Проте, приблизно половині кримських біженців, тобто біля однієї тисячі людей, вдалося уникнути депортації до СРСР, переважна більшість з яких виїхала до Туреччини. Лише одиниці залишилися у Румунії. Комуністичним режимом Румунії за допомогу власним співвітчизникам, які втікали від переслідувань у СРСР, було репресовано 98 кримців-громадян Румунії, 17 представників кримської громади поплавилися своїм життям за це [140, с. 188-191]. Так, один з лідерів румунської громади кримли, рідний брат М. Улькюсала Неджіп Аджи Фазил, який у складі *Kırımlı Mültecilere Yardım Komitesi* (Комітету допомоги кримським біженцям), створеного за згодою губернатора Констанци, займався організацією допомоги утікачам Криму, у 1948 р. був також заарештований та невдовзі страчений окупантами [283, с. 288]. Але, крім румунського напрямку, кримли потрапляли до Австрії, Італії, Швейцарії, Німеччини тощо. Відзначають, що німецькі окупанти ніяк не допомагали еміграції цивільних осіб. Організованій евакуації підлягали тільки службовці підрозділів вермахту та поліції, яких згодом приєднали до Східно-Туркестанського легіону в Угорщині, а також цінні для Рейху фахівці. Але, для абсолютної більшості емігрантів-кримли жаданою кінцевою точкою на їхньому шляху була близька за кров'ю та ментальністю Туреччина. Відомий діяч світової діаспори кримли Мюбейїн Бату Алтан згадує, як його родина, перебуваючи у таборі для переміщених осіб у м. Зонтгофен, Німеччина (додаток Г), обирала куди їм їхати:

*«...нам була надана нагода обрати для переселення будь-яку точку на земній кулі. Моя баба по батькові ... зібрала усіх своїх дітей та сказала: я хочу їхати до Туреччини, це **Aq Topraq**. Хочу там пити свою каву під кавовим деревом та спокійно померти там. Після моєї смерті можете їхати куди завгодно» [60].*

У численних фільтраційних таборах та таборах для біженців, що існували у 1945-1949 рр. в Австрії, Німеччині, Італії, Румунії, Франції дозволу на виїзд до Туреччини чекали тисячі кримців, до яких вже там приєдналися деякі колишні *Ostarbeiter*⁶ та вояки різних підрозділів вермахту. Один з провідних діячів кримської діаспори кримли, колишній «східний робітник» Ф. Юртер (1932-2020) у власному зверненні до Голови УВКБ ООН С. Огато у 1998 р. свідчив, що більш ніж 15 тисяч кримли були відправлені Третім Рейхом на примусові роботи та до концентраційних таборів у Німеччині та Австрії, більшість з яких загинули там. На кінець війни близько 2 тисяч кримців з числа «східних робітників» перебували у таборах у Міттенвальді, Аугсбурзі, Ной-Ульмі та інших. Багато, хто з них вирішили не повертатися до СРСР, де їх чекали репресії сталінського режиму [283, с. 381-382]. До колишніх вояків «Туркестанського легіону» доходили звістки про трагічну долю їхніх товаришів, які піддавшись радянській пропаганді зголосилися повернутися до СРСР. Тому, багато, хто з них тікали з таборів військовополонених та переховувалися на території країн Європи або наполягали на своєму нерадянському походженні. Таким чином, біля 1000 військовиків-туркестанців, серед яких були й вихідці з Криму, вдалося уникнути видачі радянській владі [239, с. 379-390]. Принаймні, третина з кримських *displaced persons* (переміщених осіб) оголосили себе турками, що мають родини у Туреччині та вимагали дозволити їм приєднатися до родичів. Едіге Киримал (1911-1980)⁷, якому допомагали Абдулла Зіхні Сойсал та Усеїн Баліч, за дорученням Джафєра Сейдамета⁸ безпосередньо працював у Німеччині з окупаційними адміністраціями західної коаліції, аби запобігти видачі їхніх земляків з числа *prisoners of war* до Радянського Союзу [267, с. 341]. Активісти турецької діаспори, *муаджіри* 1930-х рр., Амза Ѓюктай та Джафєр Ѓюлюмоглу

⁶ *Ostarbeiter* — «східні робітники», тобто, особи, які були вивезені нацистами зі східних окупованих територій протягом II світової війни на примусові роботи до Німеччини та Австрії.

⁷ *Edige Mustafa Qırmal (Szyrkiewicz)* – видатний кримський громадський діяч та науковець у діаспорі. У 1954—1972 роках працював в Інституті з вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені. Автор книги (німецькою мовою) «Національна боротьба кримських тюрків» (1952). Перепохований на території Зинджирли-медресе у 2007 р.

⁸ *Cafer Seydahmet* – кримський політичний діяч, письменник, військовий міністр та міністр закордонних справ Кримської Народної Республіки (1917) та міністр закордонних справ Першого Кримського крайового уряду (1918). Довгі роки був лідером кримської політичної еміграції та беззаперечним авторитетом діаспори кримли.

забезпечили тисячі переміщених осіб документальними доказами про наявність «родичів» у Туреччині [19, с. 261]. Активіст Ескішехірського товариства Асан Киример згадує, що саме завдяки такому запрошенню від турецьких родичів його батько, «в'язень війни», Мемет-Емін, у 1948 р. зміг залишити табір у Німеччині та прибути до Туреччини. У Туреччині він свідомо обрав місцем свого нового проживання м. Ескішехір, як місце найчисельнішої громади киримли в цій країні [42]. Як відомо, за домовленостями Ялтинської конференції союзники мали примусово передати СРСР усіх переміщених осіб-радянських громадян, що опинилися під владою їхніх окупаційних адміністрацій, всупереч їхньому небажанню: колишніх вояків підрозділів вермахту, східних робітників, службовців німецьких окупаційних адміністрацій тощо. Тому, біженцям-киримли доводилося роками добиватися турецьких паспортів, аби їх не вислали до Радянського Союзу [94, с. 224-230]. Так, один з найвидатніших турецьких істориків сучасності професор Ільбер Ортайли народився у такому таборі в Австрії у 1947 р. і потрапив до Туреччини у дворічному віці. Активіст Істанбульської громади, адвокат Н.М. Алтуг згадує, що вони, як члени громади, намагалися максимально сприяти співвітчизникам-втікачам з СРСР, які прибували до міста: допомагали облаштуватися на новому місці, оформлювати необхідні папери, знайти роботу тощо [170, с. 37].

Майже усі переміщені особи-киримли були звільнені з таборів переміщених осіб і, за сприянням структур ООН, протягом 1947-1951 рр. спромоглися виїхати до Туреччини [139, с. 59-63]. Невелика частина кримців залишилася жити у Німеччині, одиниці з них дісталися Австралії, Бразилії, Великої Британії, Канади.

За оцінками судженнями видатного діяча світової кримської діаспори Мюстеджіпа Улькюсала, тільки до Румунії, Австрії, Німеччини, Італії виїхало приблизно 10 тисяч осіб [93, с. 216-218]. Такої ж думки є і представник кримської діаспори США, дослідник М.Б. Алтан, родина якого також належить до учасників цієї, останньої хвилі еміграції з Криму [139, с. 59-63]. З огляду на те, що абсолютна більшість з п'ятитисячної американської діаспори киримли є

емігрантами саме цієї хвилі, які емігрували до США з Туреччини у 50-60-х рр. 20 ст., то ця думка здається слушною.

Загалом, за підрахунками американо-турецького історика Кемала Карпата, з 1783 р. до 1922 р. Крим залишило до 1.8 мільйона кримли [212, с. 66]. Місцями найбільшого компактного проживання турецької діаспори кримли є райони навкруг міст Ескішехір, Конья та Анкара. Значні громади кримли проживають в провінціях Адана, Бурса, Істанбул, Ізміт, Едірне, Ялова тощо. На жаль, визначити динаміку збільшення чисельності саме кримської громади Туреччини починаючи з моменту анексії Кримського Ханату вкрай важко через кілька факторів. По-перше, системно статистику новоприбулих біженців почали вести тільки з моменту заснування «Комісії з питань біженців» у 1860 р. По-друге, відповідно до приписів Ісламу, в Османській Державі при проведенні переписів чи інших актів реєстрації серед населення країни виокремлювалися тільки немусульманські групи, як-то вірмени, юдеї, християни тощо. Тому, часто-густо кримські та кавказькі біженці не виділялися як окремі групи серед османського населення. Кримли, адиги, чеченці, ногаї, босняки, албанці, помаки, як мусульмани, вважалися однією групою населення держави. Частково розрізнити *муаджірів* за етнічною ознакою можна за місцями, з яких ті виїхали та місць розселення на землях османів, оскільки кримці оселялися переважно у Румелії, тобто в Європейській частині Османської Держави, а кавказьких біженців розселяли на території Анатолії та Близького Сходу [23]. Втім, існують й місця в Анатолії, де оселялися кримські *муаджіри*. Так, після Кримської війни на околицях Бурси з'явилися квартали Єнімахалле, Чукур, Моллаарап, Меджедіє, а поруч з містом, села Бабадаг, Аладжа, що були населені кримцями [18, с. 108].

Як згадувалося вище, окрім міграції з території колишнього Кримського Ханату, міграція кримли до Туреччини відбувалося й з інших земель колишньої Османської Держави. Тут вони улилися до вже кримської діаспори, що існувала.

Після російсько-османської війни 1877-1878 рр., в якій Висока Порта зазнала поразки, після створення незалежних держав Румунії та Болгарії,

відбулася вимушена міграція кримських біженців з Констанци, Варни, Бургаса, Русе, Сілістри, Пазарджіка, Шумен до різних районів Анатолії: околиць сучасних Анкари, Ескішехіра, Ізміра, Бурси тощо [69]. Одним із сумних наслідків війни стала не тільки зміна влади на Балканах, а й етнічні чистки, що відбулися, зокрема, у Добруджі. Слід зауважити, що відношення болгарського та румунського населення османських провінцій до таких самих, як й вони, землеробів-киримли було більш-менш толерантним, на відміну від кавказьких мусульман, з яких склалися іррегулярні османські війська «башибузуків» на Балканах. Через каральні акції, розбої, немотивовані вбивства, відношення місцевого християнського населення до цих так званих «черкесів» було вкрай негативним. Проте, болгарські та румунські націоналісти, надихаючись прикладом сербських чисток Боснії і Герцеговини, ставили собі за мету звільнити території від небажаного мусульманського населення, аби побудувати гомогенні національні держави [283, с. 240]. Як свідчать рапорти британських дипломатів того часу, активну роль у знищенні мусульманських поселень у Болгарії та Румунії грали старі вороги кримців – російські козаки. Вони доповідали про більш ніж чверть мільйона жертв, вбитих у результаті репресій з боку болгар, румун та російських козаків [283, с. 241]. Дж. Маккарті, крім того, заявляє, що *«протягом трьох років, з 1877 до 1879 р., приблизно один мільйон болгарських мусульман, більшість з яких були черкесами та кримцями, виселеними раніше з Росії, були вигнані з власних домівок»* [283, с. 242]. Взагалі, без підтримки російських військ різанина мусульманського населення була б неможливою. Османський воєначальник доповідав з Шумен, що киримли від'їжджають з Добруджі під тиском болгар. Також османська адміністрація міста інформувала про звірства болгарських бандитів по відношенню й до юдейського населення регіону. Ця політика, що є фактично етноцидом по відношенню балканських мусульман так й не отримала належної оцінки з боку істориків [283, с. 242].

Крім того, й інші фактори спонукали кримців до масового виходу з Добруджі. Так, після створення незалежного Королівства Румунії у 1881 р., її уряд

послідовно проводив політику, що була спрямована на конфіскацію сільськогосподарських земель у кирилів та турків та передачі їх етнічним румунам. Так, у період між 1889-1912 рр. румунський уряд конфіскував 127 483 га земель, з яких етнічним румунам-переселенцям зі східних районів було передано 82 127 га [199]. Фактично процес переселення тюрко-мусульманського населення не припинявся з того часу до 1940 р. Статистика підтверджує це: якщо у 1919 р. в обох частинах Добруджі – Північній та Південній, проживало 56 490 кирилів, то вже у 1930 р. їх було 22 092 особи [104, с. 35].

Створення сучасної Турецької Республіки 23 жовтня 1923 р. стало ще одним чинником, що спонукав кримців до міграції з балканських країн до Туреччини. Молода держава після років війн та лихоліть гостро потребувала на людські ресурси. Одним з джерел збільшення населення республіки лідери нової держави справедливо вважали тюркомовні та мусульманські спільноти Балканського півострова: турків, кирилів, помаків, албанців, босняків, які проживали на теренах колишньої Османської Держави, які безумовно були лояльними до турецького уряду та які здебільшого опинилися у несприйнятливому, а часто-густо, ворожому оточенні у нових балканських країнах. Крім того, на початку ХХ ст. Добруджа кілька разів переходила то до Румунії, то до Болгарії, поки у 1940 р. остаточно не була поділена між цими країнами [188, с. 133]. На 1930 р. переважну більшість населення Добруджі склали тюрки, своєю чергою, доля кирилів серед них складала більше ніж 50 відсотків. Серед причин, що штовхали кримців до переїзду з Румунії чи Болгарії, були: політична нестабільність регіону, зміна правового режиму володіння землею та майном, певний страх перед можливими переслідуваннями, небажання служити у християнських арміях, політика балканських урядів щодо зміни демографічній ситуації та, навіть перейменування їхніх сіл. Так, наприклад, більш ніж 120 поселень кримців та турків Північної Добруджі протягом короткого часу отримали нові румунські назви [271, с. 40-68]. Хоча залишились кримські назви, де продовжували компактно жити кирилів: Меджедіє, Бабадаг, Кобадін, Махмудія, Текіргьоль,

Тузла тощо. У Південній Добруджі ж болгарська влада тотальне змінила усі тюркські назви населених пунктів, навіть сіл, заснованих кримськими переселенцями та де кримці становили переважну більшість населення [104, с. 99].

Заради справедливості потрібно зазначити, що Румунія вважала кримську громаду як чи не найлояльнішу серед інших етнічних меншин країни. Як свідчить аналіз румунської преси 1936-1940 рр., що зроблений М. Омєром, румунське суспільство із жалем сприйняло еміграцію кримли [256, с. 251-256]. Із закликом до тюркомовного населення балканських країн переселятися до нової держави звернувся перший президент Турецької Республіки Мустафа Кемаль (1881-1938). У період 1923-1939 рр. з Румунії до Турецької Республіки переїхало 117 095 осіб та 1940-1945 рр. – 4201 особа [181, с. 335]. «Угода про турецько-татарське населення Добруджі», яку турецький уряд уклав з Королівством Румунія 04 вересня 1936 р., збільшила кількість мігрантів у рази [256, с. 251-256]. Також внаслідок еміграції до Туреччини громада кримли Болгарії зменшилася з 16 920 осіб (за даними перепису населення 1893 р.) до 6191 особи (за даними перепису населення 1926 р.) [188, с. 136-137]. Готуючись до переїзду у країнах свого перебування, переселенці заздалегідь знали, де вони будуть жити у Туреччині. Державою була запроваджена спеціальна програма підтримки переселенців, у рамках якої усі витрати щодо переселення покривалися урядом. Крім того, переселенці отримували дома та земельні ділянки у місцях нового поселення (додаток Д). Потрібно казати, що сам турецький лідер надавав великого значення питанням переселення та облаштування балканських *муаджірів* та високо цінував їхній потенціал. Ставлення тодішнього президента Туреччини до питань міграції тюркського населення з Балкан яскраво ілюструє його візит у 1937 р. до с. Деріндже, провінція Коджаелі, де він 2 дні поспіль ознайомлювався як облаштувалися на новому місці переселенці-кримли з Румунії [271, с. 40-68]. Потрібно зазначити, що переселенці зазнали там важких випробувань на новому місці через епідемію малярії, погану економічну ситуацію. Окрім Деріндже,

переселенці-киримли з Румунії склали питому частину населення Коджаелі, заселивши Ізміт, Тютюнчифтлік, Карамюрсель, Акмеше, Субаши, Саримеше, Киздербент тощо [18, с. 127]. Так само виникли цілі райони з переважним кримським населенням, як-от навкруг Полатли, де кримці заснували більше десятка сіл [38]. Лебідє Аккурт, чия велика родина прибула до Туреччини останнім пароплавом з Балчика 30 листопада 1940 р., згадує, що румунський уряд у ті часи вже намагався зупинити еміграцію киримли. Так, раніше оформлені паспорти їхньої родини були скасовані, її старший брат був змушений таємно залишити Румунію. Л. Аккурт зазначає, що після того, як їм пощастило виїхати за запрошенням знайомого з Туреччини, залишивши усе майно у Румунії: *«Вірте чи не вірте, але батько цілував землю, а мати з тіткою дякували Аллахові, коли зійшли на берег»* [169, с. 16-17].

Певна кількість кримців Південної Добруджі разом з болгарськими турками, помаками, тюркомовними рома була змушена емігрувати до Туреччини у 1989 р. внаслідок насильницької політики «болгарізації» тюркомовних та мусульманських спільнот урядом Народної Республіки Болгарії. Потрібно зауважити, що, на відміну від сусідньої Румунії, Болгарська комуністична партія послідовно проводила політику асиміляції, зокрема проти кримської громади. Ще у 1962 р. Політбюро БКП своїм рішенням «Про заходи проти тюркської самоідентифікації циган, татар та болгар, які сповідують магометанську релігію» зобов'язало міністерства освіти та культури, а також місцеві органи влади вжити усі необхідні заходи щодо «заохочення формування болгарської ідентичності серед татар та циган-мусульман» [188, с. 129-164]. Таким чином, так званий «процес відродження», запроваджений БКП у 1984 р. проти тюрко-мусульманського населення, репресії тодішнього комуністичного режиму Болгарії проти непокірних, став останньою ланкою у ланцюгу чинників, які змусили кримців Болгарії до еміграції у 1989 р. Іноді, ця еміграція мала вимушений характер. Активіст кримської громади Істанбулу Джевдет Таіроглу згадує, як у 1989 р. був поставлений представниками комуністичної влади перед вибором: або

вранці виїхати з родиною до Туреччини, або він буде підданий репресіям [48]. За переписом населення чисельність громади киримли Болгарії у 1965 р. складала 6430 осіб, а згідно з даними від 1989 р. їх було 5963 особи [104, с. 40]. Ці болгарські киримли улилися до кримської громади Туреччини, де зробили свій внесок до її розвитку.

Таким чином, за свідченням К. Карпата, з 1783 р. до 1922 р. Крим залишило до 1.8 мільйона киримли [212, с. 66]. До цієї цифри мусимо додати *муаджирів* радянської доби, як довоєнних, так й післявоєнних переселенців, переселенців з балканських провінцій колишньої Османської Держави, а також, згаданих вище емігрантів з комуністичної Болгарії.

Отож, за майже два сторіччя, внаслідок кількох великих хвиль еміграції з Криму, що були спричинені тиском та репресіями царської Росії, комуністичного режиму, у сучасній Туреччині сформувалася величезна кримська діаспора. Крім того, у результаті переселень кримців, зникненні Османської Держави та виникнення Болгарії та Румунії, з'явилися болгарська та румунська діаспори киримли.

2.2. Передумови виникнення й еволюція діяльності організацій діаспори киримли Туреччини (кін. 80-х – поч. 90-х рр.)

Вважається, що у 1923 р., тобто на момент створення Турецької Республіки, доля вихідців з Криму складала приблизно десяту частину населення країни. Разом з іншими мусульманськими спільнотами, кримці є наріжним камінням сучасної турецької національної ідентичності. Тому, на думку, Ф.Т. Айдин, не можна казати про «асиміляцію» кримців Туреччини, а скоріше мова може йти про участь киримли у формуванні турецької політичної нації або входженні у неї [19, с. 225].

Ще наприкінці 18 ст., коли представники еліти колишнього Кримського Ханату на чолі з членами династії Гераїв переселилися до Османської держави і де

вони склали впливову групу при дворі османських падишахів, яка не давала згаснути питанню Криму. Гераї та інші представники кримського вельможества активно шукали можливості стосовно звільнення їхніх земель. Вважається, що саме вони за підтримки османських *улемів*⁹ визначали головні напрямки зовнішньої політики Османської Держави наприкінці 18 ст. – початку 19 ст., зокрема, були головними підбурювачами війн між османами та московитами. Відчуваючи сильний зв'язок з Кримом, вельможні вигнанці марили поверненням їхньої Батьківщини та вважали себе скоріш кримцями, ніж османами [155, с. 24]. При цьому, представники Гераїв та кримські мурзи займали високі політичні та воєнні посади в Османській Державі. Гераї брали активну участь на чолі кримських підрозділів у російсько-османських війнах у 19 ст. Вони повною мірою користувалися своїми кримськими титулами в Османській Державі. Калгасултан¹⁰ Бохадир Герай командував у Бессарабії кримськими частинами, до складу яких входили й некрасовські козаки, під час війни 1806-1812 рр. Нуреддін-султан¹¹ Мурат Герай та шахзаде Алім Герай також командували своїми кримськими мурзами та вершниками під час цієї війни [127, с. 299-303].

Але, починаючи з першої хвилі еміграції до земель тодішньої Османської Держави, що почалася з моменту анексії Криму у 1783 р., багато поколінь кримли народилося та виховалося у Туреччині і вважають її власною батьківщиною. Турецькі кримли пишаються, що кримці зробили великий внесок у розбудову держави: вони билися у балканських війнах, битві при Чанаккале та війні за незалежність (додаток Е) [173, с. 1-3]. За свідченням К. Карпата, кримці, які, як й у Добруджі, були знаними працьовитими хліборобами, зробили вирішальний внесок у розвиток аграрного сектору країни: вони перші стали обробляти землю залізними плугами, використовувати упряж цугом та чотириколісні вози. Загальновизнаним є факт, що саме кримли перетворили центральну частину Анатолії у «житницю» Туреччини [213, с. 76]. Й зараз

⁹ *Ulema* - мусульманській вчений, знавець ісламської теорії та практики

¹⁰ *Qalğa sultan* – престолонаступник хана у Кримському Ханаті, друга особа у державі.

¹¹ *Nureddin sultan* – другий престолонаступник хана у Кримському Ханаті, третя особа у державі після хана та калгасултана.

киримли Полатли із гордістю кажуть, що принесли до Туреччини не тільки передові технології обробки землі, а й нові культури, зокрема у городництві [38]. Дж. Маккарті із захопленням писав про кримських біженців: «Неймовірна річ, попри перенесені надзвичайно важкі страждання, змушені залишити власну Батьківщину під тиском росіян, кримці серед інших мусульманських народів виявили себе (на чужині) найбільш успішними» [248]. Звичайно, що на етнічну самосвідомість кримців Туреччини вплинули суспільно-політичні умови, в яких вони проживали, зокрема державні політики як й Османської Держави, так й Турецької Республіки. З одного боку, киримли, які знайшли прихисток після анексії території Кримського Ханату, користувалися усіма правами підданих Османської Держави чи Турецької Республіки та були поважною верствою населення, з іншого боку, будь-яке використання мови киримли у публічній сфері або згадка про проблеми співвітчизників у Радянському Союзі було неможливим. Тому, можна казати про подвійну ідентичність киримли Туреччини: з одного боку, вони відчують нерозривний зв'язок з етнічною Батьківщиною – Кримом, з другого боку, відчують себе турецькими громадянами та частиною великого *Türk Dünyası* (Тюркського Світу). За словами одного з активістів кримського земляцтва: «Туреччина – це як батько, а Крим – це як мати». Ця подвійність відбивається на усіх сферах діяльності кримських товариств Туреччини (додаток Е). Так, замість етнонімів *Qırımlı* чи *Qırımtatar* використовується термін *Kırım Türkleri* (тобто, «кримські тюрки»), а щодо рідної мови кримців – термін *Kırım Türk lehçesi* (тобто, «кримський діалект турецької мови») [19, с. 225]. І навпаки, нащадки кримських *муаджірів* в османському, а згодом й у турецькому суспільстві, не вважалися чимось чужорідним. На відміну від, наприклад, кавказьких мов, чиї громади є також численними та впливовими, мова киримли, як споріднена тюркська мова, мова «Великого Вчителя» Ісмаїла Гаспрали, вивчалася на академічному рівні, щодо неї проводилися наукові дослідження та виходили наукові праці [19, с. 232].

Попри те, що громада кримської діаспори має, за різними оцінками, від трьох до шести мільйонів потенційних членів, киримли не створили єдину громаду. Через тривалу еміграцію у майже 2 сторіччя, між *муаджірами* різних поколінь утворилися значні відмінності у культурній та етнічній ідентичності. До того ж політика Османської Держави, а згодом й Турецької Республіки, щодо розселення полягала у тому, аби змішувати населення, особливо в Анатолії: села кримських *муаджірів* створювались в оточенні турецьких поселень або ж окремі кримські родини розселялися в анатолійських населених пунктах, що вже існували. Директор середньої школи Семіх Кирим розповідає, що його прадід з родиною прибув до провінції Невшехір у 1860-х рр. після Кримської війни, де разом з двома іншими сім'ями з Криму оселилися у м. Козакли. Згодом, їхня родина залишилась єдиною кримською сім'єю в цьому містечкові і з часом вони асимілювались серед місцевих жителів. «[Рідної] мови ми не знаємо, з якої частини Криму не пам'ятаємо, спогадів про Крим також не залишилося. Тільки наше прізвище «Кирим» нагадує про наше походження» - каже С. Кирим [41]. Внаслідок цього, не існує якое окремого регіону Туреччини, де б усі киримли проживали компактно.

Але, неофіційною «кримською столицею» Туреччини є м. Ескішехір та однойменна провінція. Історичні «кримські» *mahalle* (квартали), такі як Мамуре, що засновані у 19 ст., є у самому місті, а також у провінції нараховується 36 «кримських» сіл. За підрахунками товариства Ескішехіра, у місті та провінції проживає близько 120 тисяч киримли [18, с. 105]. Сприйняття «кримскості» Ескішехіра настільки вкоренилося у свідомості турків, що усі жителі міста ледь не автоматично вважаються у Туреччині кримцями [171, с. 30].

Оскільки, етнічність не мала цінності з точки зору державних інтересів, Османський уряд проводив активну політику асиміляції серед *муаджірів* та намагався виховати їх відданими підданими падишаха застосовуючи державну

систему освіти, армію та ідейний вплив [283, с. 245]. В османській системі *millet*¹² не було місця курдам чи албанцям, боснякам чи черкесам. Певною автономією користувалися тільки громади релігійних меншин: християни, юдеї, зороастрийці тощо. Так само, нетерпимо ставилася до появи етнічних громад й молода Турецька Республіка [19, с. 60]. А. Фішер порівнюючи ситуації, в яких знаходилися кирилли в Османській Державі та Туреччині, та навіть у СРСР, підкреслює, що, хоча через відмінні причини, але в цих державах не були зацікавлені у збереженні кримцями самоідентичності [193, с. 177-200]. Яскравою ілюстрацією є факт, що, наприклад, у жодному з 36 кримських сіл навколо Ескішехіра, ніколи не було шкільного вчителя чи імама з-поміж кирилли. Ба більше, часто-густо, вчитель та імам були єдиними етнічними турками у селі. А за кожне слово рідною мовою, навіть вимовлене ненароком, дитину у школі могли піддати тілесному покаранню [51].

Тому, вже до середини 19 ст. серед *муаджірів* мрії про повернення стали поступово згасати, емоціональний зв'язок з Кримом – слабнути та процес інтеграції до місцевого населення, особливо в азійській частині країни, в *Anadolu* (Анатолія), став неминучим. Тому, незабаром, більшість з кримських переселенців Анатолії вже не можна було визнавати діаспорою у класичному розумінні [283, с. 235]. Кримські *мурзи* служили при османському дворі та у війську, імами та улема улилися до спільноти мусульманських служителів культу, гречкосії стали невід'ємною частиною сільських громад.

Як можна бачити, в умовах спорідненості мов та релігійної гомогенності процеси акультурації та асиміляції для новоприбулих з Криму були неминучими. Не можна погодитися з Ф.Т. Айдин, яка вважає, що ці фактори навпаки сприяли збереженню ідентичності кирилли у Туреччині [19, с. 227].

Тому, А. Фішер [194, с. 1-24], Б. Вільямс [283, с. 237], Л. Безаніс [174] були впевнені, що немає підстав казати про кримську ідентичність чи наявну діаспору

¹² *Millet* – (тюрк. - нація, народ, люди) система самоврядних громад, організованих за релігійною ознакою в Османській Державі з 15 ст. Існували православний, вірменській, юдейський *міллети* з власними адміністративними установами, судами, школами, лікарнями тощо.

у Туреччині у 19-20 ст. Навпаки, вони відмічають поступову втрату кримськими *муаджірами* рідної мови, культурних традицій, колективної пам'яті. Тому, за їхніми твердженнями, на початку 20 ст. більшість вихідців з Криму втратили власну мову та відчуття причетності до колишньої вітчизни [283, с. 237]. Але, Ф.Т. Айдин заперечує їхнім висновкам, приводячи приклади кількох районів, де киримли живуть окремими громадами у містах та селах: Ескішехір та 36 сіл навкруг міста, 4 села коло Істанбулу, 14 сіл коло Коньї, 10 сіл навкруг Полатли, 14 сіл та м. Джейхан у провінції Адана тощо [19, с. 228]. Вона описує ці райони як певну «етнічну територію» громад киримли, які спромоглися зберегти власну кримську окремішність, навіть практикуючи етнічну форму ендогамії. Так, навіть попри урбанізацію та модернізацію життя, в її рідному Полатли кримці збудували для себе окремі багатоквартирні будинки, щоби підтримувати традиційні зв'язки між собою в урбанізованому середовищі [19, с. 228]. На її думку, процеси асиміляції є незворотними, тому якби кримська громада Туреччини втратила би мову, культурні традиції, колективну пам'ять про Батьківщину, то вона припинила би бути діаспорою. Натомість ці ознаки можуть відновлені завдяки людській волі. На її думку, руйнування традиційних громад під тиском урбанізації може спричинити підйом національних почуттів [19, с. 230].

Натомість Б.Г. Вільямс впевнений, що хоча новітні поселенці намагалися підтримати свої традиції через ендогамію, вже на початок 20 ст. вони втратили мову та відчуття причетності до своєї колишньої вітчизни через два покоління. На його думку, додатковим фактором цих процесів було й те, що киримли, переважна більшість яких була ногаями за походженням, некомфортно відчували себе зі своєю кипчацькою мовою серед османів-огузів, тому намагалися якомога швидше опанувати османську турецьку мову¹³. Хоча, він визнає, що принаймні у вищезгаданому Ескішехірі киримли змогли зберегти власну ідентичність, звичаї та деяку відданість Криму, втім не політичного характеру [283, с. 237-238]. Таку саму відданість рідній мові та звичаям можна спостерігати й у селах Полатли,

¹³ *Osmanlı Türkçesi* – варіант турецької мови, який використовували як офіційну та літературну мову в Османській Державі. Вона мала багато запозичень з арабської та перської мов, для письма використовували арабицю.

хоча, заради справедливості, потрібно зауважити, що заснування цих сіл мігрантами з Добруджі відбувалося у 30-ті рр. 20 ст., тобто, ледь не в останню масову міграцію кримли до Туреччини і серед селян ще є старі, які народилися у Королівстві Румунії, а багато хто з кримців має і румунське громадянство. Ф.Т. Айдин свідчить, що у селах Полатли у 50-х рр. місцеві вчителі намагалися привчити дітей більше читати турецькою мовою, оскільки учні не розмовляли турецькою. Вчителя старалися вплинути на їхніх батьків, щоби ті розмовляли вдома з дітьми турецькою [19, с. 290]. Проте, нерідко батьки ставали на сторону власних дітей та намагалися захистити їхнє право на рідну мову¹⁴ [169, с. 17].

Х. Киримли також свідчить, що сторіччями селяне-киримли розмовляли рідною мовою та дотримувались звичаїв і традицій власних предків у своїх громадах. Ще на початку 1970-х рр. людина у селі коло Анкари, яка не володіла турецькою мовою, була непоодиноким явищем [43]. Мало того, нащадки степових жителів ще пам'ятали власну належність до ногайських орд Криму [157, с. 87]. В умовах, коли у Туреччині офіційно не схвалювали політичну діяльність лідерів кримської діаспори, підтримка ідентичності, збереження рідної мови, пропагування національної ідеї кримли, відбувалися переважно на рівні родини¹⁵ [169, с. 17]. М. Максудоглу, поставивши риторичне питання: *«Позбавлені власних земель, розсіяні по світу, позбавлені спілкування та освіти рідною мовою, який шанс мали кримці, аби вижити як нація?»*, відповідає: *«Коли ми (як нащадки кримли) підростали, батьки розмовляли з нами рідною мовою, і ми вживали слова рідною мовою одночасно з турецькими. І як дізналася пізніше, часто-густо це навіть нічого не означало по-турецькі. Одним з таких прислів'їв було “Katerina zamanında qalma” (дослівно – «з часів Катерини»), коли мова йде про щось дуже давнє. Попри те, що ми не розуміли, чому саме Катерина, а не*

¹⁴Лебіді Аккурт розповідає в інтерв'ю: «Син тітки Рідван пішов до початкової школи. Одного дня вчитель Рідвана викликав тітку до школи. Тітка не знала турецьку, тому я пішла з нею. ... Він каже: «пані Джеміле, ця дитина у школі розмовляє кримською мовою. Вчора я на дошці намалював *keci* (кішка – турецькою). Рідван каже *tişiq* (кішка – мовою кримли). Будь ласка, будьте уважними». Й коли тітка у відповідь: «А що, хіба це не *tişiq*? Дитина правильно сказала!».

¹⁵Лебіді Аккурт з Ескішехіра розповідала в інтерв'ю: «Батько був суворого дотримувачем традицій. Тітка з маминого боку також була дуже вимоглива. До самої смерті не розмовляла турецькою. ... Вірю, що роблю усе можливе. Доньок так виховувала. Своїм онукам розповідаю про весілля, вечірки у старі часи, про те, як раніше жили».

хтось інший, чи навіть хто така Катерина? Однак, це не заважало нам використовувати вираз у нашому повсякденному житті. Пам'ятаю, коли я була підлітком, вживала цей термін серед своїх [турецьких] друзів. Було кумедно бачити їхні обличчя. Вочевидь, для них це не мало сенсу, але для моїх друзів-кримців – це означало більше, ніж просто щось давнє: за цим стоїть багата та трагічна історія. Цей вираз був постійним нагадуванням для нас, емігрантів, що ми є кримли, що колись у нас була Батьківщина та що цариця на ім'я Катерина анексувала нашу землю, спричинивши великі страждання нашому народові і відправивши його у вигнання. Хоча ми опинилися в Істанбулі, ми усе ще належимо Криму, й Крим належить нам. Ми зберегли це насамперед завдяки своїм родинам» [246, с. 323-332].

Заради справедливості, потрібно зазначити, що за свідченням активістів кримських товариств, часто-густо ці кримли відчували відчуття ностальгії не за Кримом, а, наприклад, за Добруджею, з якої емігрували наприкінці 19 ст. – поч. 20 ст. і на питання: «звідки ви?», відповідали: «з Добруджі» або «з Румунії». Через це, активістам діаспори доводилося проводити широку, іноді важку роз'яснювальну роботу, аби пробудити їхню національну свідомість [43; 47].

Кримська громада Туреччини є добре інтегрованою у турецьке суспільство та дала багато відомих осіб у культурі, мистецтві, спорті, економіці, політиці. Серед тих, ким пишається діаспора кримли є Ахмет Тефвік паша, останній Великий візир Османської Держави, який тричі в історії займав цей найвищий урядовий пост Туреччини, найбагатші підприємці Туреччини Сабрі Улькер (1920–2012) та його син Мурат, прем'єр-міністри Аднан Мендерес¹⁶ (1899–1961), Месут Йилмаз (1947–2020) та Ахмет Давутоглу, міністри Асан Полаткан (1915–1961) та Алі Бабаджан, видатні історики Ільбер Ортайли, Кемал Карпат (1923–2019) та «Вчитель вчителів» Халіл Іналджик (1916–2016), письменники Азіз Несін (1915–1995) та Октай Онар, зірки кіно та естради Несрін Сіпахі, Орхан Генджебай, зірки

¹⁶ А. Мендерес визнаний видатним державним діячем Туреччини. Єдиний глава уряду, на чю честь споруджений мавзолей. Його ім'ям названий бульвар в Істанбулі, аеропорт в Ізмірі та університет в Айдині. Також, у 2020 р. у пам'ять А. Мендереса та його соратників, на о. Ясиада побудований меморіал та він перейменований в Острів свободи та демократії.

спорту Ерсан Ільсова, Ільхан Мансиз та інші. Однак, не усі з них воліли афішувати свою належність до кримли. Один з діячів діаспори із сумом зазначив: «*Яка нам користь з того, що Аднан Мендерес був прем'єр-міністром? Ніякої!*» [52].

Кримська діаспора Туреччина надзвичайно пишається важливим місцем народу кримли серед тюрксько-мусульманського світу та завжди наголошує на внеску кримців до його розвитку. Для кримців є предметом гордості Бора Гази II Герай хан (1588–1596), який залишив свій слід в історії не тільки як полководець, але й як класик середньовічної тюркської літератури та музики. Вони надзвичайно пишаються *Terciman* (Перекладач) – першою газетою у мусульманському світі та її засновником Ісмаїлом Гаспрали, якого у тюркському світові називають *Ulu Hoca* (Великий Вчитель) та ідеї якого є єднальними для усіх тюрків. Його слова - *Tilde, fikirde, işte birlik* (Єдність у мові, думці, справах) й зараз залишаються гаслом до дій в усьому тюркському світові. Вони пишаються першою демократичною державою у мусульманському світові – Кримською Народною Республікою на чолі з Номаном Челебіджіханом. Надзвичайні почуття гордості викликає серед кримської діаспори сьогоднішній національний лідер кримли, всесвітньовідомий правозахисник, колишній радянський дисидент Мустафа Джемілев, який отримав у Туреччині почесне прізвисько *Qırımoğlu* (Син Криму).

Першим осередком кримської діаспори, у сучасному розумінні цього терміну, стала *Tatar Cemiyet-i Hayriyesi* (Татарське благодійне товариство), що було засновано у 1908 р. в Істанбулі. Цього ж року там же молодими кримцями була заснована ще одна організація – *Qırımtatar Talebe Cemiyeti* (Кримськотатарське студентське товариство) на чолі з майбутніми лідерами КрНР Номаном Челебіджіханом та Джафером Сейдаметом. Із заснуванням *Kırım Türk Kültür Derneği* (Асоціація культури кримських тюрків) у 1952 р. в Істанбулі починається вже історія сучасної системи громадських діаспорних організацій кримців Туреччини [20, с. 32]. Основною статутною метою їхньої діяльності були вивчення, розвиток та пропагування культури та фольклору кримли, що

відбивалося в їхніх назвах. Певною мірою, це також пов'язано з зовнішньою та внутрішньою політикою Туреччини, особливо враховуючи військовий контроль над політичними процесами в країні, що існував у Туреччині до початку 2000-х рр. У новітній історії республіки було декілька військових переворотів, під час яких будь-яка суспільно-політична діяльність була суворо обмежена та тотальне контролювана спецслужбами. Почасти, це пояснює надзвичайно обмежену джерельну базу щодо діяльності кримських товариств Туреччини. Представники кримських товариств зізнаються, що, в тих умовах, вони змушені були навіть приховувати деякі аспекти своєї діяльності від турецької влади [36].

Проте, до середини 1980-х рр. діяльність товариств обмежувалася справлянням «Кримських ночей» [22, с. 172-175]. Дослідник історії кримської діаспори та активіст національного руху, професор Хакан Кирилми згадує, що довгі роки, з моменту реєстрації товариства в Анкарі, їхня організація існувала без власного приміщення, у вигляді одного портфелю, де уміщалися усі її документи [43].

Рушійною силою процесів, під час яких почалося формування кримської ідентичності серед вихідців з Криму, об'єднання роз'єднаної та розпорошеної по країні громади, були політичні емігранти з Криму, а пізніше й з Румунії: перш за усе, це колишній військовий міністр та міністр закордонних справ КрНР та міністр закордонних справ Першого Кримського крайового уряду Дж. Сейдамет (1889-1960), який емігрував до Туреччини у 1918 р. та узяв за законами Турецької Республіки прізвище «Киример» у 1934 р., та група діячів-вихідців з Добруджі, лідером якої був адвокат Мюстеджіп Аджи Фазил (після еміграції до Туреччини у 1940 р. – Улькюсал) (1899-1996). М. Улькюсал належав до тих 50 молодих інтелігентів-киримли, які з проголошенням КрНР у 1917 р. поїхали на історичну Батьківщину працювати заради блага власного народу, розбудовувати молоду кримську державу. Згодом, один з цих молодих ідеалістів, відомий письменник та філолог, творець нової абетки, Шевкі Бекторє (1888-1961), розділив трагічну долю

інтелігенції кримли у часи сталінських репресій, отримавши 10 років таборів та заслання в Узбекистані [229, с. 71-83].

Ф.Т. Айдин вважає, що розвиток певних націоналістичних процесів всередині кримської громади у першій половині 20 ст. був реакцією на російський імперіалізм, що пригноблював народ кримли, а згодом, на ідеологію більшовизму. Але, з проголошенням Турецької Республіки у 1923 р. ці процеси стали згасати під тиском кемалістської ідеології будівництва модерної турецької нації [117, с. 171-173]. Крім того, молода республіка встановивши дружні стосунки з урядом В. Ульянова-Леніна, не була зацікавлена у підтримці політичної боротьби кримців проти більшовицької Росії [148, с. 221]. До того ж молода республіка намагалася дотримуватися політики нейтралітету, закріпленого у преамбулі конституції: «*Yurtta Sulh, Cihanda Sulh*» (Мир в країні, мир в усьому світові) [30]. Через це, Дж. Сейдамет та М. Улькюсал, як політичні лідери кримської діаспори, змушені були перенести власну діяльність за межі держави. Від імені народу кримли вони брали активну участь в європейському русі *Prometheus*¹⁷, що об'єднував поневолені народи колишньої московської імперії задля спільної боротьби проти СРСР за створення власних національних держав. Рух, підтримуваний Польщею та Францією, діяв у Варшаві та Парижі. Лідери кримців розглядали цей рух як інструмент задля інформування про ситуацію власного народу, що знаходився в умовах радянської влади, як засіб боротьби проти більшовизму заради визволення Батьківщини. Представники діаспори сподівалися відновити незалежність Криму та наполегливо працювали задля цього [278, с. 424]. Їхні контакти з представниками політичних еліт Польщі почалися ще у 1920 р., коли Дж. Сейдамет офіційно звернувся до Ліги Націй з пропозицією передати Крим під протекторат Польщі, оскільки кримці бачили у поляках приклад успішної боротьби за незалежність. Варто згадати, що керівник Польщі Ю.К. Пілсудський був готовий тоді розглянути пропозицію лідера

¹⁷Прометеїзм (пол. Prometeizm) — очолюваний міжвоєнною Польщею рух діаспорних політичних організацій народів колишньої Російської імперії задля спільної боротьби проти СРСР за створення своїх національних держав. Діяв з 1926 р. до 1939 р.

кримців, але за умови згоди на це, як Ліги Націй, так й УНР [118, с. 31]. Контакти з польськими політиками продовжувались до початку Другої світової війни у 1939 р. У рамках цієї діяльності, вони неодноразово зустрічалися державними та політичними діячами Польщі, зокрема з головним натхненником прометеївського руху маршалом Ю.К. Пілсудським (1867 -1935) [245, с. 197-201]. На жаль, після кончини Ю.К. Пілсудського, активність руху стала спадати, а з початком II Світової війни діяльність припинилася. Останнього разу Ліга Прометей зібралася на конгрес у Гаазі у 1946 р. Того ж року, прометеївський рух звернувся з відкритим листом до ООН з різким протестом проти насильницьких депортацій народів у СРСР, зокрема, й народу кримли [19, с. 264].

У рамках прометеївського руху також відбувалися постійні дискусії між українцями та кримли із приводу майбутнього статусу Криму. З цього приводу наприкінці 1929 р. відбулися навіть кримсько-українські перемовини, які ні до чого не привели. Кожна зі сторін наполягала на своїй позиції. Кримські представники стверджували на необхідності відновити державну незалежність Криму, українці натомість бачили Крим у складі відродженої України. Дж. Сейдамет вважав, якщо Україна визнає незалежність Криму, то має визнати і його суверенність. Він не бажав обговорювати проблему на рівні “стратегічного зацікавлення Кримом з боку України” [120, с. 33].

Оскільки, одним з важливих завдань, що ставили для себе політичні емігранти, була підготовка кадрів для майбутньої кримської держави, за сприянням Дж. Сейдамета та завдяки стипендіям, наданим маршалом Ю.К. Пілсудським, кілька молодих кримців, які згодом відіграли важливу роль у національному русі, змогли отримати освіту у польських університетах: Едіге Мустафа Киримал, Сабрі Арикан, Абдулла Зіхні Сойсал, брати Ібраїм та Ісмаїл Отари тощо. Одночасно, політичні лідери та їхні соратники та прибічники намагалися підтримувати серед кримської громади ідею незалежності Криму та національну свідомість. Саме задля цього, М. Улькюсал із 10 своїми однодумцями започаткував журнал *Emel* (Прагнення) у 1930 р. у Румунії (додаток Є). А

Дж. Сейдамет, як письменник та публіцист, написав кілька книжок та безліч статей стосовно кримського питання, які виходили турецькою, французькою, польською мовами, протягом його життя в еміграції.

Під час II світової війни діяльність провідників діаспори кримли, зокрема, Дж. Сейдамета, М. Улькюсала, Е.М. Киримала, була присвячена допомозі землякам, які опинилися на території Третього Рейху та Румунії як військовополонені або оstarбайтери. Наполегливо працюючи з німецькими та румунськими урядовцями того часу, вони спромоглися полегшити долю чи навіть зберегти життя тисячам кримцям-в'язням війни, караїмам, а також представникам інших тюркських народів СРСР [278, с. 288-290, 293-301, 307-310, 314-318, 330, 338-339]. Так, представникам кримли вдалося добитися від нацистського уряду Німеччини рішення про визнання кримських та литовських караїмів тюркськими, а не єврейськими спільнотами, що врятувало їх від знищення під час Голокосту [253, с. 138].

Після Другої світової війни, наприкінці 1940-х рр., кримська громада Туреччини поповнилася втікачами з Криму, які не хотіли знову опинитися під владою сталінського режиму і, за сприянням ООН, через табори переміщених осіб в Австрії, Італії, Німеччині, отримавши згоду турецької влади на переїзд, емігрували. Це стало своєрідним поштовхом для активізації національного руху у Туреччині, оскільки новоприбулі емігранти активно долучились до громадського життя [42]. Здебільшого, саме завдяки їхнім зусиллям було створено товариство культури та взаємодопомоги в Анкарі у 1955 р. Серед його засновників були, наприклад, односельці М. Джемілева брати Фейзі та Фікрет Юртери, які згодом стали одними з найвизначніших діячів світової діаспори кримли, або Кемал та Шефіка Ортайли, батьки відомого історика сучасної Туреччини професора І. Ортайли [39; 49]. Активну роль у зародженні діаспорного руху кримли також зіграв відомий кримський письменник та журналіст Мемет Севдіяр (Муедінов), який переїхав до Туреччини з Італії, де навчався в Інституті сходознавства у Ватикані [136]. Діти та онуки цих *муаджірів* відіграли та відіграють важливу роль

у кримському національному русі як у Туреччині, так й у США. Крім того, саме ці новітні кримські *муаджіри* принесли з Європи до Туреччини перші звістки про страшну трагедію народу кримли – сталінську Депортацію 1944 р.

1960 р. позначився двома подіями, що істотно вплинули на діяльність кримського національного руху Туреччини: відійшов у вічність багаторічний політичний лідер кримців в еміграції Джафер Сейдамет Киример та відновив власну діяльність, знаковий для кримської діаспори, історико-філософський журнал «*Emel*», друк якого був зупинений через еміграцію його засновника М. Улькюсала та інших до Туреччини у 1940 р. (додаток Є). Але, раніше, у 1955 р., покійний Дж. Сейдамет, коли він вже тяжко хворів, символічно передав свою місію однодумцю та соратнику М. Улькюсалу.

Однак, національний рух кримли до кінця 80-х рр. залишався здебільшого елітарним, до нього були залучені політичні емігранти, як, наприклад, Дж. Сейдамет, М. Улькюсал та інтелектуали, такі як, Абдулла Зіхні Соисал, Юсуф Уралгірай чи Емін Бекторє. Причому, Дж. Сейдамет і М. Улькюсал були справжніми політичними емігрантами, які мріяли про відновлення незалежної кримської держави та повернення до Криму. Їхні ідеї, їхній образ мислення, були сприйняти вузьким колом соратників-уродженців Туреччини. На жаль, кримці, у своїй масі, не були залучені до діяльності лідерів політичної еміграції. Ідея повернення до історичної Батьківщини, на відміну від політичних емігрантів, не була розповсюджена серед турецької громади кримли [19, с. 62]. Тому, були як об'єктивні, так й суб'єктивні чинники. Серед них: 1) кримли Туреччини знаходилися у дружньому середовищі, середовищі спорідненої мови та культури, де не відчували загроз ані на індивідуальному, ані на колективному рівні; 2) лідери свідомо виключили широкі маси діаспорян, оскільки Туреччина, як держава, не була зацікавлена у погіршенні стосунків з СРСР; 3) відсутність широкої участі у національному русі пояснюється присутністю іншого, альтернативного фреймінгу, а саме, турецького націоналістичного фрейму. Крім того, турецькі урядові та політичні кола, якщо й контактували з представниками

кримської політичної еміграції чи навіть сприяли їхній діяльності, то воліли робити це приховано [19, с. 62].

Османська Держава, за своєю природою, була ісламською країною, але, нетюркською. Слово «турок» було ледь не образливим, аристократія, чиновництво, інтелігенція воліли називати себе «османами», «турками» скоріше називалися жителі сіл. Офіційна політика Турецької Республіки, підвалини якої були закладені засновниками нової країни на руїнах колишньої багатонаціональної держави, полягала у тому, що усі громадяни-мусульмани складають єдину турецьку націю, яка ґрунтується на єдиній державній турецькій мові. Конституція Туреччини проголосила, що «Усі громадяни Турецької Республіки є турецьким народом, незважаючи на їхню етнічну належність» [30]. Завданням держави було змусити людину ідентифікувати себе як представника нової турецької нації та громадянина Туреччини. Лозунгом державної політики стали відомі слова засновника республіки Мустафи Кемалю: “*Ne mutlu Türküm diyene!*” (Щасливий той, хто називає себе турком). Звідси, мовою освіти, ЗМІ, видавництва та навіть спілкування могла бути тільки державна мова. Окрема етнічна самоідентифікація розглядалася урядом як прояв трайбалізму, що загрожує національній єдності країни [283, с. 252]. За Лозаннським мирним договором законодавством Туреччини визнавалися права суто релігійних меншин: православних християн, вірмен-католиків, юдеїв, зороастрійців [117, с. 172-175]. Кримці розглядалися у Туреччині скоріш, як вихідці з певного географічного регіону, ніж інакша етнічна група. Кирилли Туреччини навіть не використовували термін «діаспора» щодо себе. Почасти, це пояснює використання кримською громадою етноніму *Kırım Türkleri*, тобто «кримські турки». Л. Безаніс свідчить про ще один чинник щодо використання етноніму, який яскраво ілюструє тодішню ситуацію: Національна розвідувальна організація Туреччини (*Milli İstibarat Teşkilati*) попереджала кримські товариства, що вони зобов’язані використовувати саме термін «кримські турки» стосовно себе у публічному просторі [174, с. 113].

Але, Б.Г. Вільямс впевнений, що будь-яка спільнота нащадків *муаджірів*, чи то кримська, чи кавказька, чи боснійська, є настільки асимільованими у сучасній Туреччині, що навряд чи становлять загрозу для системи «кемалізму»¹⁸, навіть в умовах деякого ослаблення цих ідей у 90-ті рр. [283, с. 274-275].

Хоча національний рух кримли до кінця 1980-х рр. не був масовим, активісти кримської діаспори намагалися діяти, як дозволяли суспільно-політичні умови того часу. У період з 1960 р. до кінця 80-х рр. активісти кримської громади, що були об'єднані навколо журналу «*Emel*», присвятили себе здебільшого інтелектуальній праці: вивченню та пропагуванню історії та культури Криму, національної ідеї кримли щодо відновлення кримської державності. Але, при цьому, видання не ставило за мету політично мобілізувати кримську громаду чи створити колективну ідентичність для неї [19, с. 273].

Журнал «*Emel*» став головним інструментом діяльності групи інтелектуалів діаспори Туреччини щодо пропагування національної ідеї, виховання національних почуттів, «кримськості» серед громади кримли. Цей журнал друкувався силами та коштом групи ентузіастів, ідеалістів, задля високої, шляхетної мети. У ті роки, суспільне життя кримців точилося навкруг журналу «*Emel*», який здебільшого і формував думку всередині громади. Місію журналу визначено у статуті Фонду досліджень та промоції тюркської культури «*Emel*», що заснований у 1986 р., як «Наукові та популярні дослідження у сферах культури, цивілізації, історії, мови, літератури, мистецтва та фольклору тюркського світу, а особливо народу кримли, відповідно до ідей національного руху кримли та гасла І. Гаспрали «Єдність у мові, думках, справах» та їхнє заохочення, поширення та пропагування» [65]. Без перебільшення можна стверджувати, що журнал «*Emel*» зробив вирішальний вплив на формування сучасної кримської діаспори у Туреччині, її морально-етичних цінностей та національної свідомості. За визначенням деяких діячів діаспори, існує так зване «покоління *Emel*» серед сьогоднішніх лідерів та активістів громади кримли

¹⁸ кемалізм – ідеологія турецького націоналізму, що висунута першим президентом Турецької Республіки Мустафою Кемалем та є державною ідеологією країни.

Туреччини (додаток Ж), які виховані на ідеях, що проповідував журнал: професор Університету Бількент д-р Х. Кирилми, голова Товариства культури та взаємодопомоги кримських тюрків (ТКВКТ) Туреччини Мюкремін Шаїн, редакторка бюлетеню “*Kırım Bülten*” Оя Деніз Чонгар-Шаїн, представник Меджлісу кримськотатарського народу у Туреччині Зафер Каратай, члени правління ТКВКТ Тунжер та Тунджай Калкаї тощо [39; 40; 44; 49]. Як розповідає сьогоднішня голова *Emel Kırım Vakfi* (Кримського Фонду «*Emel*») та головний редактор журналу «*Emel*» З. Каратай, він почав читати журнал в 11-річному віці і саме це кардинальним чином вплинуло на його становлення як людини, на його етнічну самосвідомість як кирилми [40].

Хоча «*Emel*», у першу чергу, є виданням кримської діаспори та для кримської діаспори, він видавався турецькою мовою. Можна ствердно казати, що це також є наслідком урядової політики Туреччини. Але, З. Каратай наводить аргумент на користь видання журналу саме турецькою мовою: «Завданням журналу «*Emel*» не була промоція чи навчання мові кирилми. Нашим завданням було розповсюдження інформації про проблеми нашого народу, про Крим у Туреччині. Ми писали для світу» [40].

«*Emel*» є першим загальноновизнаним друкованим органом кримської діаспори та займає своє унікальне положення серед сучасних діаспорних видань. Через неодноразові військові перевороти, коли діяльність кримських товариств була значно обмеженою, до середини 1980-х рр. «*Emel*» був чи не є єдиною формою діяльності діаспори [22, с. 75]. Із задекларованої мети видання — «прокласти шлях до об’єднання у думках та ідеалах тюркських народів, що живуть у різних куточках світу та розмовляють різними тюркськими діалектами» [200, с. 4], можна зробити висновок про певну ідеологію «*Emel*», про думки, що засновники журналу хотіли донести до читачів.

До кінця 1980-х рр. основною тематикою видання були історичні рефлексії з історії Кримського Ханату, кримсько-османських відносин, І *Курултаю* та КрНР, сентиментальні нариси про Крим, а також матеріали на пантюркістську

тематику. Взагалі, якщо проаналізувати матеріали «*Emel*», з початку 60-х рр. до середини 80-х рр. 20 ст., журнал, перш за усе, за своїм духом був пантюркістським і слово «батьківщина» щодо Криму майже не використовувалося. Так, М. Улькюсал, як головний редактор, послідовно підкреслював, що їхньою спільною метою є незалежність усіх тюркських народів, а не тільки народу киримли. Через таку обережну редакційну політику, видання вільно продовжувалося виходити навіть після військового перевороту 1980 р., коли була заборонені політичні партії та профспілки, а також деякі ЗМІ [19, с. 290]. Хоча, другим важливим напрямком тематики журналу була підтримка окремішньої кримської ідентичності. За визначенням турецької дослідниці Ф. Топрак, відношення до «Вітчизни», як своєрідний маркер національної ідентичності, був невіддільною складовою «*Emel*» [22, с. 11]. До розпаду СРСР мрією авторів журналу було — повернення до Криму, відродження кримського способу життя, кримської ідентичності, відновлення державності киримли тощо. Проте, потрібно відзначити, що цей дискурс був дещо проблематичним, оскільки, певною мірою, це розбігалось з політикою щодо турецької національної ідентичності. Творчий колектив «*Emel*», що складався переважно з політичних емігрантів, у ті роки, задля цієї мети, малюючи образ Криму, як «ідеальної, але втраченої вітчизни», будував «уявну спільноту» у серцях та душах кримців Туреччини [22, с. 81]. Але одночасно, видання уникало висвітлювати занадто гострі політичні питання навіть щодо Криму та його корінного народу, оскільки в Туреччині ця тема була певною мірою «табу» із-за страху через можливе радянське вторгнення. Колишній голова Істанбульського товариства Ніязі Еліток згадує, що «до 1990 р. згадувати про турків поза країною¹⁹ було майже злочином. Усі боялися СРСР. Ми не здогадувалися, що ця країна розпадеться» [37]. Влада Туреччини під час «холодної війни» була серйозно остерігалася погіршити відносини з Радянським Союзом, тому воліла не чіпати болісних питань. Так, американський дослідник Пітер Реддевей зазначав, що хоча, кримці, під час боротьби за власні права, потребували підтримки із закордону, але, попри

¹⁹ тобто, тюркські народи у СРСР, зокрема й киримли.

наявність численної кримської діаспори у Туреччині, з певних дипломатичних міркувань турецький уряд залишався осторонь до 1991 р. Натомість крихітна громада киримли Нью-Йорка зробила набагато більше для власного народу, ніж їхні турецькі родичі [267, с. 233]. Потрібно згадати, що основу кримської громади США склали післявоєнні біженці з СРСР, які емігрували з Туреччини, зокрема через те, що там вони не могли займатися діяльністю на користь власного народу через тиск урядових органів. Тільки після розпаду Радянського Союзу, проблеми тюркських республік та народів з'являються на порядку денному Туреччини [284, с. 268].

Красномовну ілюстрацію тодішнього відношення у Туреччині до проблеми раніше депортованих киримли приводить Н. Еліток: «У 1987 р. кримці провели велику демонстрацію на Червоній площі. Зафер [Каратай] та Хакан [Киримли] були у Німеччині. Вони телефонують мені. Це має показувати турецьке телебачення турецькому народові, але ж телебачення не показує цього. Я пішов по усіх газетах та телеканалах. Тільки одна газета *Tercüman* надрукувала новину про це» [19, с. 305].

Однак, риторика публікацій журналу усе ж мала явно антиросійський, антирадянський характер, оскільки «*Emel*» вважав Крим колонізованим Московією, а згодом і Радянським Союзом. Видання критикувало країни західної демократії за зближення з радянським режимом, вбачаючи в цьому нехтування долями поневолених народів, зокрема й кримців [276, с. 1-8].

Головне з того, що «*Emel*» хотів донести до кожного члена кримських громад Туреччини та інших країн, можна сформулювати так: киримли мають беззаперечне право повернутися на історичну Батьківщину, Крим – це Батьківщина для усіх кримців, й вони мають робити усе, що залежить задля відновлення їхньої державності. Тому, нове покоління «*Emel*» визначило роль діаспори як підтримка власного народу в його боротьбі за повернення та відновлення їхніх прав. Автори журналу послідовно доводили: діаспора

зобов'язана політично слідувати за Батьківщиною, зокрема додержуватися рішень національних представницьких органів.

Сам журнал був справою обмеженої групи інтелектуалів, представників спільноти політичних емігрантів з Криму та Румунії, яку уособлювали постаті Дж. Сейдамета та М. Улькюсала. Проте, усе ж таки, як зазначив багаторічний автор «*Emel*», професор Х. Кирилми: «Вогонь кримської національної ідеї ніколи зовсім не згасав, хоч іноді він був маленький як свічка» [19, с. 229].

Однією з найважливіших рис, яка була характерною для спільноти політичних емігрантів, було питання щодо можливого повернення на історичну Батьківщину. Варто зауважити, що це питання наприкінці 80-х – початку 90-х рр. 20 ст. було одним з головних факторів як настороженого відношення Києва до процесу репатріації раніше депортованих кирилми, так й для залякування російськомовного населення півострову. Так, бурхливу реакцію у Криму викликали слова письменника Грігорія Александрова, статтю якого надрукував кримський історичний журнал *Qasevet* (Непокоєння) у 1992 р.: «...останній довід – 500 000 кримських татар – замало для Криму. Можна погодитися. Але п'ять мільйонів кримських татар, що живуть у Туреччині, готові повернутися на землю батьків» [147, с. 12]. Політичні емігранти з Криму, перш за усе, Дж. Сейдамет та М. Улькюсал, та їхні однодумці мріяли та працювали заради відновлення втраченої державності кирилми та розглядали можливість повернення на Батьківщину. Проте, як зазначає Ф.Т. Айдин, вони не належали до широких мас кримців як до власної опори і не формували у них ідею повернення. Тому, питання колективної репатріації діаспори навіть не обговорювалося у Туреччині [19, с. 63].

Потрібно зазначити, що національний рух кирилми вважав, що право на самовизначення кирилми на історичній Батьківщині базується не на радянському спадку, а на історичному праві кримців, зокрема на незаконно зруйнованих у 1783 р. та у 1918 р. національних державах – Кримському Ханаті та КрНР. Без

сумніву, ці думки поділяли й у діаспорі у Туреччині, що зближувало позиції національного руху та активістів кримських товариств.

Серед діаспори були й дискусії стосовно етнічної ідентичності та самоназви народу. Як вже згадувалося, переважна більшість світової діаспори кримли – це нащадки степового, кипчацького субетносу, тому деякі з них бачили несправедливість у тому, що вони називали домінуванням жителів центрального та передгірського Криму – татів у сучасній культурі кримли [19, с. 357]. Річ у тому, що лінгвістична, культурна, етнографічна ситуації, в яких знаходиться діаспора, удаліні від Батьківщини законсервувалися таким чином, що, коли після розвалу СРСР, відкрилися кордони мовознавці, етнографи, мистецтвознавці Криму приїжджали до Румунії та Туреччини, щоби провести польові дослідження [143, с. 39-47]. Найбільш яскраво ця архаїчність відбивається у кримсько-турецьких словниках, які видавалися товариствами у різні часи чи у словничках на сторінках друкованих видань тих же товариств²⁰. Окремі діаспорні громади навіть створюють власні словники з говірки, що збереглася в їхній громаді [191, с. 458]. Натомість літературна мова кримли, хоч й в умовах московитського царату та радянського тоталітарного режиму, але розвивалася: проходили реформи мови, з'являлися твори літератури та мистецтва, створювалися наукові та культурні інституції. ТКВКТ, товариство Ескішехіра намагалися протидіяти цьому дещо деструктивному рухові всередині Туреччини та наголошували на єдності кримської діаспори та народу кримли, роблячи наголос на вищості народу перед діаспорою [19, с. 358].

Отже, організований рух кримської діаспори Туреччини зародився у середині 50-х рр. та спочатку очолювався представниками старої політичної еміграції з Криму. Їхньою головною метою було збереження кримської ідентичності серед громади та розвиток громадського руху. Й вже нові лідери зуміли мобілізувати кримські громади, щоби запобігти руйнуванню традиційних

²⁰Є доволі кумедні приклади такого консервування мовної ситуації. Слово “*peşka*” (власне, рос. «печка») у діаспорних словниках дається як слово мовою кримли і перекладається на турецьку як “*soba*” – «піч». Вочевидь, це слово було запозичено на початку колонізації Криму у 18 ст. та збереглося у мові *муаджирів* й під час еміграції.

зв'язків, зникненню власної ідентичності, а також для надання допомоги історичній Батьківщині, як фінансово, так й політично.

2.3. Формування суспільно-політичної думки турецької діаспори кримли на підтримку прав та свобод народу кримли (у період 1980–90-х рр.)

Закінчення «холодної війни» та розпад СРСР поставив перед Туреччиною нові виклики. Ці значні зміни перервали традиційну політику ізоляції Туреччини і її віддаленість від регіональних проблем. Країна повинна була пристосуватися до нових реалій та підтвердити власну важливість для НАТО та західного світу. Після десятиріч «холодної війни» Туреччина змогла розширити свої устремління у напрямку до нових центрів [142, с. 235-246]. Туреччина шукала нові форми співпраці із сусідами та партнерами.

Перші новини про народ кримли у турецькій пресі, у новітню історію Туреччини, з'явилися 26 липня 1987 р. у зв'язку з масовою демонстрацією кримців на Красній площі Москви, які вимагали від радянського керівництва повернення раніше депортованого народу на історичну Батьківщину. Тоді московський кореспондент газети *Milliyet* Самі Кохен емоційно коментуючи ці події для турецьких читачів, зазначав у статті з промовистою назвою «Якби Сталін повстав би з могили...»:

«Останні події - чотириденна демонстрація кримських турків. Чи можете ви це уявити? Група демонстрантів зібралася під стінами Кремля з плакатами. Вони намагаються виголосити свої вимоги Горбачову, розповідають місцевим та іноземним журналістам про свої проблеми ... А КДБ чи радянська міліція взагалі не втручаються. Мало того, радянське телебачення показує цей інцидент, газети публікують статті про це ...

Якби Сталін встав із могили, він, мабуть, ще раз помер би від горя!

Хіба не він хотів винищити кримських турків?» [203, с. 49].

Т. Озал (1927-1993), обраний президентом у 1989 р., й був першим турецьким лідером, який виніс питання кримли у публічний простір, причому, зробив він це на Зустрічі глав незалежних тюркських республік в Анкарі 30 жовтня 1992 р. У той день, всупереч дипломатичному протоколу, він звернувся до глав Азербайджану, Казахстану, Киргизстану, Туркменістану та Узбекистану з проханням прийняти активістів кримської громади З. Каратая та д-ра Х. Киримли з петицією, яку підписали більше ніж 15 тисяч членів турецьких громадських організацій, зокрема, кримських товариств Бурси, Коджаелі, Коньї, Істанбулу, Чаталджі, асоціацій тюрків Азербайджану, Західної Фракії, Керкуку, Румелії, Східного Туркестану та низки інших організацій. У петиції громадськість Туреччини просила глав тюркських держав допомогти раніше депортованим кримли та туркам-месхетинцям, які боролися за власне виживання, подолати наслідки злочинних сталінських депортацій: *«Ми очікуємо та бажаємо, аби ваша допомога була підкріплена конкретними рішеннями та діями, які дозволять їм повернутися на батьківщину і жити там по-людськи, а не просто добрими словами, що неститимуть їхні вуха»*. На жаль, їхня петиція залишилася без належної уваги, а президент Казахстану Н. Назарбаєв з надзвичайним роздратуванням сприйняв сам факт звернення щодо допомоги народу кримли [165, с. 23-24]. Як виявив час, окрім тодішніх очільників Туреччини Т. Озала та С. Деміреля, тільки колишній радянський дисидент, президент Азербайджану Е. Ельчибей (1938-2000) під час своєї нетривалої каденції намагався надати хоч якесь сприяння кримським репатріантам.

16 грудня 1991 р. Турецька Республіка, однією з перших, визнала незалежність Держави Україна і 3 лютого 1992 р. були встановлені дипломатичні відносини між країнами. Вже 21 квітня цього року Голова Верховної Ради України Іван Плющ на чолі парламентської делегації взяв участь в урочистостях на честь 72-ї річниці ВНЗТ, де несподівано для себе зустрівся з делегацією МКН на чолі з М. Джемілевим, яку, згідно з протоколом, приймали на такому ж рівні, як й інші парламентські делегації іноземних країн [50]. А у травні того року

відбувся перший у новітній історії двох держав офіційний візит Президента України Леоніда Кравчука до Туреччини, під час якого був підписаний Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Турецькою Республікою. Вкрай символічно, що цей договір ґрунтувався на основі принципів Договору про дружбу та братерство між УНР та Туреччиною від 2 січня 1922 р. [122, с. 24-31]. Тоді ж була укладена угода про торговельно-економічне співробітництво [128, с. 140-145]. Д. Базоглу Сезер справедливо вважає, що питання народу кримли було потенціально конфліктогенним у відносинах між Україною та Туреччини, але турецька сторона, недвозначно відкинувши будь-які претензії РФ, обрала підтримку суверенітету України стосовно Криму. У спільному комюніке Кравчука-Деміреля наголошувалося та взаємній повазі до територіальної цілісності країн. Своєю чергою, Туреччина підкреслила, що вважає народ кримли містком між двома державами [167, с. 93]. Деякі експерти взагалі вважають, що питання кримли є «найважливішим виміром політичних відносин Туреччини та України» і саме на цьому мають будуватися відносини між країнами [163, с. 454]. Вочевидь, що на такий погляд вплинула, як проукраїнська позиція самого народу кримли, так й позиція кримської діаспори Туреччини. І. Тогрул зазначає, що *«найбільш пасіонарна частина кримського національного руху налаштована стосовно Росії та усіх російських ініціатив, особливо ідеї щодо повернення Криму до складу Росії вкрай негативно. Стосовно позиції самої кримської діаспори щодо України, він відмітив її як дуже дружню»* [142, с. 238-239].

Загалом, турецькі експерти відмічаючи деструктивну політику РФ у Криму, її негативний характер, як проти народу кримли, так й, в цілому, проти України, наголошували, що, на відміну від Москви, Анкара діє цивілізовано, її політика немає жодного дискримінаційного характеру, оскільки, має на меті підтримання добросусідських відносин з Україною. Підкреслювалося, що допомога Туреччини стосовно Криму здебільшого обмежується сферами культури та освіти та немає політичної мети [285, с. 108-112].

Також, варто згадати, що в українських політичних колах довгий час дивилися на Туреччину через призму старих стереотипів. Й навіть національно-демократичні сили підозрювали, що турецька держава буде використовувати народ кирилми, щонайменше, як «агентів впливу» та при нагоді розіграє «кримську карту». Причому, якщо над вихідцями з радянської номенклатури тяжіли радянські стереотипи про «країну-члена НАТО», то серед українських націонал-демократів відношення до турків будувалося на міфах про середньовічне протистояння козаків та османів. 13 квітня 1992 р. група народних депутатів національно-демократичної орієнтації після візиту до Криму підготувала доповідну записку на ім'я Президента та Голови ВР України. Одночасно з пропозицією щодо необхідності висвітлення трагічної долі народу кирилми та проблем репатріантів на українському телебаченні, парламентарії виражали побоювання «щодо [можливого] використання міжнародних контактів кирилми (зокрема в Туреччині) проти України» [149, с. 40-47]. Тому, навіть національно-ліберальні ЗМІ були впевнені стосовно певної нещирості намірів турецьких партнерів та закликали до обережності у стосунках між країнами та настороженому відношенню до питань кирилми в Україні [131].

Цього ж 1992 р. турецьким урядом була створена Агенція тюркського співробітництва та розвитку (*Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı*), метою якої є координація усіх видів співпраці з тюркськими націями. Причиною створення агенції прямо зазначався розпад СРСР та необхідність встановлення зв'язків з братськими тюркськими народами [74]. Поява нових тюркських держав розбурхала турецьке суспільство, воно усвідомило важливість цих процесів [18, с. 96]. У той період Туреччина намагалася стати прикладом для розвитку новітніх тюркських держав. Туреччина тоді була об'єктом критики за намагання стати «старшим братом» для цих нових держав та тюрко-мусульманських народів колишнього СРСР [80, с. 56]. Так, вже у ранзі президента Туреччини, С. Демірель на конференції АТСР, присвяченої 3-й річниці діяльності агенції, задекларував, що, перш за усе, їхня країна прагне допомогти братнім тюркським державам та

встановити добрі стосунки із сусідами. Він не обійшов своєю увагою й Україну як сусідку Туреччини, й братній тюркській народ – кримли: *«...Україна є великою сусідкою Туреччини. У минулому, з цією країною Туреччина мала добрі або погані відносини, але, мати відносини важливо. Туреччина буде й надалі мати добрі стосунки із сусідами. ... Туреччина зобов'язана допомагати кримцям. Питання кримли знаходиться на порядку денному Туреччини, наголосив про це з трибуни парламенту. Вони – люди, які зазнали на собі люті та несправедливість. То що, вони наші брати, це окреме питання. Я надаю братерству особливе значення. Але, крім того, не тільки Туреччина, але й увесь світ зобов'язаний допомогти людям, які постраждали від люті Сталіна. ... Керівники України казали мені: «Якщо ви допоможете їм, це не є образою для нас». Казав їм, що знову будувати Кримський Ханат, наміру немає. ... Цим людям побудуємо тисячу домів. Що таке одна тисяча домів? Дрібниця. Проте, це тільки початок. Як на мене, Європа, Америка, інші країни, що зараз сплять, ООН, мають протягнути руку допомоги цим людям, які бідують» [182, с. 107-108].*

Як й держава, так й різноманітні турецькі організації почали активно діяти на теренах нових держав після розпаду СРСР та Югославії, застосовуючи тактику «м'якої сили». Діяльність турецьких організацій стосувалася не тільки економічної співпраці та торгівлі, але й гуманітарної сфери: освіта, культура, мистецтво, релігія.

Слід відзначити, що, хоча національний рух кримли під час боротьби за повернення до Криму у СРСР апелював до міжнародної спільноти, до США, європейських або мусульманських країн, найбільшу надію кримці покладали на *Aq topraq*, на Туреччину. Історична пам'ять, що зберігалася серед народу кримли змушувала його чекати підтримку з боку їхніх найближчих родичів: політичну, економічну, моральну. Навіть, попри те, що це очікування часто-густо були марними, надія на підтримку турецького народу ніколи не полишала кримли.

Проте, серед кримли були великі очікування від Туреччини. Турецькі експерти відмічали, що ці очікування були пов'язані, перш за усе, з їхніми

національними пріоритетами: облаштування, громадянство, забезпечення повернення тих, хто ще знаходиться у місцях колишнього заслання, освіта, захист культурних цінностей та спадщини тощо. І. Айдингюн впевнений, що «*небезпека зникнення, що може бути спричинена втратою мови та культури, це питання, якому кримли надають надзвичайно великого значення*». Тому, кримли очікували на внесок Туреччини стосовно збільшення кількості національних шкіл, закладів культури, музеїв, театрів, а також науково-дослідного інституту кримли. Як й раніше, вони очікують на подальше збільшення турецьких інвестицій, справедливо вважаючи, що це матиме прямий вплив на підвищення їхнього рівня життя, зниження безробіття тощо, зазначав експерт [162, с. 298].

Забігаючи наперед, потрібно відзначити, що АТСР почала діяти у Криму у 1995 р. Проте, якщо у Києві відношення до Туреччини було, як зазначено вище, настороженим, то пострадянська, проросійська влада Криму ставилася до цієї країни відверто ворожо. Місцева влада півострову була категорично проти будь-якої присутності представників турецького уряду чи дипломатичної місії. Тому, місія АТСР офіційно розташовувалася у Києві, а її кримський офіс діяв напівлегально. Прикриттям для офісу АТСР слугувала місія Програми Розвитку ООН (*UNDP*) та її проєкт «Програма інтеграції та розвитку Криму» (*CIDP*) [157, с. 504]. Понад 12 років Турецька Республіка була одним з основних донорів «Програми інтеграції та розвитку Криму» ПРООН [57] та проводила власні проєкти під егідою ООН або ж приховано, через неурядові організації Криму та Туреччини, зокрема, кримської діаспори. Так, активіст діаспори Ісмет Юксель, який за дорученням ТКВКТ роком раніше прибув до Криму, був зарахований до штату співробітників кримського офісу АТСР, де виконував роль ланки, що зв'язувала як урядову агенцію з народом кримли, так й турецьких урядовців з кримською діаспорою Туреччини [53]. Загалом, у рамках *CIDP* ПРООН Туреччиною було реалізовано одинадцять проєктів для репатріантів.

Р. Чубаров зазначив, що саме з початком діяльності місії АТСР, через яку турецький уряд впроваджував проєкти з технічної допомоги в Україні, зокрема на

території АРК, надання допомоги народіві кримли з боку Турецької Республіки набуло планового та системного характеру [50]. З 1995 р., коли розпочав роботу кримський офіс агенції, до 2013 р. був реалізований 171 проєкт, метою 100 з яких було відродження та підтримка культури кримли, освіти рідною мовою, облаштування репатріантів [268]. Звісно, питома частина цих проєктів була ініційована саме представниками кримської діаспори.

Туреччина, аби підкреслити символічне значення Криму для українсько-турецьких відносин, з одного боку, та підвищення ефективності роботи власних установ, з іншого боку, увесь час ставила перед урядом України питання відкриття офісу АТСП та консульату на території півострову, яке, на жаль, так й не було вирішено позитивно [163, с. 504]. Необхідно констатувати, що на таку позицію українського уряду впливали негативне ставлення як місцевої проросійської влади, так й північного сусіда.

16 травня 1993 р., після раптової смерті Т. Озала, турецький парламент обрав президентом республіки С. Деміреля, який під час хвороби Т. Озала, виконував обов'язки глави держави. Головою уряду країни, своєю чергою, стає тодішній лідер ПВ Месут Йилмаз (1947-2020). Знаменно, що новий прем'єр-міністр мав кримське коріння: його бабця по батькові переселилася до його рідного міста Різе, яке він довгі роки представляв у парламенті, з Криму, після Кримської війни [76].

Наприкінці травня 1994 р. президент С. Демірель здійснює візит у відповідь до України, під час якого підтверджує офіційну позицію Турецької Республіки щодо непорушності кордонів та територіальної цілісності України заради регіональної безпеки та миру [168, с. 182]. Варто згадати, що це був вкрай складний час для Криму та України. Проросійський президент Криму Ю. Мешков, сепаратистський промосковський «Республіканський Рух Криму» у Верховній Раді Криму, за підтримки РФ намагалися відокремити півострів від України, щоби приєднати його до Росії. Єдиною організованою проукраїнською політичною силою на той час у Криму були Меджліс та Курултай

кримськотатарського народу. Тому, підтримка України з боку Турецької Республіки, як партнера по Чорноморському басейну, була дуже важливою для нашої держави. Знаковою подією у рамках візиту офіційної делегації Туреччини стала обіцянка президента С. Деміреля про будівництво 1000 домів для репатріантів-киримли, виголошена на зустрічі з представниками МКН у Києві 30 травня 1994 р. [167, с. 89] Одночасно, Туреччина поводитися обережно, оскільки не бажала, аби її підтримка народу киримли провокувала як Київ і Москву, так й кримський уряд російськомовної більшості. Більше того, С. Демірель радив М. Джемілеву виявляти певну стриманість, коли напруга у самому Криму та навколо нього зростає [168, с. 182-183].

Як впевнена Д. Базоглу Сезер: *«Кримці посідають центральне місце у трикутнику відносин Україна-Росія-Туреччина»*. І московитів зовсім не тішила зацікавленість Туреччини у добробуті киримли [167, с. 93], тому вони намагалися завадити відновленню зв'язків між кримцями та турецькою державою [283, с. 275]. Таким чином, північний сусід України розглядав усі контакти представницьких органів та громадських організацій киримли не тільки з урядовими та політичними колами Туреччини, а й навіть з товариствами діаспори, як ворожі та такі, що спрямовані проти РФ заради встановлення домінування у Чорноморському басейні [86, с. 54-62]. Усі проєкти Туреччини, що впроваджувалися на півострові, навіть гуманітарного характеру, сприймалися РФ, як такі, що мають приховану мету завдати шкоди Росії [162, с. 289]. Москва сприймала киримли як агента впливу Туреччини, яка, на думку РФ, розглядала півострів як плацдарм для зміцнення своїх геополітичних інтересів у регіоні, а діаспору киримли Туреччини як інструмент для досягнення мети [14, с. 127].

1 вересня 1994 р. президент С. Демірель, виступаючи на сесії ВНЗТ, зробив вкрай важливу для кримців заяву про те, що відтепер проблеми відновлення прав народу киримли є частиною довгострокової політики Турецької Республіки [145]. Цією заявою тодішній турецький лідер заклав підвалини для відповідної політики своєї держави на десятиріччя.

28 лютого 1997 р. військовики повалили коаліційний уряд на чолі з лідером *Refah Partisi* (Партія Добробуту) Н. Ербаканом. Конституційним судом ПД була заборонена, а Н. Ербакан був поміщений під домашній арешт та йому було заборонено займатися політичною діяльністю [117, с. 361-362]. Хоча опоненти професора Н. Ербакана звинувачували його у тому, що він відвернувся від своїх тюркських братів у бік арабського світу, він залишив добру пам'ять серед кримців, оскільки саме його уряд розпочав реально втілювати програму будівництва 1000 домів для кримських репатріантів, побудувати які пообіцяв президент Туреччини С. Демірель під час візиту до України у 1994 р., оскільки ані попередній уряд Т. Чіллер, ані наступні уряди М. Йилмаза та Б. Еджевіта так й не спромоглися втілити у життя обіцянку С. Деміреля.

У листопаді 1996 р. другий Президент України Л. Кучма здійснив офіційний візит до Туреччини. Оскільки, основою міжнародної політики Л. Кучми була т.зв. «багатовекторність», то Туреччина розглядалася як важливий елемент у системі міжнародної підтримки України [167, с. 90].

Своєю чергою, турецькі експерти також підкреслювали, що попри, той факт, що *«не можна сказати, що Україна була серед зовнішньополітичних пріоритетів Туреччини, особливо після 1999 року»* [161, с. 435], *«стратегічне розташування, багаті природні ресурси, економічний та торговельний потенціал, робили Україну ключовою країною для Туреччини. Україна, яка географічно знаходиться у серці Чорного моря, з точки зору політичних та економічних інтересів на Кавказі та на Балканах має велике значення»* [163, с. 454].

Прем'єр-міністр Туреччини М. Йилмаз відвідав Україну у лютому 1998 р. Президент С. Демірель, своєю чергою, здійснив свій другий візит до України у травні 1998 р. Й М. Йилмаз, й С. Демірель, у рамках візитів, відвідали стародавню столицю Кримського Ханату – Багчасарай, де зустрічалися з представниками Меджлісу та Курултаю кримськотатарського народу. Високих турецьких гостей із захопленням приймали у Палаці Гераїв. Пізніше в інтерв'ю М. Йилмаз підкреслював, що для нього особисто зустріч з кримцями була вкрай емоційно

зворушливою. Він згадує, як з подивом, запитував: «Де ви узяли стільки турецьких прапорів?» [185]. Д. Базоглу Сезер, яка брала участь у зустрічі турецького президента з киримли, свідчить, що тодішній голова МКН М. Джемілев зазначив, що ця подія має історичне значення, оскільки це перший візит глави Туреччини до Криму з моменту його анексії Московією [167, с. 93]. Без сумніву, ці події були конче важливими й для багатомільйонної діаспори киримли у Туреччині. Саме з тієї пори, відвідування Криму та зустрічі з очільниками *Міллі Меджлісу* стали обов'язковим пунктом програми візитів офіційних осіб Туреччини, а згодом й багатьох іноземних лідерів та дипломатів.

У результаті цих візитів було підписано низку угод з економічного співробітництва. Із двосторонніх заяв слід окремо виділити Спільне Комюніке від 28 листопада 1998 р., в якому президенти України і Турецької Республіки Л. Кучма та С. Демірель засудили ті політичні сили у РФ, які на той час висували претензії щодо статусу міста Севастополь [128, с. 140-145]. Особливий наголос був зроблений на задоволенні української сторони стосовно внеску Туреччини, що зростає, у переселення киримли на землі їхніх предків у рамках нещодавно розпочатого проєкту житлового будівництва на 1000 будинків [31]. Під час візиту, турецький лідер свідомо підкреслив: «Наші відносини з Кримом є частиною наших відносин з Україною». В інтерв'ю американському виданню, турецький лідер казав: *«Нас турбує доля кримців. Їх багато у нашій країні, а також в Україні та Росії. У нашій зацікавленості немає політики. Ми бажаємо, щоби вони були у безпеці та їх поважали в їхній власній країні, оскільки вони – наші брати»* [283, с. 261]. Іншими словами, Анкара не мала ані політичних, ані територіальних амбіцій стосовно Криму і теперішній статус-кво повністю відповідав національним інтересам Турецької Республіки.

С. Демірель робив й інші символічні кроки на підтримку киримли. У серпні 1998 р. він особисто прибув до Ескішехіра, щоби взяти участь в церемонії відкриття *Kırım Gelişim Vakfi* (Фонд розвитку Криму), який був заснований групою діячів кримської діаспори, аби сприяти зближенню турецької та

української держав, розвитку економічних зв'язків, росту добробуту краян, які повертаються та облаштовуються у Криму [217, с. 13]. Цим кроком турецький лідер продемонстрував свою підтримку як народу киримли, так й кримській громаді Туреччини.

Турецька Республіка послідовно наголошувала на тому, що хоче бачити народ киримли в єдності з іншими громадянами України та підкреслювала, що усі проекти, що були розроблені на користь кримців, впроваджувалися за згоди та у співробітництві з українською владою [178, с. 360]. Експерти підкреслювали, що єдине, що хвилювало турецькій уряд – це добробут та підтримка культури киримли, а не їхні політичні інтереси [285, с. 112]. До того ж експерти наголошують, що Туреччина завжди готова була підтримати зусилля України стосовно розв'язання проблеми репатріантів-киримли на міжнародній арені, зокрема у Раді Європи та її Парламентській Асамблеї [163, с. 481].

Визнаючи *Міллі Меджліс* як єдиний легітимний представницький орган киримли, Туреччина вітала його фактичне узаконення Президентом Л. Кучмою у форматі Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України у 1999 р. [161, с. 427-428]. Й кримська діаспора, й турецький уряд розцінили це рішення як крок до встановлення постійного діалогу між народом киримли та центральною владою України. Співпраця України та Туреччини наприкінці 20 ст. була зосереджена у рамках ОЧЕС, чому обидві країни надавали важливого значення. Цей стислий екскурс до новітньої історії Туреччини наприкінці 20 ст. дозволяє зрозуміти умови, в яких діяла та розвивалася кримська діаспора в цій країні.

Потрібно зазначити, що переважна більшість турецьких громадян кримського походження та менша громада тих, хто свідомо відносить себе до народу киримли, є відданими турецькими націоналістами. Перше покоління кримців республіканської Туреччини часто виявляла свою лояльність до держави через прояв ультранаціоналізму. Б.Г. Вільямс зазначає, що навіть, активісти кримських товариств, тобто, ті, хто чітко ідентифікує себе з народом киримли та

Кримом (себто, кого можна назвати «діаспорою» з наукової точки зору), підкреслюють власну відданість ідеям «кемалізму» та наголошують на своїй належності до тюркського світу [283, с. 255]. Це підтверджується власними спостереженнями та багаторічним спілкуванням автора з членами громад кримли. Зазвичай, кримці Туреччини є прихильниками правої *Milliyetçi Hareket Partisi* (Партія націоналістичної дії)²¹ або, меншою мірою, кемалістської *Cumhuriyet Halk Partisi* (Республіканська народна партія), тому мають стійку репутацію націоналістів у турецькому суспільстві, через що, за свідченням активістів кримських діаспори, їм важко було розмовляти з представниками лівого та соціал-демократичного спектра [19, с. 74]. Натомість підтримка політичних сил, яких в Європі та США традиційно називають «ісламістськими», серед громади кримли Туреччини є вкрай незначною. Традиційно, депутатами ВНЗТ представники кримців обираються переважно від ПНД. Яскравою ілюстрацією є факт, що коли у 2003 р. до влади у Туреччині прийшла *Adalet ve Kalkınma Partisi* (Партія справедливості та розвитку) на чолі з Р.Т. Ердоганом, яку відносять до партій ісламського спрямування, то, як громаді кримли Туреччини, так й МКН, були потрібні певний час та неабиякі зусилля, аби встановити діалог з цією політичною силою.

Дослідники відмічали, що під час новітньої історії Туреччини не було громадських чи політичних заходів, аби виявити свою кримську ідентичність, що безсумнівно привело до певної втрати цієї ідентичності у 1970-х рр. Турецький уряд, з остраху перед Радянським Союзом, навіть не міг дозволити пантюркському рухові «*Bozkurtlar*» (Сірі вовки)²², якій підтримував поневолені тюркські народи СРСР, загрожувати відносинам з північним сусідам, через що, цей рух був дещо маргіналізований владою.

²¹Так, наприклад, представниця кримської громади Ескішехіра Рухсар Демірель є заступником голови ПНД та двічі обиралася депутатом парламенту від Ескішехіра. Неджаті Озенсой, прізвище якого свідчить про походження з відомого кримського села Озенбаш, довгі роки був керівником партійної організації ПНД Бурси та також двічі обирався депутатом парламенту від Бурси.

²² Сірі вовки – або офіційна назва *Ülkü Ocakları* (Осередки ідеалістів) – націоналістична молодіжна організація, створена у 1960 р. та є молодіжним крилом ПНД.

Турецькі історики характеризуючи той час, наголошують ще й на одному факторі, який істотно звужував можливості Турецької Республіки у той час. Як відомо, Й. Сталін на конференціях у Касабланці та Тегерані у 1943 р., а пізніше на конференції у Потсдамі у 1945 р., вимагав від США та Великої Британії якомога сильніше натиснути на Туреччину, аби та віддала СРСР області Карс, Артвін та Ардахан, а також надала можливість створити військово-морську базу ВМФ СРСР у Чорноморських протоках. 19 березня 1945 р. Москва в односторонньому порядку денонсувала радянсько-турецький договір про дружбу та у 1946 р. офіційно висунула територіальні претензії до Анкари [284, с. 287-288].

Тому, хоча багато, хто з турецьких кримли був шокований Депортацією їхніх земляків у 1944 р., політично вони були слабкі та занадто дезорганізовані, щоби ефективно представляти інтереси кримців СРСР. Певне поліпшення стосунків між державами почалося тільки після смерті Й. Сталіна у 1953 р. Відповідно, починаючи з 50-х років, Туреччина поступово досягла певного *modus vivendi* в економічних та політичних відносинах з СРСР у 80-х рр., завдяки чому отримувала неабиякий зиск [117, с. 337]. Небагато, хто в Анкарі бажав зруйнувати ці важливі для Туреччини відносини заради прав кримли, до яких політично не мали жодного стосунку. Вільямс справедливо зазначає, що кримли, як нації, не існувало для зовнішньої політики Анкари у радянський період [283, с. 259]. Так, навіть ПНД, яка бувши в опозиції активно підіймала свій голос в захист «поневолених тюрків», вже перебуваючи у владних коаліціях, утримувалася від цього. Іншим аспектом цього проблемного питання, було усвідомлення, що на противагу «кримському питанню», СРСР може підіграти сепаратистським настроям курдської меншини у самій Туреччині [283, с. 254-255].

В цих політичних умовах тодішньої Туреччини, коли фактично було заборонено займатися діяльністю на підтримку депортованого народу кримли, найбільш радикально налаштовані представники колишніх переміщених осіб з Криму, які емігрували вже після II світової війни, у 1960-х рр. скористалися правом, наданим США, як колишнім *POW* (в'язням війни), та переїхали до

м. Нью-Йорк, де сформували невелику, але активну кримську діаспору. Яскравою ілюстрацією їхнього, дещо некомфортного, становища у Туреччині є випадок з М. Сєвдіяром, який особисто був попереджений представниками турецької служби безпеки про можливі негативні наслідки для нього через його небажання використовувати в їхній громадській діяльності загальноприйнятий в країні етнонім «кримські турки» [19, с. 268]. Взагалі, однією з головних причин того, що колишні переміщені особи, зокрема, той же самий М. Сєвдіяр, емігрували до США наприкінці 50-х р. та, таким чином, сформували там американську діаспору киримли, була несприйнятлива атмосфера до окремої, ніж турки, етнічної самоідентифікації з боку держави, перешкоди для правозахисної діяльності через острах Туреччини перед могутнім СРСР [19, с. 233]. Серед тих, хто емігрував з Туреччини до Америки тоді та зробив найбільший внесок до національного руху киримли, можна виділити батька та сина Ібраїма та Мюббейїна Бату Алтанів, Фікрета Юртера, Мемета Сєвдіяра тощо.

Х. Киримли зазначав, що кримські організації намагалися зберегти нечітко визначену солідарність своїх громад та культурну сутність, що йде від традиційної мусульманської та народної культури Криму, проте, без політичного спрямування чи реального зв'язку з історичною Батьківщиною [230, с. 162].

Ф.Т. Айдин приводить свідчення Х. Киримли та Я. Бекторе, що до початку 80-х рр. не було не тільки жодної комунікації зі співвітчизниками, але ніхто не стежив за ситуацією, використовуючи навіть офіційну комуністичну газету мовою киримли *Ленин Байрагы* [19, с. 273]. У той час склалося дивне становище, коли долею депортованого народу у СРСР більше переймався націоналістичний рух Туреччини, ніж їхні співвітчизники.

М. Максудоглу справедливо зазначає, що у той період, в умовах, коли турецькі киримли не могли навчатися рідною мовою у школах: *«Одним з найважливіших засобів збереження своєї національної ідентичності була родина. ... Родина бере активну участь у соціалізації молоді та формуванні її національної ідентичності»*. Вона також наголошує на важливості рідної мови, як

факторі, що дозволив зберегти ідентичність діаспорян: *«Мова важлива, оскільки вона відіграє певну роль у «політизації» націоналізму, що досягає кульмінації у створенні держави»* [246, с. 328].

Величезний вплив на кримську діаспору Туреччини та, загалом, на турецьке суспільство, наприкінці 20 ст. справили романи видатного кримського письменника, уродженця Гурзуфа Дженгіза Дагджи (1920-2011), який творив свої романи в еміграції у Великій Британії. Доля Дж. Дагджи, який, з примхи долі, сам, після II Світової війни, вимушено опинився на чужині, удалині від рідного півострову, виявилася для багатьох турків кримського походження близькою та зрозумілою. Тим більше, що мовою власних романів та спогадів він свідомо обрав турецьку, ставши, таким чином, турецьким письменником, який ніколи не був у Туреччині. Більш ніж 60 років головною темою для його творчості, його натхненням був Крим. Багато з нащадків кримських *муаджірів* відкрили для себе Крим, як власну Батьківщину, завдяки творам Дж. Дагджи, завдяки його почуттям та тузі за Кримом. Дженгіз Дагджи так докладно описував про кожний камінь, стежинки у лісі, Гелін-кая, нібито тільки вчора поїхав з Криму».

«Дивись, сину, на ці руїни!

Ти не тільки моє дитя, ти частинка цієї землі, цих руїн. Тебе народила ця земля, ця земля тебе вигодувала, тому знай, ти не самотній. З тобою велике минуле та світле майбутнє твого народу» [100].

Дж. Дагджи вважав трагедію власного народу найбільшою трагедією 20 ст. Він писав: *«Це справжній геноцид; трагедія руйнування нації. ... забути цю трагедію – це попустити повторенню подібних трагедій у майбутньому. Тому, я не тільки письменник Криму»* [180]. Біль втрати Криму, яку письменник виразив художнім словом, за визначенням Б.Г. Вільямса, сприяла вихованню діаспорного патріотизму серед кримців Туреччини [175, с. 256] та досягненню розуміння почуттів кримських емігрантів турецьким суспільством. Провідні діячі турецьких кримли вважали за честь відвідати письменника у Великій Британії. У різні роки

його лондонський дім відвідували голова Істанбульського осередку Дж. Ічтен (додаток 3), керівник «Emel» З. Каратай та інші [175, с. 2]. У серпні 2005 р. відбулася «Велика зустріч», як схарактеризувало цю подію одне з діаспорних видань: письменника у Лондоні відвідав голова МКН М. Джемільєв. За свідченням учасників зустрічі, це була надзвичайно зворушлива та приємна подія для обох видатних киримли. М. Джемільєв запросив Дж. Дагджи відвідати Крим від імені народу: «*Ви маєте приїхати до Криму, маєте побачити свій чудовий Гурзуф*» [243, с. 5-6]. Ще при житті, Дж. Дагджи був визнаний класиком сучасної турецької літератури, про що свідчать численні нагороди творчих спілок та уряду Туреччини [64]. Без перебільшення можна казати, що у 80-90-х рр. серед кримської діаспори та загалом серед інтелектуалів Туреччини утворився культ Дж. Дагджи. Значення письменника для сучасної турецької літератури підкреслюють безпрецедентні заходи, що вжив уряд Туреччини, аби виконати волю письменника та поховати його у рідному Криму у 2011 р. Організацією похорон займався особисто тодішній міністр закордонних справ Туреччини А. Давутоглу.

Ф.К. Шаїн підтверджує, що саме з падінням Залізної завіси активісти кримської діаспори та активісти в Криму відновили зв'язки, а відносини діаспори з їхньою Батьківщиною активізувались та кількість організацій діаспори, а також їхня громадська діяльність, помітно зросла після 1980-х рр. На його думку, така зміна офіційної політики Туреччини «проклала шлях для діаспорних об'єднань до більш масштабних та ефективних проєктів» [264, с. 62-72].

Своєю чергою, представники національного руху киримли у Криму також покладали великі надії щодо допомоги, як з боку турецького уряду, так й власної діаспори. Загалом, для середовища киримли, які у важких умовах економічної кризи, що вразила молоду українську державу, поверталися та намагалися облаштуватися на історичній Батьківщині, були характерні великі очікування. Можна навіть казати, що часто-густо ці очікування були дещо завищеними. Тодішній керівник політико-правового відділу Меджлісу Н. Бекіров, звертаючись

до турецької діаспори, казав: «Потрібно сказати, що ми не можемо досягти успіху без скоординованої підтримки нашої діаспори та без концентрації усіх наших можливостей та зусиль... Прошу усіх лідерів кримської діаспори подумати про заходи, що мають бути заплановані» [283, с. 230].

М. Улькюсал, у першу чергу, як лідер думок діаспори, серйозно непокоївся через те, що його країни, як громада, вже почала розпадатися та втрачати свою самобутність, та шукав як запобігти їхній асиміляції. Він з однодумцями активно обговорював втрату спільної ідентичності кримли у Туреччині. Вони порівнювали становище їхнього народу з єврейською діаспорою, історія якої була, з їх точки зору, дивовижною та могла слугувати прикладом для активістів турецької діаспори кримли. Потрібно зауважити, що М. Улькюсал вважав, що загроза асиміляції є актуальною й для самого народу, що знаходився тоді у місцях заслання [283, с. 258].

Він намагався використати той важливий інструмент, який був створений їм та його однодумцями, а саме, журнал «*Emel*». Редакційна політика «*Emel*» стала поступово мінятися з середини 80-х рр., коли у команді журналу поступово відбулася зміна поколінь: на зміну старим політемігрантам стали приходити молоді люди, на свідомість яких вплинули відомості про трагедію корінного народу Криму — сталінську Депортацію 1944 р., зокрема розповіді колишніх «переміщених осіб» з Криму, які після II світової війни отримали притулок у Туреччині. У 1983 р. відповідальність за видання журналу було передано групі молодих активістів в Анкарі на чолі з З. Каратаєм, так званим *Emelciler*, тобто, «вихованцям *Emel*». Організаційні, фінансові питання журналу залишилися на представниках старшого покоління. У 1986 р. був створений *Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı* (Фонд досліджень та промоції тюркської культури «*Emel*»), який очолив шановний серед кримської діаспори дослідник Іс. Отар, а з 1988 р. – адвокат Н.М. Алтуг. З цього моменту, а саме починаючи зі 168 числа, «*Emel*» офіційно став виходити як видання фонду, а не приватний журнал [61].

Х. Кирилми, згадуючи той час, коли їхнє молоде покоління узялося за справи, зазначав: «Наш кримський націоналізм в цей період розвивався як у пісочниці, що була обмежена державою, але, якби ця пісочниця не існувала, ми не були б тим, хто ми є зараз [19, с. 290].

Як згадувалося вище, що саме представники останньої хвилі еміграції з Криму зробили вирішальний внесок у створенні та розвиткові організованого руху кирилми в країні [39]. Тому, не дивно, що вихідці з родин цих «переміщених осіб» склали значну частку нового покоління авторів журналу.

Ще одним з важливих чинників зміни редакційної політики стали новини про національний рух кирилми у СРСР, про відчайдушну боротьбу його активістів за право повернення на історичну Батьківщину. Так, у 1976 році великий резонанс в країні викликала помилкова новина про смерть в'язня совісті М. Джемілева внаслідок тривалого голодування у пенітенціарній установі (додаток И) [279, с. 1-8]. Тому, з одного боку, видання прагнуло підкреслити важливість етнічної території кирилми, а, з іншого боку, закликати кримську діаспору Туреччини підтримати власних співвітчизників в їхній боротьбі за право жити на Батьківщині. Ф. Топрак приводить слова професора Х. Кирилми: «Ми хотіли відкрити [для діаспори Туреччини] трагедію кримців на історичній Батьківщині» [22, с. 111]. Журнал зосереджується на висвітленні боротьби активістів національного руху кирилми, спочатку за право вільно повернутися на історичну Батьківщину, а потім вже, за відновлення політичних та громадянських прав репатріантів-кирилми у Криму, зокрема, на різних аспектах соціально-економічного, політичного та культурного життя у Криму та адресує це безпосередньо до членів кримської діаспори Туреччини.

До падіння Радянського Союзу, кримці Туреччини не мали зв'язків з власним народом: обмежена інформація про ситуацію у місцях заслання та Криму до них надходила переважно через західні мас-медіа. Пізніше, хоч й у сильно цензурованому вигляді, активісти діаспори спромоглися отримувати новини з газети «*Ленин байрагы*» (Ленінський прапор), що виходила мовою кирилми в

Узбецькій РСР. Як згадує З. Каратай: «Перше, що ми зробили [коли приєдналися до редакції] – це вивчили кирилицю [аби мати змогу читати газету]» [40].

Залучити таке важливе джерело інформації, як «самвидав», який висвітлював поточну хроніку боротьби за права людини у колишньому СРСР, зокрема і боротьбу національного руху кримли, вдалося у кінці 80-х – початку 90-х рр., коли до редакції «*Emel*» приєдналися земляки, які емігрували з Болгарії внаслідок так званого «Відроджувального процесу» та досконало знали російську мову. З того часу, видання отримало змогу оперативно розміщати новини, що надходили від активістів національного руху або містилися у виданнях «самвидаву» [48].

Таким чином, після 80-х «*Emel*» став вже працювати як періодичне видання діаспори: з'явилися новини про поточні події у житті громад, анонси про заплановані заходи та акції. Крим був обраний як основа: Х. Кримли зазначав, що «роль Батьківщини у збереженні ідентичності діаспори – найважливіша, інакше асиміляція та дезінтеграція – це справа часу» [22, с. 80]. Публікації стали більш реалістичними, багато уваги приділялося політичним та аналітичним матеріалам. Нове покоління «*Emel*» запровадило логотип «*Vatan Qırım*» (Батьківщина Крим) як своєрідний інструмент задля побудови нової свідомості кримли Туреччини та визначило місію видання як «голос кримців» [40]. Акценти видання змістилися з ідей пантюркізму на кримську національну ідею, на пропагування окремішньої кримської ідентичності. Можна казати про певну політизацію цього питання: кримська ідентичність стає об'єктом більш конкретних політичних дискусій та обговорень.

Проте, серед активістів кримських громад були й ті, хто мали іншу думку стосовно розвитку діаспорного руху. Наприклад, група представників старої генерації емігрантського націоналізму, послідовники Дж. Сейдамета, у 1992 р. почали видавати журнал «*Kırım*» (Крим), який проповідував ідеї раннього «*Emel*», тобто, ідеї пантюркізму. Журнал друкував статті, що не мали відношення до Криму чи його корінного народу, а скоріше солідаризувалися з тюркськими

народами, пропагували єдність тюркського світу. У власній діяльності група, що була об'єднана навкруг видання, співпрацювала з пантюркістськими громадськими та дослідними організаціями [19, с. 357].

Всередині діаспори кримли тоді ще точилися дискусії з приводу характеру діяльності товариств: деякі діячі діаспори наполягали на збереженні суто культуртрегерського характеру діяльності та були проти вираження публічної підтримки національного руху кримли у колишньому СРСР. Цьому сприяла й офіційна політика Туреччини, яка під час «холодної війни» була серйозно занепокоєна ймовірністю радянського вторгнення, тому воліла не чіпати болісних питань [284, с. 288]. Н. Еліток згадує, як наприкінці 1980-х – початку 90-х піддавався жорсткій критиці деяких членів товариства, які звинувачували Н. Елітока та його однодумців у зайвій політизації діяльності організації [37]. А професор Наджі Екем, колишній голова Ескішехірського товариства культури та взаємодопомоги кримли, і зараз впевнений, що цей вибір був правильний: «Політикою [ми] не займалися. Відповідно до заповітів Мустафи Кемаля Ататюрка, Ісмаїла Гаспралі, займалися тільки кримською культурою, кримським фольклором». На користь правильності цього вибору професор наводить приклад, що коли після чергового військового перевороту у 1980 р. діяльність усіх громадських організацій у Туреччині була заборонена, але тільки не їхнього товариства, що за статутом займалося суто вивченням та пропагуванням фольклору та культури «кримських тюрків», і продовжило свою діяльність, хоча й під пильним наглядом урядових органів [36].

Зламним моментом в зміні редакційної політики «*Emel*» став організований журналом перший візит до Криму групи активістів кримської діаспори у травні 1988 р. Н. Еліток згадує про цей перший візит до Криму: «Свій перший візит до Криму здійснив у травні 1988 р. Хотів побачити Крим. Коли з борту теплоходу побачив Аювдаг – сплакнув. Зі мною була уся родина, дочці було тоді чотири роки. Рідний Кезлев (зараз – м. Євпаторія) відвідати не вдалося, оскільки це були

радянські часи²³. Ми були в Ялті. Перед поїздкою ми повідомили про свій приїзд і до Ялти, з нами зустрітися, приїхав Мустафа Абдуджеміль Киримоглу (тобто, М. Джемілев)» [37]. У свою чергу, інший учасник поїздки З. Каратай відмічає про надзвичайно емоційну атмосферу, що панувала тоді серед кримців, які прибули на історичну Батьківщину вперше у житті: «Було велике душевне піднесення. Усі надзвичайно хвилювалися. Перед тим, як зійти із судна на кримську землю, ми зробили *abdest*²⁴. Ми ж не могли просто так зустрітися з Батьківщиною!» (додаток І) [40]. З того часу, «*Emel*» зосередився на висвітленні боротьби національного руху за повернення на історичну Батьківщину, на становищі народу кримли у місцях заслання та Криму, його культури та мови. Навіть проблеми довкілля на Кримському півострові розглядалися з точки зору національних інтересів кримців [179, с. 25]. У червні 1990 р. журнал організував перший візит великої делегації до Криму вже на автобусі. І. Боумен зазначає, що період 1988-91 рр. був часом відкриття Криму для діаспори, встановлення зв'язків з історичною Батьківщиною, і голова фонду «*Emel*» Н.М. Алтуг, організуючи участь представників Туреччини у тих чи інших заходах у Криму, по кілька разів на рік відвідував півострів [61].

Поступово у публікаціях журналу відмовились від етноніма *Kırım Türkleri*, який визначав їх як турків кримського походження. Цей рух дався взнаки, оскільки вже на початку 90-х рр. 20 ст. молоде покоління остаточно відмовилося від етноніма «кримські турки» [22, с. 111]. Активісти кримських товариств застерігали краян також називати себе «татарами», оскільки вважали це підтримкою радянської політики, що заперечувала саме існування народу кримли [19, с. 346].

Видання намагалося донести національну ідею до широких мас діаспори, викликати інтерес діаспорної молоді до власних коренів, до Криму, як своєї прабатьківщини, до його історії та культури. У журналі з'являється рубрика «Від

²³ Відповідно до умов в'їзної візи СРСР, туристи не мали право відхилитися від визначеного маршруту.

²⁴ ритуальне обмивання в Ісламі, що є обов'язковою умовою для здійснення молитви, обходу Кааби, дотику до Корану і бажаним при виконанні інших видів поклоніння

нашої молоді з діаспори», під якою друкували матеріали молодих авторів, їхні розповіді, роздуми про Крим, власні коріння, думки про минуле та сьогодення кримської діаспори. Молода активістка Істанбульського осередку Чігдем Манга писала у дописі «Кожний наш крок наближає нас до Криму»:

«Число, таких як я, друзів, які присвятили себе кримській справі, щодня зростає. ... На наших зустрічах обговорюємо події, новини, що приходять з Криму, та разом шукаємо рішення. ... Разом з цим, вивчив твори з культури, книжки відомих авторів, намагаємося ознайомити зі сутністю кримського питання нових членів. На організованих нами семінарах відкриваємо кримську історію. Пам'ятаємо, що без знання історії, не можна бути впевненим у майбутньому нації.

Відчуваю, що з кожним вчинком ще на крок наближаємося до цього великого дня. Настане той день, коли ми обіймемося у зеленому Криму, то давайте разом рушимо уперед, й уперед. Будьте впевнені, нам це вдасться» [247, с. 31].

Зміни у характері діяльності організованого руху діаспори відбилися й на діяльності журналу, як основному інструменті впливу на співвітчизників у Туреччині. Починаючи з початку 90-х рр. «Emel» перетворюється на сучасну медійну організацію з відповідною мережею всередині та поза межами Туреччини. Журнал активно співпрацює як з Кримом, так й з кримськими діаспорами різних країн. Кожне число, у буквальному сенсі, розлітається по світу. Зміни у редакційній політиці відобразилися, перш за усе, у тематиці публікацій. Депортація 1944 р., як акт геноциду проти їхнього власного народу, її наслідки, стала головною темою видання та замінила у свідомості кримської діаспори Туреччини тему вимушеної еміграції з Криму.

На початку 90-х рр., в умовах СРСР, що, як держава, був у процесі розпаду, на території сучасної України пройшли кілька важливих політичних подій, які вплинули, своєю чергою, й на процеси всередині кримської діаспори Туреччини.

20 січня 1991 р. у Криму провели місцевий референдум, ініційований Кримським обкомом КПРС, з питанням: «Ви за відтворення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної республіки як суб'єкта Союзу РСР і учасника Союзного договору?». Одним з головних чинників, що спонукав місцеву номенклатуру на чолі з першим секретарем Кримського обкому КПРС М. Багровим провести негайне опитування населення був процес репатріації кримли, що неухильно розширювався з кожним днем. Як відомо, *Qırımtatar Milliy Hareketiniñ Teşkilâti* (Організація кримськотатарського національного руху) послідовно та наполегливо вимагала відновлення національної автономії корінного народу, яка існувала у складі СРСР з 1921 р. у вигляді Кримської АРСР. Через те, що справедливі вимоги національного руху кримли були проігноровані кримською партійною номенклатурою за мовчазної згоди тодішнього керівництва Української РСР та метою так званого «відновлення» автономії було фактично створення територіального утворення задля закріплення тотального домінування російськомовного населення в усіх сферах публічного життя, ОКНР оголосило про бойкот цього опитування та кримли участі у ньому не брали [96, с. 122-125]. Вже 12 лютого 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про відновлення Кримської АРСР у формі територіальної автономії, що вже було правовим нонсенсом. Й, хоча, представники ОКНР були присутні у той день у сесійній залі Верховної Ради, можливість навести свої аргументи з цього питання з парламентської трибуни їм не надали [106].

Знаковою подією для всесвітньої діаспори кримли стало скликання *II Qırımtatar Milliy Qurultayı* (II національний з'їзд кримли) 26 червня 1991 р., як вищого представницького органу нації, що має право приймати рішення, які є вирішальними для життя кримців. Скликання цих зборів національним рухом вважалося як продовження першого історичного з'їзду, що відбувся у 1917 р. та на якому було оголошено про створення Кримської Народної Республіки на чолі з Н. Челебіджіханом. Кримці Туреччини взяли активну участь в організації з'їзду і, без перебільшення, можна ствердно казати, що без їхньої допомоги було б вкрай

важко упорядити цей захід. Тоді, попри штучні перешкоди, влаштованими дипломатичними установами СРСР та місцевими органами Кримської області, після розголосу у пресі та протестів представників національного руху киримли, великій делегації кримців Туреччини у складі 71 особи вдалося узяти участь в історичних зборах нації. Участь такої великої делегації з Туреччини викликала питання у закордонних та радянських ЗМІ, чи можливе повернення нащадків кримських *муаджірів* на Батьківщину, враховуючи існування багатомільйонної діаспори у Туреччині. Член турецької делегації З. Каратай у відповідь не виключив можливість такого вибору: «Якщо Крим є Батьківщиною для кримських тюрків, тому чому цим людям не повернутися? Бабусі багатьох з нас довго не розв'язували свої клумаки після переїзду, вони залишили цей світ з надією, що будь-якої миті зможуть повернутися знову». Участь у II *Курултаї* для турецьких киримли емоційно була вкрай бентежною та стала надзвичайним мотиваційним фактором для активістів діаспори. Журнал «*Emel*» присвятив участі делегації діаспори розлогий репортаж та опублікував документи з'їзду на своїх сторінках [208, с. 28-36]. Кримська діаспора Туреччини сприйняла проведення II *Курултаю* та обрання членів *Міллі Меджлісу* як найважливішу подію в історії киримли з моменту втрати власної державності у 1783 р. Вони відчули себе частиною повноцінної нації, що має національні інститути та символи. Документи та рішення національного з'їзду, зокрема, «Декларація про національний суверенітет кримськотатарського народу», стали для організованого руху діаспори киримли дороговказом та програмою їхньої подальшої діяльності. З цього моменту, уся діяльність громадських організацій киримли Туреччини була зорієнтована на виконання рішень національних представницьких органів і, надалі, будь-яка діяльність діаспори відбувалася у тісній координації з національними органами. Діячі діаспори підкреслили, що вже відпала необхідність у продовженні роботи раніше створеної Координаційної ради кримців в еміграції, оскільки були сформовані представницькі органи нації [19, с. 344]. Лояльність до *Milliy Qurultay* та *Meclis*, визнання їхнього авторитету та

необхідності виконувати їхні рішення стала серед кримської діаспори певним маркером належності до власної нації, причетності до долі Батьківщини.

01 грудня 1991 р. пройшов загальнонаціональний референдум щодо проголошення незалежності України, на якому було винесено питання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?». Оскільки, Крим, а разом з ним й Ак'яр (Севастополь), є єдиним регіоном України, де етнічні росіяни складають більшість населення, були побоювання, що результат волевиявлення там буде негативним до ідеї української незалежності. Але, на відміну від попереднього опитування, національний рух кримли беззастережно підтримав проголошення незалежності України та закликав своїх співвітчизників якомога активніше узяти участь у референдумі. Таким чином, завдяки голосам кримців, яких тоді у Криму нараховувалося вже близько 150 тисяч осіб [96, с. 104], Крим схвально проголосував за незалежність України, хоча й найменшим показником в країні – 54.19% [114, с. 84].

За цими подіями пильно слідкували у Туреччині, оскільки новини про це, усі документи з детальним аналізом друкувалися, перш за усе, на сторінках журналу «*Emel*» [205, с. 12-15]. Для представників діаспори визначальним була думка національного руху кримли, а згодом, національних представницьких органів. Відповідно до їхніх рішень, будувалася робота кримських товариств та фондів всередині громади, а також з турецьким суспільством, зокрема зі ЗМІ та органами влади.

05 лютого 1992 р., себто, через два дні після визнання Туреччиною незалежності України, новообраний Голова *Міллі Меджлісу* М. Джемілев прибув з візитом до цієї країни [207, с. 1]. Це був не просто перший візит М. Джемілева як лідера Меджлісу, а взагалі перше в його житті відвідування Туреччини. Тому, візит голови Меджлісу мав велике історичне та символічне значення для кримської діаспори. Активісти кримської діаспори, усвідомлюючи важливість події, ретельно готувалися до цього візиту та намагалися зробити програму перебування новообраного лідера Меджлісу якомога насиченою. Місцеві кримці

зустріли М. Джемілева, з великим піднесенням, як національного героя: для зустрічі на летовищі зібралися тисячі людей, кавалькада, що супроводжувала голову Меджлісу, складалася з близько 600 автівок та розтягнулася більш ніж на п'ять кілометрів, тисячі кримців вітали його з прибуттям на усьому шляху від Істанбулу до Анкари [40]. Турецька Республіка також приймала М. Джемілева на найвищому державному рівні. Серед вищих посадових осіб та провідних політиків країни, які зустрічалися з ним, були: президент Тургут Озал, голова парламенту Хюсаметтін Джіндорук, прем'єр-міністр Сулейман Демірель, віцепрем'єр та лідер Соціально-Демократичної Народницької партії Ердал Іноню, державні міністри Орхан Кілерджіоглу та Екрем Джейхун, міністр внутрішніх справ Ісмет Сезгін, міністр національної освіти Коксал Топтан, лідер партії *Anavatan* (Батьківщина) Месут Йилмаз, лідер Націоналістично-робітничої партії Альпарслан Тюркеш, лідер Демократичної лівої партії Бюлент Еджевіт, губернатори провінцій та міські голови (додаток І). Варто зауважити, що усі зустрічі були не просто протокольними, а були надзвичайно емоційно забарвленими, проходили у вкрай доброзичливій та щирій атмосфері. За 16 днів перебування у Туреччині Голова Меджлісу взяв участь у конференціях у кількох університетах, мав численні зустрічі з громадськістю, інтелігенцією, дав пресконференції та численні інтерв'ю турецьким телеканалам та газетам. М. Джемілев, крім Анкари та Істанбулу, відвідав Бурсу, Конью, Кайсері, Ескішехір, Чай, Чаталджу, де був надзвичайно гаряче зустрінутий місцевими громадами кримли [207, с. 1-32].

15 лютого 1993 р. в одній з істанбульських лікарень Голова Меджлісу кримськотатарського народу М. Джемілев відвідав 94-річного М. Улькюсала, який тоді тяжко хворів, аби побажати йому якомога найшвидшого одужання. Хоча М. Джемілев мав тоді вкрай насичену програму візиту, але, відвідини до шановного діяча діаспори стало першим, що Голова Меджлісу зробив на турецькій землі. Вже перед відльотом до Криму, 27 лютого, діаспора влаштувала невеликий бенкет на честь двох лідерів, що проходив вдома у М. Улькюсала.

Серед присутніх були тодішній голова ТКВКТ А.І. Кирилми, представник МКН у Туреччині З. Каратай, сьогоднішній голова ТКВКТ М. Шаїн, голова Істанбульського осередку ТКВКТ Дж. Ічтен та інші. З. Каратай згадуючи ту хвильну зустріч, описував повагу, що виявив багаторічний лідер турецької діаспори до М. Джемілева:

«Мюстеджіп Улькюсал, ... спираючись на милиці, чекав нас на дворі. Після зустрічі він знову почав вставати. Усі почали його благати, аби він не вставав. Він розсердився на нас та відповів відмовою. «Голову Меджлісу кримськотатарського народу хочу провести стоячи. Це потрібно. Так має бути»,- додав він» [206, с. 20].

Тоді, М. Улькюсал, фактично, дав своє напуття молодим колегам:

«Ми, протягом свого життя робили усе, що було у наших силах, доклали усіх можливих зусиль заради справи. Ви, з Божою допомогою, також зможете зробити ці зусилля набагато успішнішими, йдучи до вірної мети. Одного дня, ви покажете нашому народу його священні права. Тоді, наші душі заспокояться, будуть щасливими» [206, с. 21].

Старого кримського націоналіста до сліз зворушила новина, яку йому повідомив М. Джемілев, що вдячні співвітчизники-репатріанти назвали на його честь одну з вулиць нового мікрорайону Багчасараю.

Ця зустріч мала насправді історичне значення для діаспори кирилми Туреччини. Багато з діячів кримської діаспори Туреччини сходяться на думці, що, таким чином, у символічний спосіб відбулася передача високої місії від багаторічного лідера думок турецької діаспори, який, своєю чергою, прийняв її від Дж. Сейдамета, до М. Джемілева [40]. Саме після акту пошани, виказаної М. Улькюсалом, можна стверджувати, що М. Джемілев остаточно був визнаний кримською діаспорою Туреччини національним лідером кирилми та його авторитет ніколи не піддавався сумніву. Щоби зрозуміти історичну важливість цього моменту варто згадати, що старі політемігранти відносилися з певною

недовірою до активістів-кримців, які діяли у СРСР, оскільки вважали їх продуктом радянського виховання. Старі політемігранти вважали, що саме їм належить вирішальне право голосу щодо долі Батьківщини, навіть всупереч тому, що вони живуть поза межами Криму [19, с. 291-292]. Виходячи з власних ідеалістичних переконань, вони, зокрема, вважали, що не повернення народу на історичну Батьківщину є головною метою національного руху, а створення незалежної держави кримців [19, с. 292].

З того часу, М. Джемілев регулярно приїздить до Туреччини та відвідує різні кримські громади у різних кутках країни, де його приймають з великою пошаною як національного лідера. Приймання М. Джемілева на найвищих щаблях турецької влади є для кримської діаспори свідченням підтримки народу кримли та визнання національного характеру самого діаспорного руху в країні [19, с. 352].

Отже, наприкінці 80-х – початку 90-х рр. діаспорний рух кримли кардинально змінив напрямок власної діяльності: від підтримки культурної ідентичності діаспори до всебічної підтримки національного руху кримли, процесу репатріації народу до Криму та відродження його культури та мови.

Висновки до Розділу 2

Отож, діаспора кримли Туреччини сформувалася протягом майже двох сторіч, у результаті чотирьох великих хвиль еміграції, починаючи з моменту знищення Кримського Ханату у 1783 р. та до кінця 1940-х рр. Внаслідок цих процесів на території сучасної Туреччини утворилася кількомільйона кримська громада, яка зробила великий внесок до формування турецької нації та держави. Враховуючи ці обставини, кримська діаспора має великий вплив на суспільно-політичний та економічний розвиток Туреччини.

Першим осередком кримли у сучасному розумінні громадської організації було Товариство культури кримських тюрків, створене в Істанбулі у 1952 р. Перші кримські товариства створювались саме як осередки кримської культури та

фольклору. Такими товариствами також були об'єднання в Анкарі та Ескішехірі, які утворилися відповідно у 1955 р та 1972 р.

Встановлено, що наприкінці 80-х – початку 2000-х рр. значно активізується організоване життя кримської діаспори Туреччини. Виникає розгалужена мережа громадських організацій киримли, яка з трьох товариств зросла до кількох десятків. До надзвичайного рівня підвищується національна самосвідомість громад киримли, зростає інтерес до історії та культури історичної Батьківщини – Криму. Активно розвиваються друковані видання товариств, які слугують інструментом як для мобілізації кримських громад, так й для впливу на турецьке суспільство. Основним фактором активного розвитку національного руху киримли у Туреччині був початок процесу репатріації народу киримли з місць колишнього заслання до Криму. Відчайдушна боротьба кримців за право повернення до Криму, готовність до самопожертви, надзвичайно важкі умови, в яких доводилося облаштовуватися репатріантам у Криму, стала сильним емоційним чинником для створення потужного руху солідарності з народом киримли як серед діаспори Туреччини, так і серед турецького суспільства. Одночасно, кримська діаспора намагається не тільки мобілізувати саму кримську громаду, але й різними шляхами вплинути на суспільно-політичні кола Туреччини задля прийняття позитивних рішень на користь народу киримли: через ЗМІ, громадськість, власних краян, що представлені у представницьких та виконавчих органах країни усіх рівнів, а також лобістськими діями у парламенті та уряді. Доведено, що поступово діаспора займає своє важливе місце у національному русі киримли та наприкінці 1990-х зростає її вплив на процеси, що відбуваються у Криму. Внесок кримської діаспори Туреччини у відродження та розвиток культури, мови, мистецтва киримли в умовах економічної кризи, складної суспільно-політичної ситуації в Криму та Україні наприкінці 90-х рр. – на початку 2000-х рр. часто-густо був вирішальним.

РОЗДІЛ 3.

ДІАСПОРА ТУРЕЧЧИНИ ТА ЇЇ УЧАСТЬ У НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ КИРИМЛИ

3.1. Розвиток (статутної) діяльності товариств культури та взаємодопомоги діаспори киримли Туреччини у період 1980-90-х рр.

Туреччина є значною діаспорною країною. Внаслідок розпаду імперій, змін кордонів, на території Туреччини виникли великі діаспорні громади: кавказькі, балканські, кримська, туркестанська діаспори тощо. Кожна з цих діаспор зробила свій внесок у розвиток країни, історію та культуру турецької нації. Але, до 1980-х рр. Туреччина була типовою «національною державою» (*nation-state*), де виникнення будь-якої діаспори було небажаним явищем. Проте, загальносвітові процеси глобалізації та модернізації суспільства дались взнаки: суспільство у Туреччині значно лібералізувалося. В цих умовах стало можливим виявляти власну етнічну ідентичність. Вихідці з різних регіонів колишньої Османської Держави та мусульманських країв, об'єднавшись у товариства, намагаються зберегти історичну пам'ять, мову та культуру, попри час та неминучі асиміляційні процеси. Звичайно, що кримська громада також не залишилася осторонь цих процесів. У кінці 80-х рр., ті, чиї батьки називали себе «кримськими турками», почали переосмислювати себе як «кримська діаспора», й виявилось, що деякі турки згадали, що вони є киримли, коли найменш цього можна було очікувати, коли вони значною мірою забули рідну мову та звичаї внаслідок плину часу, урбанізації, процесів модернізації, політики турецької держави.

До 1960-х рр. неформальними місцями, де кримці Істанбула збирались обговорити новини з Батьківщини, де *муаджіри* розшукували родичів та знайомих, були караван-сарай «Гашхан» та кав'ярні Нурі Деміра-ага та п. Амзи у районі Фатіх. Відомий діяч діаспори М.Б. Алтан згадував: «Пізніше кав'ярня пана Амзи стала місцем зустрічі та неофіційним громадським центром для кримської

діаспори. Ті, хто бажав розшукати давно втрачених друзів чи родичів, спочатку, зазвичай, приходили туди. Мій батько прийшов у кав'ярню пана Амзи у 1960 р., щоби розшукати свого друга, чюю адресу в Істанбулі він не знав. Ця маленька кав'ярня слугувала кримцям як почесний консулят майже тридцять років» [283, с. 257].

Усі організації кримської діаспори Туреччини можна умовно розділити за часом їх створення: ті, що створенні до початку процесу репатріації народу кримли на історичну Батьківщину, тобто, до 1987 р., та ті, що з'явилися вже після 1987 р.

Як згадувалося вище, перший осередок кримли у сучасному розумінні громадської організації, а саме, *Kırım Türk Kültür Derneği* (Товариство культури кримських тюрків), був створений в Істанбулі у 1952 р. Через два роки, у 1954 р. було створено *Kırım Türkleri Yardımlaşma Birliği* (Спілка взаємодопомоги кримських тюрків). У 1960 р. ці організації, об'єднавшись, утворили *İstanbul Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği* (Істанбульське товариство культури та взаємодопомоги кримських тюрків) [67]. Головним натхненником створення перших організацій був Дж. Сейдамет. Неабияку роль у становленні цього руху, за свідченням сучасників, відіграла ще одна легендарна постать, делегатка І *Курултаю*, донька І. Гаспралі Шефіка (1886-1975) [170, с. 37].

Перші товариства кримли створювались саме як осередки кримської культури та фольклору. Такими товариствами також були об'єднання в Анкарі та Ескішехірі, які утворилися у 1955 р та 1972 р. Так, у ст. 3 Статуту «Товариства культури та взаємодопомоги кримських тюрків» Анкари перелічені сфери діяльності організації: це пропагування та розвиток історії, музики, мистецтва, фольклору, літератури кримських тюрків. Ст. 4 Статуту передбачається можливість видання книжок, журналів, газет, брошур. Про заборону займатися будь-якою політичною діяльністю окремо підкреслюється у ст. 5 [67]. У статуті також наголошувалося, що члени товариства, які потребують, можуть знайти підтримку та допомогу від організації. Власну діяльність товариство Анкари

розпочало 31 липня 1955 р. спільним святкуванням *Курбан Байраму* на схилах району Дікмен [18, с. 81].

Організація в Ескішехірі була заснована як *Kırım Folklor Derneği* (Товариство кримського фольклору), згодом назва була змінена на *Eskişehir Kırım Türkleri kültür ve yardımlaşma derneği* (Товариство культури та взаємодопомоги кримських тюрків Ескішехіра). Як зазначено у статуті організації, «Метою товариства є збирання, обробка та промоція історії, літератури, музики, народного танцю Криму, надання допомоги членам товариства та краянам, нужденним студентам» [18, с. 105]. Дійсних членів товариства нараховувалося більше ніж 3 тисячі осіб [171, с. 30]. Й зараз, коли кажуть про Ескішехірське товариство, то, перш за усе, згадують про народний танець та *quşaq küreşi* (кримську боротьбу на поясах). Саме завдяки діяльності товариства, кримські народний танець та єдиноборство стали невіддільною частиною загальнотурецької культурної спадщини та викладаються у школах провінції. Створення товариства в Ескішехірі пов'язують з вже згадуваним представником кримських політемігрантів Е. Бекторє. М. Ор згадує: «Ця людина була майстерником гри на акордеоні та піаніно, до того ж глибоким знавцем фольклору. Ось, цей фольклорний осередок перетворився у культурне, спортивне та благодійне товариство». Він також підкреслює, що їхня організація розбудовувалася суто на внески та пожертви самих кримців Ескішехіра та фінансово не залежить від держави [171, с. 31].

З цих трьох організацій й розпочалася розбудова розгалуженої системи кримських товариств сучасної Туреччини, що з успіхом функціонує й зараз. У травні 1988 р., узявши за взірець Істанбульське товариство, кілька активних членів кримської громади Бурси створили власну організацію – Товариство культури та взаємодопомоги кримських тюрків Бурси. Це була перша організація кримської діаспори, що була утворена вже після початку процесу повернення кримли до Криму. Першим головою новоствореного товариства став Месут Киргиз [18, с. 108]. Двома важливими напрямками діяльності товариства

Бурси, що виокремлюють його посеред інших, були видання власного журналу *Kalgaу* та піклування про студентів з Криму, які почали прибувати на навчання до Туреччини починаючи з 1993 р. [18, с. 121] У 1991 р. було засновано товариство в Ізмірі, у 1992 р. у Полатли й так далі.

Активісти кримських товариств розуміли, що об'єднавшись вони зможуть зробити набагато більше корисного, як задля збереження власної ідентичності, так й для свого народу, допомогти його поверненню та облаштуванню. Тому, об'єднавчий процес окремих товариств був неминучим і, починаючи з 1987 р., коли до керівництва товариства в Анкарі прийшов авторитетний турецький політичний діяч Амет Іхсан Кирилми [59], навколо цього осередку почали об'єднуватися вже наявні організації та утворюватися нові [18, с. 126]. А.І. Кирилми, який обирався депутатом ВНЗТ чотирьох скликань з 1961 р. до 1977 р. та працював міністром туризму Туреччини у 1973-74 рр., та був близьким соратником президента С. Деміреля, використовував власні політичні зв'язки та досвід, аби розбудувати мережу організацій діаспори по усій країні, надати асоціації ваги та авторитету. 26 грудня 1990 р. представники впливових організацій кирилми, таких як Анкари, Бурси, Істанбулу, Ескішехіра, ініціювали зустріч в Ескішехірі, щоби обговорити питання об'єднання. Результатом цієї зустрічі стало спільне рішення створити асоціацію зі штаб-квартирою в Анкарі, до якої, як філії, мали вступити інші товариства. Таким чином, виникла асоціація кримських товариств 7 провінцій [18, с. 126]. Сьогодні, *Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği* або Товариство культури та взаємодопомоги кримських тюрків (ТКВКТ) об'єднує 27 філій та 8 представництв у містах Туреччини й країнах Європи [68]. Крім цієї великої парасолькової організації, у різних містах країни функціонують ще 13 незалежних товариств та фондів кирилми (додаток К). А.М. Арабаджи впевнений, що попри розбіжності між різними організаціями, що властиво для демократичного суспільства, уся діаспора спроможна об'єднатися навколо важливої для народу мети або у критичній ситуації [18, с. 125]. Найвпливовішими з цих організацій є товариства Ескішехіра, Ізміру, Коджаелі та

Полатли, а також *Emel Kırim Vakfı* (Кримський Фонд «Емель»). Основною статутною метою їхньої діяльності є розвиток культури та фольклору кримли, а також благодійна діяльність, що зображається у назвах товариств. Певною мірою, це також пов'язано з контролем суспільства з боку військовиків, що був у Туреччині до початку 1980-х рр., коли суспільно-політична діяльність була суворо обмежена та тотально контрольована спецслужбами.

Тому, зрозуміло, що основними напрямками роботи кримських товариств ще на початку 1980-х рр. були вивчення та пропагування фольклору, перш за усе, кримських народних пісень та танців, проведення фольклорних свят та заходів, таких як, наприклад, *Тепреç* чи «День чебурека». Так, якщо подивитися на звіти про діяльність чи інтерв'ю очільників кримського товариства Ескішехіра, то основними напрямками його діяльності були: фольклорні ансамбль та гуртки у школах міста та провінції, курси музики, живопису, традиційних ремесел для молоді, курси шиття та кримських страв для жінок [18, с. 107].

З середини 1990-х рр. товариства кримли почали видавати власні періодичні видання та книжки з кримської тематики. Розвиток культурної та видавничої діяльності кримської діаспори Туреччини кінця 1980-х рр. – початку 2000-х рр. нерозривно пов'язаний з процесом повернення народу кримли з місць заслання на історичну Батьківщину. Початок репатріації кримців у кінці 1980-х р. дав сильний емоціональний поштовх й для бурхливого розвитку як етнічної самосвідомості кримців Туреччини, так й організованого життя діаспори. Якщо проаналізувати дати створення багатьох кримських товариств, то можна помітити, що час їхнього виникнення припадає на початок 90-х рр. минулого сторіччя, тобто, час, коли відбулися перші контакти представників діаспори з репатріантами та активістами національного руху за повернення до Криму та до Туреччини стала надходити інформація про надзвичайно складні соціально-економічні та суспільно-політичні умови їхнього повернення до Криму.

80-ті р. минулого сторіччя можна схарактеризувати як період лібералізації та модернізації турецького суспільства. Кримці, які тоді переважно проживали

компактно у селах, та, за свідченням професора Х. Кирилми, зберігали архаїчну мову власних предків та навіть у більшості своєї не знали турецької мови, стали більш мобільними та соціально активними. Крім того, через процеси трудової міграції відбувалося поступове змішування населення: кримська молодь їхала працювати та вчитися до великих міст, натомість представники інших етнічних груп приїжджали займатися сільським господарством [43]. Так, у 60-х рр. минулого сторіччя багато молоді кирилми з Ескішехіра, Полатли, Коньї поїхали до м. Бурса, яке, у той час, розвивалося швидкими темпами як новий індустріальний центр Туреччини [18, с. 108].

В умовах світової глобалізації та лібералізації турецького суспільства кримські громади зіткнулися з проблемою асиміляції молоді кирилми, яка змушувала їх вживати дії задля самозбереження як етнічної групи [19, с. 62]. Турецький дослідник А. Кахраман відмічає, що *«колективна пам'ять діаспори [стосовно історичної Батьківщини] не підтримувалася так само міцно, як серед народу кирилми у вигнанні»* [21, с. 62]. Лідери громад мусили щось протиставити цим викликам. Ця проблема ускладнювалася тим фактором, що ці загрозливі процеси відбувалися в умовах спорідненого мовного та ідентичного релігійного середовища, а також офіційної політики Турецької Республіки, яка полягала у тому, що існує єдина турецька нація з єдиною державною мовою та як меншини визнавалися тільки релігійні меншини – християни чи юдеї.

Тому, розвиток культурної діяльності був одним з головних інструментів, який лідери кримських громад використовували проти процесів асиміляції. Говорячи про лідерів діаспори новітнього періоду маємо згадати про ряд видатних діячів національного руху кирилми у Туреччині, які заклали підвалини сучасної системи кримських товариств та на працях яких були виховані сучасні лідери та активісти кирилми. Це, у першу чергу, соратник Н. Челебіджіхана Дж. Сейдамет (1889-1960), М. Улькюсал (1899-1996), брати Ісмаїл та Ібраїм Отари (1911-2005), Е. Бекторє (1888-1961), А.І. Кирилми (1920-2011).

Культурна діяльність товариств кримли Туреччини того періоду включала різні аспекти: проведення фольклорних свят, етнографічних заходів, лекцій, семінарів, конференцій з історії та культури Криму, концерти, курси рідної мови, гуртки народного танцю та співу тощо.

Ініціаторами проведення масових заходів у 50-х рр. стали активісти з-поміж післявоєнних *муаджірів*. Спочатку це були спільні чаювання в Істанбулі та Ескішехірі. Потому, було організоване святкування традиційного кримського свята врожаю *Derviza* [19, с. 265].

Проте, головним традиційним святом турецької діаспори був і залишається *Тепреç*, яке святкується у травні після загальнотюркського весняного свята *Hıdırllez* (тур. – *Hıdırellez*) та проводиться товариствами у місцях компактного поселення кримців: Аксараї, Істанбулі, Бурсі, Ескішехірі, Полатли [73]. Святкування «*Тепречу*» традиційно перетворюється у своєрідні неформальні з'їзди, оскільки на них з'їжджаються сотні кримців родинами не тільки з різних куточків Туреччини, а навіть із закордону [54]. Як згадує голова Істанбульської філії ТКВКТ Дж. Ічтен, подібні святкування збирали до 7-8 тисяч їхніх співвітчизників. Проте, наймасовіше святкування відбувалися в Ескішехірі, де це свято є кульмінацією усієї діяльності місцевого товариства. Участь 15-20 тисяч людей у «*Тепречі*» там не є надзвичайним явищем [171, с. 30]. Один зі старійшин громади Ескішехіра свідчить про безпрецедентний випадок, коли у 1995 р. святкування зібрало на їхньому празнику близько 30 тисяч людей з усієї Туреччини [19, с. 308]. Свідченням високого авторитету, що набула кримська громада у Туреччині, стала обов'язкова участь у «*Тепречі*» представників влади та політичного істеблїшменту: міністрів, губернаторів, міських голів, депутатів парламенту, лїдерів політичних партій тощо [184]. Але, характер святкувань «*Тепречу*» кардинально змінився саме після 1980-х р., коли святкування стали не просто місцем розваги та зустрічі земляків, а набули патріотичного, національного змісту. Колишній голова ТКВКТ Тунджер Калкай згадує: «Здебільшого це була молодь. Було 100-150 людей. Ми хотїли, аби люди

знайомилися один з одним без алкоголю. Ми хотіли пояснити учасникам кримськотатарську національну ідею» [19, с. 304, 308].

Не менш традиційним для того часу є проведення етнографічних заходів, метою яких було згуртування членів громад, вияв етнічної солідарності, проведення благодійних акцій на підтримку співвітчизників у Криму, які у надважких умовах поверталися та облаштовувалися на Батьківщині. Тому, такі заходи як *Kırım gecesi* (Кримська Ніч) [259, с. 61] чи *Çibörek günü* (День Чебурека) [196, с. 15] проводилися товариствами регулярно.

Важливою прикметою заходів усіх кримських товариств без винятку кінця 1990-х рр. – початку 2000-х рр. був обов'язковий наголос на подіях, що відбувалися на історичній Батьківщині, прояв моральної солідарності з власним народом, що повертався з місць заслання. Організатори заходів користалися нагодою, аби привернути увагу співвітчизників до проблем кримських репатріантів та закликати громади підтримати їх. Часто під час заходів, таких як «Кримська Ніч», проводилися благодійні акції, кошти з яких спрямовували на допомогу співвітчизникам у Криму [240, с. 47].

Приблизно з 1991 р., тобто, фактично з набуттям незалежності України, у заходах, що організовувалися діаспорними організаціями, стали брати участь представники національного руху кримли [241, с. 60], а згодом й творчі колективи з Криму. Можна стверджувати, що з середини 1990-х р. участь професійних артистів чи фольклорних ансамблів з Криму стала обов'язковим атрибутом «*Тепречу*» та інших подібних святкувань. Участь виконавців з історичної Батьківщини не тільки прикрашала свято та слугувала зміцненню етнічної солідарності, але переслідувала й іншу, не менш важливу мету: надати як моральну, так й матеріальну підтримку кримським артистам, які разом з народом облаштовувалися у Криму [202, с. 43]. Представник ТКВКТ у Криму Ісмет Юксель згадує, що товариство навіть мало певні домовленості з «Турецькими Авіалініями» щодо пільгового перевезення кримських колективів [53].

Зазвичай товариства займалися великою просвітницькою роботою серед членів власних громад, намагаючись познайомити, у першу чергу, молодь, з багатою культурою та історією Криму, а також тюркського світу. Так, у Туреччині широко відомі п'ятничні конференції, що з 2004 р. організуються Істанбульською філією ТКВКТ, куди запрошують усіх бажаючих. Читати лекції, що дотичні до історичної Батьківщини, не відмовлялися відомі вчені та дослідники Туреччини, зокрема, киримли за походженням, як-от «Вчитель вчителів» Х. Іналджик чи І. Ортайли. Крім того, важливою частиною кампаній щодо підтримки процесу репатріації народу киримли до Криму, його справедливій боротьбі за громадянські права, були численні конференції, семінари, лекції, інформаційні кампанії, виступи діячів кримської діаспори на різноманітних заходах та у медіа [254, с. 36].

Важливим, з точки зору історичної пам'яті та збереження кримської ідентичності, є культурна спадщина Криму на території Туреччини. Одним з таких знакових історичних пам'ятників є поховання кримських ханів та інших представників династії Ґераїв у с. Субаши, району Чаталджа, провінція Істанбул. Відвідування поховань Ґераїв є важливим пунктом виховання та обов'язковим ритуалом для кримської молоді, причому, як для молодих членів турецької громади, так й для студентів з Криму. Цим похованням опікуються філії ТКВКТ Чаталджі та Істанбулу. Так, у 1998 р., завдяки внеску голови Істанбульського осередку Дж. Ічтена, поховання Ґераїв були ретельно відреставровані [18, с. 138].

Не менш важливим методом виховання національного духу у молоді, прилучення її до кримської культури та традицій, були ансамблі народного танцю та співу, що діяли при багатьох товариствах. У деяких товариствах були створені хори, які виконували народні пісні. Такі хори є в Ізмірі та Істанбулі. Як згадувалося вище, один з політемігрантів, хореограф Е. Бекторє свідомо оселився в Ескішехірі, як місці компактного проживання кримців [19, с. 271-272]. Тому, не дивно, що виконавською майстерністю особливо вирізнялися фольклорні колективи Ескішехіра, а також Анкари, які брали участь у більшості заходів

кримської діаспори Туреччини (додаток Й). На перших концертах, що проводилися з нагоди свят у 50-х рр., аматорський колектив Анкари виступав навіть не маючи національних костюмів. Після декількох років, активісти спромоглися пошити концертні костюми для учасників ансамблю. Ці ансамблі стали своєрідною школою виховання цілих поколінь активістів товариств кирилми. Так, наприклад, відомі діячі діаспори, такі як колишній голова ТКВКТ Тунджер Калкай, його брат, член правління ТКВКТ, Тунджай Калкай чи редакторка «Кримського Бюлетеню», активістка жіночного руху, Оя Деніз Чонгар у юнацтві танцювали в ансамблі товариства Анкари [223, с. 46]. Зараз деякі колишні учасники цих гуртків вже самі вчать народному танцю дітей різних громад по країні.

Взагалі, роботі з молодим поколінням у ТКВКТ надавали особливого значення. З цією метою у кожному осередку були створені молодіжні відділи. Там слушно розраховували, що згодом молоді активісти, які пройдуть певний вишкіл під керівництвом їхніх старших товаришів, увійдуть до управлінської команди товариств, що забезпечить безперервність діяльності кримських організацій у Туреччині. Що це стане певною школою, де юнаки отримають виховання у дусі національних традицій та звичаїв, ознайомляться з культурним багатством народу, що є наріжним каменем кримської ідентичності, й, таким чином, увіллються до національного руху [18, с. 103].

Першу зустріч молоді, що була важливою для цього напрямку діяльності діаспори, була проведена у 1991 р. Услід нею був проведений симпозіум молоді кирилми у 1995 р. в Анкарі. Результатом цього заходу стали рішення щодо принципів та мети молодіжного руху. У 2001 р. вперше був скликаний *Курултай* кримської молоді, який пройшов в Анкарі. Такі з'їзди молоді стали традиційними, організатором виступав молодіжний відділ за підтримки ТКВКТ та інших філій [2; 3; 4; 8]. У 2005 р. IV молодіжний *курултай* вперше пройшов на історичній Батьківщині, у Багчасараї. Й у ньому взяли участь не тільки юнаки з Криму та Туреччини, але молодь з Болгарії, Литви, Німеччини, Польщі, Румунії [18, с. 104].

Молодіжний рух став невіддільною частиною загальнонаціонального руху кримли, на принципах, що були закладені І Національним *Курултаєм* у 1917 р. Так само, ТКВКТ підтримував діяльність молодіжних організацій у Криму, наприклад, МГО *Bizim Qırım* (Наш Крим) або ГО *Qardaşlıq* (Братерство), які пропагували вивчення рідної мови та перехід мови кримли на латиницю [4]. Також, серед напрямків діяльності кримських об'єднань стосовно молоді можна виокремити сприяння молодим людям, які бажали отримати вищу освіту у Криму. Так, філія ТКВКТ у Сейдішехірі уклала відповідну угоду з Кримським інженерно-педагогічним університетом щодо приймання абітурієнтів з діаспори [18, с. 133].

Надзвичайними подіями того періоду, як в цілому для Туреччини, так й для кримської громади країни, були організовані діаспорними організаціями тури кримських творчих колективів, що повернулися до Криму з місць колишнього заслання або були відроджені чи створені вже після повернення на території Криму: таких як Кримськотатарський державний ансамбль пісні та танцю «Хайтарма» чи Кримськотатарський музично-драматичний театр, чи Кримськотатарський фольклорний ансамбль «Кирим». Товариства тоді ставили собі на меті кілька важливих завдань: популяризація культури кримли у Туреччині, створення атмосфери підтримки руху кримли за повернення на Батьківщину серед турецького народу, підняття національних почуттів серед кримської діаспори, сприяння відродженню національної культури кримли, а також підтримка творчих колективів кримців, які, так само як й народ кримли, знаходились у процесі облаштування та становлення на новому місці. На початку 1990-х рр. це були їхні перші закордонні гастролі в історії як Туреччини, так й самих творчих колективів. Товариства намагалися усіляко підтримати відродження рідної культури на історичній Батьківщині: оплачували проїзд та перебування артистам та творчим колективам, орендували зали, купували музичні інструменти та сценічне обладнання, організовували виступи на турецькому телебаченні тощо [1; 5; 6; 7]. Так, визначною подією стало гастрольне турне Кримськотатарського державного музично-драматичного театру по Туреччині, що

був організований ТКВКТ за підтримки Міністерства культури Турецької Республіки у 1999 р., що було предметом особливих гордощів кримців за свій національний театр. Для кримської діаспори було також надзвичайно важливим проведення таких гастролей на загальнодержавному рівні за підтримки турецького уряду [221, с. 3].

Задля підвищення обізнаності турецького суспільства щодо «кримського питання» товариства усіяко підтримували дослідників, які вивчали ті чи інші питання з історії Криму чи національного руху кримців за право повернення на історичну Батьківщину. Так, Істанбульська філія ТКВКТ підтримала дослідження журналіста Кемаля Чапраза (1964-2008) [63], який у 1990 р. не тільки захистив магістерську дисертацію «Преса кримських тюрків та Ісмаїл Гаспрали» [222, с. 46] та згодом написав книжки «Любов до Криму, що розквітала у вигнанні» та «Маленька Батьківщина Крим на півночі» [62], але й приділяв велику увагу «кримському питанню» у власній професійній діяльності. За підтримки кримської діаспори К. Чапраз став першим турецьким журналістом, який відвідав Крим у 1990 р., аби побачити на власні очі та описати умови, в яких проходив процес репатріації кримли на історичну Батьківщину, для турецьких читачів. Так само за підтримки товариства Істанбулу, історик, доцент Істанбульського університету, д-р Кемаль Озджан у рамках свого дослідження «Деякі документи та оцінки щодо кримських татар, які знаходяться у засланні, в українських архівах (періоду 1954-1967 рр.)» [257], отримав змогу попрацювати у державних архівах України [54]. Плодами його праці стали книжки «Повернення на Батьківщину: Депортація кримських тюрків та їхня національна боротьба (1944-1991)», «Кримська драма: боротьба кримських тюрків за існування», «Крим, Крим, знівечений Крим» [71].

Одним з найважливіших засобів для розповсюдження інформації для діаспорних організацій були періодичні видання товариств та книговидання. Як згадувалося вище, довгі роки єдиним періодичним виданням кримської діаспори був культурологічний та філософський журнал «*Emel*» (Прагнення), що був заснований видатними діячами світової діаспори кримли Мюстеджіпом та

Неджіпом Аджи Фазилами, Меметом Ніязі та Тасіном Ібраїмом у 1930 р. у Румунії, а після еміграції М. Аджи Фазила (з 1940 р. -Улькюсал) до Туреччини, з 1960 р. видається в Істанбулі [65].

Хоча потрібно згадати й про спробу видавати журнал, що здійснили емігранти післявоєнної хвилі в Анкарі. У 1957 р. вони заснували журнал *Kırım* (Крим), який редагував М. Сєвдіяр, колишній редактор газети *Azat Qırım* (Вільний Крим), що виходила у Криму під час нацистської окупації. Головною ідеєю видання було пропагування Криму як вітчизни для кримців, розсіяних по світу. Воно намагалося вибудувати спільну ідентичність для усіх кримців, як діаспори. У першому числі *Kırım* мета журналу було визначена наступним чином: «працювати, аби наші брати, які розсіяні по чотирьох сторонах світу, не забували про своє національне буття, зберігали свої національні, культурні, моральні цінності та традиції без змін, та дивилися у майбутнє з оптимізмом та вірою». Одночасно новітні муаджіри-видавці журналу мусили бути обережними, щоби не бути звинуваченими в іредентизмі [19, с. 266-267]. Проте, невдовзі, через еміграцію М. Сєвдіяра та інших до США у 1960 р., видання припинило виходити.

Історія періодичних видань товариств кримли Туреччини фактично починається у 1992 р., коли група діячів діаспори з Анкари та Полатли на чолі з адвокатом Унсалом Акташем заснувала журнал під тією ж назвою, що й у 1957 р. – *Kırım* (Крим), що виходив раз на 3 місяці. Це видання сповідувало ідеї, подібні до раннього журналу «*Emel*», тобто, ідеологію пантюркізму та у власній діяльності солідаризувалися з однодумними громадськими та дослідними організаціями. Журнал кілька разів міняв власників, поки наприкінці 90-х рр. не припинив існування – спочатку У. Акташ, потім Кримсько-кавказький дослідний інститут, останнім власником був Фонд розвитку Криму [19, с. 357]. Можна також згадати й про інформаційний бюлетень *Tarak Tamga*, який у 1991 р. стало випускати кримське товариство Ізміра, проте, виходив він вкрай нерегулярно [18, с. 124]. Згодом ще кілька товариств у різних куточках Туреччини також почали

видавати власні журнали: у 1993 р. молодіжні активісти ТКВКТ О.Д. Чонгар, Н.К. Баяр в Анкарі започаткували видання “*Kırım Bülten*” (Кримський Бюлетень) [19, с. 308], у січні 1994 р. вийшло перше число журналу “*Bahçesaray*” (Багчасарай) Істанбульської філії ТКВКТ, у жовтні того ж року, почав виходити спочатку бюлетень, а згодом журнал “*Kalgay*” філії ТКВКТ у Бурсі, названий на згадку про спадкоємця кримського трону – *калга-султана*, Ескішехірське товариство культури та взаємодопомоги кримських тюрків заснувало журнал “*Kırım Postası*” (Кримська Пошта) у червні 1998 р. (додаток Л).

Мовою періодичних видань турецьких товариств киримли була та залишається турецька мова. Рідною мовою друкуються поодинокі матеріали, твори, здебільшого сучасних авторів з Криму – письменників, поетів, мовознавців тощо, або фольклорні твори: народні казки, легенди, пісні. З одного боку, це пояснюється впливом турецької держави, коли використання мов, відмінних від офіційної, вважалося посяганням на єдність турецької нації. З іншого боку, у побуті киримли Туреччини законсервувалася архаїчна мова їхніх предків періоду вимушеної еміграції з Криму, натомість літературної мови вони не знали, вона здавалася їм дещо штучною (додаток М).

Дослідниця Ф.Т. Айдин зазначає, що за словами засновника журналу «*Kalgay*», багаторічного голови філії ТКВКТ у Бурсі Аднана Сюєна (1955-2014), журнал мав три тисячі абонентів у Туреччині та світі та відігравав вкрай важливу роль для мобілізації місцевої громади. А. Сюєн казав: «*Брак видань кримців у Туреччині є причиною видання журналу... Засоби масової інформації грають важливу роль у розповсюдженні інформації та мобілізації. ... Тому, вдома після роботи, я щодня витрачаю свій час на [підготовку] журналу*» [19, с. 307]. Своєю чергою, Дж. Ічтен підкреслює, що видання Істанбульського осередку ТКВКТ починалося з чотиристорінкового чорно-білого бюлетеня у 1994 р., а зараз це – кольоровий журнал на 20 сторінках [54]. У вихідних даних журналу зазначено, що у 2005 р. *Bahçesaray* безплатно розсилався 6000 абонентам у 20 країнах [166].

З 2005 р. Істанбульська філія ТКВКТ випускає свій журнал й у формі електронного бюлетеня [67]. Розповсюдження інформації про власну діяльність, про історичну Батьківщину у мережі Інтернет стало ще одним напрямком інформування для кримської діаспори у ті часи. Стали доступними кілька вебсайтів діаспорних організацій: *istanbulkirim.org*, *emelvakfi.org*, *Bahçesaray-Kirimturkleri.com*, *Vatankirim.net*, *Surgun.org*, *kirimdernegi.org* тощо. Кримський Фонд «Emel» заявляв: «Ми створили ці сайти, аби підтримувати боротьбу кримців за існування, підтримувати [їхню] мову, історію, культуру та мистецтво, щоби сильний та рішучий голос наших людей, які повертаються із заслання до Батьківщини Крим, почули в усьому світові» [18, с. 139].

Українська дослідниця Г. Юксель вказувала, що «у сучасних умовах досягнення ефективних результатів у роботі національних товариств неможливо без скоординованої роботи, зокрема й у сфері мас-медіа, що стало підставою для відкриття власних друкованих органів, які дозволяють регулярно інформувати громадськість про свою роботу. Серед основних причин, що вплинули на формування даного типу періодики у медіапросторі Туреччини, потрібно відзначити ріст національної самосвідомості, інтересу до історичного минулого, розширення зв'язків з історичною Батьківщиною» [151, с. 68-71].

Якщо проаналізувати зміст періодичних видань кримських товариств того часу, можна виокремити кілька важливих функцій, що вони виконували: 1) інформаційна, видання інформували громади про діяльність товариств та новини громади, про ситуацію у Криму та становище народу, який облаштовувався там; 2) соціальна, видання слугували інструментом для згуртування та соціальної мобілізації членів громад; 3) просвітницька, у виданнях друкувалися історичні та етнографічні матеріали; 4) організаційна, використовуючи видання, товариства організовували заходи, оголошували про благодійні кампанії та конкурси; 5) рекламна, видання сприяли просуванню підприємницької діяльності членів громад та меценатів.

У сфері книговидання діаспорні організації або видавали книжки самостійно, або підтримували видання книг, які вважали корисними для популяризації та розповсюдження знань щодо культури та історії Криму, зокрема й стосовно самої кримської діаспори. Серед основних завдань, що ставилися діаспорою Туреччини було створення певного масиву книжок з історії, культури, етнографії, фольклору, мовознавства, політичних питань, що мають відношення до Криму, як задля поширення правдивої інформації щодо «кримського питання» серед молодого покоління кримців Туреччини, дослідників та вчених, а також широкої громадськості країни, так й для збереження історичної пам'яті та власної культурної спадщини. Тому, серед книжок, що друкувалися товариствами або за їхнім сприянням, є праця д-ра З. Юксель «*Polatlı Kırım Türkçesi Ağzı*» (Усна творчість кримців Полатли), або книга Я. Бекторє про діаспорне свято Тепрєч «*Tepreş*» [266, с. 48], що видана товариством в Ескішехірі, або книга про кримських авторів середньовіччя «*Kırım Müellifleri*» [218, с. 48], або мемуари М. Улькюсала «*Kırım yolunda bir ömür*» (Життя, що присвячене Криму) [278].

Період кінця 80-х – початку 90-х рр. 20 ст. у житті кримців Туреччини вельми точно схарактеризувала Ф.Т. Айдин: як «пробудження кримської діаспори» [19, с. 313].

Отож, період 1980-90-х рр. відзначається бурхливим розвитком організованого руху діаспори, спричинений впливом початку повернення народу кримли на історичну Батьківщину, відродженням його духовності, культури та мови.

3.2. Участь діаспори Туреччини у процесі репатріації кримли на історичну Батьківщину та забезпеченні їхніх прав та свобод (поч. 90-х – поч. 2000-х рр.)

Як вже згадувалося, кількість офіційно зареєстрованих громадських організацій діаспори кримли у Туреччині с початком 90-х рр. почало помітно зростати. Деякі дослідники, описуючи цей процес, навіть вжили вислів: «як гриби після дощу» [19, с. 342]. Одним з головних чинників росту числа цих організацій,

поряд з намаганням зберегти власну національну ідентичність в умовах світових процесів урбанізації та глобалізації, які торкнулися й Туреччини, був початок репатріації раніше депортованого народу кримли на історичну Батьківщину з місць колишнього заслання, що почався у 1987 р. Серед чинників, що сприяли цьому процесові були й падіння «залізної завіси» під час політики перебудови у СРСР, внаслідок чого був встановлений зв'язок з національним рухом кримли та історичною Батьківщиною, лібералізація суспільств як у Туреччині, так й у колишньому СРСР, а згодом і його розпад. З'являлися нові організації діаспори, старі товариства під впливом нових чинників, змінювалися. Фольклор та спогади про минуле перестали бути головними мотиваторами діяльності для активістів діаспори. Ф.Т. Айдин зазначає, що у 90-х рр. «тривога за щастя Вітчизни, яка раніше охоплювала тільки групу старих політемігрантів, поширилася на усю діаспору» [19, с. 63]. На думку автора, їхня національна свідомість, почуття «кримськості», до пори спали. Новини про початок повернення народу із заслання послужила своєрідним «тригером», що пробудив ці почуття. Зокрема, це відповідає на запитання, що ставить Ф.Т. Айдин: «Чому до 80-х рр. старим політемігрантам не вдалося залучити до національного руху більшість кримли Туреччини, залишивши, таким чином, цей величезний людський потенціал для мобілізації турецькому націоналістичному рухові?» [19, с. 231].

Беззаперечним є факт, що кримська діаспора Туреччини має великий потенціал, зокрема й через свою чисельність: значні статки, політичний та суспільний вплив, високоосвічені людські ресурси. Вважається, що, якщо вона вирішила зацікавитись кримською політикою та продовжуватиме соціально мобілізуватися зі зростанням темпів, вона може стати найбільш впливовим фактором перспектив існування кримли у Криму.

Серед молодих представників громади кримли Туреччини, які наприкінці 80-х рр. почали приходити на зміну старим учасникам діаспорного руху, пройшов процес переусвідомлення щодо мети та характеру самого організованого руху. Х. Кримли свідчив, що «тут у Туреччині напрямок націоналізму відрізнявся від

того націоналізму [серед народу кримли], що розвивався у Радянському Союзі. Й було досить важко знайти точку дотику» [19, с. 292]. Проте, на думку нової генерації, саме національний рух кримли у СРСР, їхня боротьба за права народу, їхня жертвовність, й урешті-решт, визнання його міжнародною спільнотою та навіть радянським режимом, легітимізувала його в очах діаспори [37, 39, 40, 43, 54]. Відновлення традиційних інститутів кримли ще більше ствердило думку новітніх лідерів турецької громади про правильність цього шляху. Покоління 80-90-х рр. зуміло відновити етнічну ідентичність кримли та створити діаспорну громаду Туреччини, попри втрату рідної мови та звичаїв.

Але, не можна погодитися з думкою, що саме процеси модернізації та лібералізації, що відбувалися у Туреччині у 90-ті рр., були головним чинником становлення кримської діаспори. Головними факторами перетворення розпорошеної громади вихідців з Криму в організовану кримську діаспору були вплив, що на емоційному рівні виник серед громади вихідців з Криму, внаслідок самого руху повернення кримли на Батьківщину, створення його національних інститутів, а також процес культурного та духовного відродження нації.

Ф.Т. Айдин приводить принципи, які сформувала для себе кримська громада у Туреччині у той період:

- Кримли втратили незалежність несправедливо, внаслідок порушення міжнародної угоди між Росією та Кримським Ханатом, територія якого була колонізована, а його народ був примушений залишити Батьківщину. Кульмінацією цієї політики етнічної чистки стала масова Депортація кримців у 1944 р.;
- Кримли у СРСР та усьому світові мають право повернутися на Батьківщину, а наступники СРСР зобов'язані сприяти цьому політично та фінансово;

- Крим – це Батьківщина усіх кримців і вони зобов'язані робити усе, що в їхніх силах, аби встановити власний суверенітет у Криму, та, зрештою, повернутися, коли для цього будуть умови [19, с. 293].

Отож, нове покоління активістів зробило діаспорний рух «кримоцентричним», на відміну від діяльності старих політемігрантів, коли Крим був просто частиною «тюркського світу», рідною, втраченою, оплакуваною, проте, частиною. У промовах, діаспорних виданнях, Крим почали називати у романтизованій формі, не інакше як *Vatan Kırım* (Батьківщина Крим) чи навіть *Anavatan* – «Батьківщина-мати» [236; 280]. Кримський півострів, як історична Батьківщина, та інтереси його корінного народу стали основою діяльності діаспорних організацій. Завдяки зусиллям Н.М. Алтуга, З. Каратая, Х. Кирилми, Т. Калкая, Н. Елітока та інших, був відновлений, раніше втрачений, зв'язок з Кримом, власним народом. З часом, цей зв'язок ставав тільки міцнішим та ще більш усвідомленим (додаток Н). Активісти впевнені, що зв'язок з народом, з історичною Батьківщиною, врятував їхню громаду від зникнення, від розчинення серед турецької більшості, дав смисл існуванню та діяльності кримської діаспори. З. Каратай зауважив: *«Припустимо, що кримці не повернулися, припустимо, що наш рух не живився б з кримського джерела, то діаспора щезла б. ... Без Батьківщини діаспора не має сенсу... Ми потребуємо, щоби Батьківщина була, джерело не має пересохнути»* [19, с. 295]. Х. Кирилми, у свою чергу, підкреслив, що *«не Батьківщина має підлаштуватися під нас, але ми – під Батьківщину. ... Нашою метою було знову возз'єднатися з культурою, з якою були роз'єднані»* [19, с. 295].

Ця нова генерація активістів відчула, що пасіонарність національного руху кирилми, що виборов право на повернення до Криму та продовжує боротися за громадянські права їхніх земляків, надає сили й їхньому рухові у Туреччині. Вони визначили для себе, що доля кримської діаспори нероздільно поєднана з долею їхнього народу, долею Криму. Тому, починаючи з кінця 1980-х рр., себто з моменту початку процесу повернення кирилми з місць колишнього заслання,

активісти діаспори взяли на себе моральне зобов'язання усіляко підтримувати власний народ на шляху знайдення Батьківщини.

Взагалі, лейтмотивом діяльності кримських товариств Туреччини з кінця 1990-х рр. може слугувати думка, що була розповсюджена у ті часи серед активістів: «Турецька діаспора може грати значно важливішу роль, ніж будь-яка інша діаспора, оскільки є найчисельнішою, до того ж Крим є частиною турецької зовнішньої політики» [19, с. 352].

Своєю чергою, й МКН закликав кримську діаспору доєднатися до зусиль щодо відродження народу, відновлення його прав, збереження та розвитку культури²⁵. Х. Кирилми писав у той час, що «Туреччина не може залишатися байдужим спостерігачем цих перемін, оскільки тюркська спільнота Криму також є вкрай важливою для її інтересів» [283, с. 230].

Вище вже згадувалося, що повернення до Криму раніше депортованого народу та його облаштування на півострові проходило у вкрай важких соціально-економічних та суспільно-політичних умовах, здебільшого всупереч волі комуністичної партії та радянського уряду. Звістка про те, з чим стикаються їхні співвітчизники-репатріанти у Криму, а це була не стільки економічні чи організаційні негаразди, які зазнають будь-які мігранти, а скоріше прояви відвертої ворожості з боку радянських органів та місцевого російськомовного населення, яке складалося з післявоєнних переселенців, проти репатріантів-кирилми, викликала вкрай сильні емоції серед кримської громади Туреччини.

В умовах інституційної слабкості молоді української держави, неоднозначного ставлення уряду України, як до процесу репатріації, так й до народу кирилми, та часто-густо відверто ворожого ставлення до репатріантів-кирилми пострадянської та російськомовної, за своєю сутністю, влади Кримського півострову на усіх рівнях, відсутності фінансових та матеріальних ресурсів народу кирилми в цілому, важливість допомоги з боку кримської

²⁵Відповідне рішення було прийнято Меджлісом кримськотатарського народу 26 грудня 1998 р.

діаспори Туреччини ставала критично важливою для процесу становлення національних інститутів кримли, відродження їхньої культури та духовності.

Тому, наприкінці 80-х – початку 90-х рр. активісти національного руху, зокрема, ОКНР була зацікавлена встановити міцні зв'язки з кримськими діаспорами у світі, насамперед з турецькою діаспорою, оскільки бачили великий потенціал найбільшої кримської громади у світі. З іншого боку, можна стверджувати, що уявлення провідних членів кримської громади Туреччини про розвиток та майбутнє нації та її місце у сучасному світі також вплинуло на світоглядні позиції активістів національного руху кримли.

Потрібно згадати й про позицію іншої групи серед національного руху. НРКТ, який проголошував вірність «ленінським ідеалам» та засуджував залучення міжнародної спільноти до розв'язання кримського питання, негативно ставився до контактів з діаспорою кримли в країнах, що належали до західного світу [99, с. 184]. Про це розповідав й М. Джемільєв, зокрема про те, що КДБ СРСР свого часу створював на протигагу національному рухові кримли окремі групи псевдоактивістів, щоби перешкоджати діяльності справжніх активістів. Головним завданням цих агентів впливу КДБ було переконати народ у тому, що тільки комуністична партія в змозі повернути народ на Батьківщину [90]. Враховуючи усю подальшу діяльність активістів НРКТ зокрема й сьогоднішню, це інформація видається такою, що відповідає дійсності. Тому, не дивно, що саме ОКНР, до створення національних представницьких органів кримли, стала основним партнером кримських товариств Туреччини.

Потрібно зазначити, що на початку 90-х рр. серед активістів національного руху була поширена ідея щодо можливості повернення ледь не мільйона нащадків кримських *муаджірів* на Батьківщину. Якби це відбулося, це дійсно, докорінно би змінило ситуацію у Криму на користь його корінного народу: політично, демографічно, економічно. Але, з часом стало зрозуміла неможливість такої репатріації.

Але, як свідчить Ф.А. Айдин, активісти кримської діаспори не мали на меті власне повернення з Туреччини до Криму. Головним для них була підтримка процесу репатріації їхнього народу, відродження національної культури, релігії тощо. Так, Х. Кирилми зазначав: «Діаспора має бути джерелом, що живить Батьківщину. Кримці мають справжню силу у Туреччині. Ми повинні використати це. ... У будь-якому випадку, за цих обставин, масове повернення до Криму з Туреччини не було б простим, якщо не неможливим» [19, с. 295].

Розмірковуючи «чому діаспора не повернулася на історичну Батьківщину?», Ф.Т. Айдин зазначає, що у контексті 90-х рр. національно свідомі діячі кримської діаспори, зокрема, у Туреччині, не розглядали повернення як основне завдання, оскільки вони сприймали нові можливості збереження власної ідентичності в країнах перебування завдяки теперешнім транснаціональним зв'язкам. Діаспора не розглядала репатріацію як абсолютну необхідність, підкреслюючи свою належність до нації, незалежно від місця перебування. Ба більше, колективне повернення кримців діаспори вважалося непотрібним та таким, що може заподіяти шкоду самій ідеї створення національної автономії у Криму [19, с. 378-379]. Вона констатує: «Кримська нація певним чином «діаспоризувалася» назавжди, й неможливо повернути минулу «дійсність», коли кожний кирилми жив на Батьківщині» [19, с. 383].

Проте, часті візити до Криму стали обов'язковим ритуалом чи не для кожного у Туреччині, хто вважав себе справжнім кримцем, певним підтвердженням «кримськості» [37; 39; 40; 49; 51; 54]. Втім, турецькі експерти наголошували, що взагалі вкрай важливо активно пропагувати серед турецьких громадян здійснювати візити до Криму з культурною чи туристичною метою [285, с. 108]. За спостереженнями автора, це навіть перетворилося у певне суперництво серед діаспори кирилми, коли члени громади хизувалися кількістю візитів на півострів один перед одним.

З кінця 90-х рр. поступово стали розвиватися неформальні зв'язки членів кримських громад Туреччини з історичною Батьківщиною. Усе більше людей

стали приватно відвідувати Крим. До цього їх спонукали різні мотиви: бажання побачити землю предків, пошук родичів, надання благодійної допомоги безпосередньо людям, які потребують, проведення наукових досліджень, започаткування бізнесу і навіть просто відпочити чи розважитись. Деякі купували нерухомість, як символ їхнього майбутнього повернення чи своєрідну літню резиденцію [19, с. 353]. Або як зробила одна із засновниць Кримського Фонду «Emel», представниця останньої хвилі еміграції в'язнів війни, представниця стародавнього та славетного роду Яшлавських беїв²⁶, Сафіє Незетлі, яка після десятиріч вимушеної еміграції повернулася на Батьківщину у 2000 р. [209, с. 7-8]. Деякі приїздили у пошуку нареченої чи нареченого. Природно, що був й зворотний процес. Так само, кримці шукали родичів у Туреччині, встановлювали зв'язки, професійні, культурні, наукові, бізнесові, лікувалися та відпочивали. Поступово вибудувалися та стали розвиватися зв'язки між молодіжними організаціями, різноманітними професійними спільнотами по обидва берега Чорного моря [19, с. 355].

Ф.Т.Айдин зазначає, що кримли «почали створювати національні інституції, такі як школи, університет, бібліотека, мечеті, музеї, громадські організації, театр, музичні та танцювальні ансамблі, поширювалися архівні документи та традиційне мистецтво кримців, а національна культура, мова та література почала відроджуватися. Велика кримська діаспора у Туреччині, а також в інших країнах, із захопленням підтримувала цей процес» [159, с. 62-72].

Тож, покоління діаспори Туреччини, яке прийшло до громадського активізму у кінці 1970-х – початку 80-х рр., визначила свою місію, як допомогу народові кримли у боротьбі за повернення на Батьківщину, здобуття політичних, економічних, культурних прав. Вони докоряли своїм старшим товаришам за те, що у післявоєнний період не було встановлено жодного контакту зі земляками у колишньому СРСР, зокрема з національним рухом кримли, аби отримати

²⁶ *Yaşlavlı* – рід кримських беїв, відомий ще до заснування Кримського Ханату. Яшлавські беї хоча й не входили до числа карачі-беїв, але були чи не найближчими до кримського монарха. Обидві кримські столиці розташовувалися на їхніх землях. Саме Яшлавським беям було доручено збирати податки у державі.

інформацію з перших рук. Активісти критикували старих політемігрантів за це, як вони вважали, самообмеження. Нове покоління активістів діаспори намагалося знайти та використати будь-яке джерело інформації про становище народу кримли у СРСР: Голос Америки, Радіо Свобода/Вільна Європа, самвидав, видання російських та радянських емігрантів і навіть радянські видання мовою кримли: газету ЦК Компартії Узбецької РСР «*Ленин байрагы*» та літературний журнал «*Йылдыз*». Але, вони були впевнені, що обов'язково має бути зв'язок зі співвітчизниками у місцях заслання. Х. Киримли розповідає, як він, будиши молодим студентом, у грудні 1980 р. написав листа М. Джемілеву навмання, на його офіційну адресу і, таким чином, спромігся встановити зв'язок з радянським дисидентом [19, с. 296]. Активісти національного руху у Радянському Союзі знаходили різні шляхи, щоби надіслати новини про те, що відбувається у місцях заслання. М. Джемілев надсилав інформацію Є. Боннер (1923-2011)²⁷, та передавала до видань самвидаву і вже із самвидаву інформація доходила до Туреччини. Іншим шляхом було передавання листів через іноземців. Так, Сабріє Сеутова (1953-1998)²⁸ писала листи мовою кримли, але арабським письмом, які згодом йорданський студент, який вчився у Ташкенті, їдучі на канікули, пересилав до Туреччини [19, с. 298].

Можна визначити головні шляхи допомоги та підтримки народу кримли, які обрали активісти кримської діаспори Туреччини наприкінці 80-х рр. минулого сторіччя:

1. Розповсюдження інформації про становище народу кримли, його боротьбу за відновлення прав, серед діаспори та турецького суспільства;
2. Лобіювання інтересів кримців в урядових та політичних колах Туреччини;

²⁷ Є.Г.Боннер – радянська дисидентка та правозахисниця. Дружина академіка А.Д. Сахарова.

²⁸ С. Сеутова – активна учасниця національного руху кримли, письменниця та журналістка. У 1987 р. у м. Самарканд отримала важку черепно-мозкову травму, внаслідок побиття міліцією під час арешту. Тривалий час лікувалася в Україні та, за допомогою діаспори, у Туреччині, але, у 1998 р. внаслідок ЧМТ померла у Криму.

3. Збір коштів на інституційну підтримку громадських організацій та представницьких органів кримли, підтримку процесу репатріації кримли з місць колишнього заслання, відродження їхньої культури, мови, релігії, а також надання допомоги власному народові у будь-яких формах та напрямках;

4. Надання моральної підтримки народу кримли з боку кримської громади та турецького суспільства загалом.

А.М. Арабаджи наводить ще одне важливе завдання, яке ставила для себе кримська діаспора: докласти зусиль, аби питання кримли постійно було на порядку денному чорноморської політики Туреччини та України [18, с. 97].

Саме після згаданого вище успішного візиту до Туреччини новообраного лідера МКН М. Джемілева у 1992 р., допомога народу кримли у різних її формах стала основною діяльністю усіх організацій кримської діаспори та громади в цілому. На відміну, наприклад, від кримської громади США, яка активно підтримувала боротьбу кримли у СРСР та вважала себе природною частиною національного руху, діаспора Туреччини у той час тримала певну дистанцію від цього процесу. Власне, на початку 90-х рр. активісти діаспори почали відчувати себе частиною національного руху, власну причетність до долі свого народу. Тому, одним з головних стовпів новітнього діаспорного руху став принцип, що національне питання кримли знаходиться понад будь-якими особистими, політичними, клановими чи фінансовими інтересами. Активісти діаспори рішуче заперечували саму можливість використання національної справи, аби потрапити до великої політики або отримати гешефт, або вносити до діяльності кримських товариств політичні розбіжності чи комерційні суперечки. Колишній голова Ескішехірського товариства культури та взаємодопомоги Месут Ор відзначав: «Усі чвари, політичні розбіжності чи комерційні конфлікти залишалися за порогом товариства. Тут ми були усі кримцями» [171, с. 30]. Колишній депутат парламенту двох скликань та керівник організації ПНР провінції Бурса, нащадок уродженців відомого кримського села Озенбаш Неджаті Озенсой [72] зазначав:

«Ми [киримли-депутати парламенту Туреччини] представляли різні партії, але стосовно питання Криму у нас не було розбіжностей» [45].

Ближче до середини 1990-х рр. переважна більшість кримських товариств, як старих, так й новоутворених, об'єдналися навкруг осередку в Анкарі, яке стало виконувати функції *Genel Merkezi*, тобто «Загального центру», який почав координувати усю діяльність мережі осередків та представляти їхні інтереси у столиці. Об'єднавчому процесові посприяло розуміння необхідності діяти спільно заради громади киримли Туреччини та інтересів Криму, а також авторитет А.І. Киримли, як відомого політика та соратника президента С. Деміреля. Важливим етапом розвитку організованого діаспорного руху стало отримання у 1992 р. ТКВКТ юридичного статусу «організації, що працює на суспільне благо», що дозволило отримувати фінансову підтримку з боку уряду Туреччини [68]. Це важливе досягнення для розвитку організованого діаспорного руху пов'язують, перш за усе, з постаттю А.І. Киримли, який спромігся вивести організацію на якісно новий рівень. Загальний центр ТКВКТ, таким чином, отримав можливість підтримувати свої осередки, розподіляючи ресурси між невеликими чи фінансово слабкими філіями²⁹. Залишитися автономними організаціями вирішили лише товариства Ескішехіра та Полатли, які спираються на найчисленніші кримські громади країни.

Однак, як й колись, серед осередків осібно виділяється найстаріше кримське товариство – Істанбульська філія ТКВКТ. Ця організація, одна з небагатьох, що має штат співробітників, які працюють на постійній основі. Її шестиповерхова будівля відкрита зранку до пізнього вечора та працює як культурний центр міської громади. Діяльність організації має системний характер та здійснюється у кількох напрямках: культура, просвітництво, благодійність тощо. Саме Істанбульський осередок ініціював та впроваджував найбільше число важливих та значущих проєктів у Туреччині. Через їхню будівлю проходять чи не усі кримці,

²⁹ Так, наприклад, рішенням ЗЦ ТКВКТ від 14.12.02 р. вирішено сплатити витрати філій ТКВКТ на організацію зібрань, або рішенням від 27.03.03 р. осередку у Коджаелі на потреби виділено 500 млн лір, або рішенням від 25.05.2004 р. покрити витрати на нові костюми групи народного танцю філії у м. Гебзе.

які прибувають з Криму до цієї країни на навчання чи задля участі у заходах, на лікування чи відпочинок, для пошуку роботи чи встановлення бізнес-контактів. Але, головною метою Істанбульського товариства завжди було надання допомоги народу кримли в усіх можливих формах: інституційна підтримка представницьких органів народу, сприяння національним освітнім закладам, відродження культури та духовності, допомога у лікуванні хворих співвітчизників, проведення релігійних обрядів та свят тощо. За свідченням національного лідера кримли М. Джемілева, з початку 1990-х рр. саме з Істанбулу до Криму було спрямовано найбільше коштів на допомогу народові кримли, саме Істанбульський осередок був найактивнішим серед усіх інших товариств в ці роки [54]. Деякі проекти були ініційовані та проводилися виключно цим осередком, як, наприклад, кампанія «Навчи дитину у Криму»³⁰, яка реалізується вже впродовж 15 років поспіль [67], інші загальні проекти активно підтримувалися членами товариства, такі як «Поверніть наш дім!» чи «Діти у Криму не мають помирати» [225].

Після утворення координаційного органу кримських товариств, Загальний центр, крім іншого, перебрав на себе функції представництва від імені народу кримли у турецькій столиці, ставши посередницькою ланкою між МКН та урядовими і неурядовими організаціями Туреччини. В інтересах народу представники ЗЦ ТКВКТ проводили численні зустрічі з турецькими урядовцями та парламентаріями, з науковцями та релігійними діячами. Як підкреслюють активісти діаспори, жодного рішення на користь кримли, ухвалене урядом, парламентом чи будь-якою іншою установою чи фундацією, не відбулося без їхньої безпосередньої участі чи лобювання [39]. Причому, товариства не тільки виконували завдання чи діяли на прохання представницьких органів кримли, але часто-густо самі пропонували чи виступали з тими чи іншими ініціативами перед *Міллі Меджлісом* та *Курултаєм*. Н. Еліток наводить приклад, коли у 1990 р. представники діаспори привезли до Криму 40 впливових турецьких політиків та

³⁰ *Kırım'da bir çocuk okut* – ініціатива, що спрямована на сприяння вивченню рідної мови у Криму шляхом надання заохочувальних стипендій для школярів.

урядовців: «Ми об'їздили з ними наметові містечка [у Криму]. Вони дізналися самі про вартість житла» [19, с. 350].

ТКВКТ визначило своїм зобов'язанням усіляко допомагати представницьким органам нації, неурядовим організаціям у Криму відновлювати права кримли. Активісти діаспори добровільно визначили свої товариства як певний ресурсний центр, що має забезпечувати національні інституції на Батьківщині, аби ті у своїй діяльності не мали значних фінансових проблем [40; 54]. Діаспорні організації критично оцінювали ті чи інші запити або проектні пропозиції і, якщо вважали за доцільне, фінансували їх. Загалом, на потреби МКН, а також різноманітним кримським неурядовим організаціям у рамках конкретних проектів або у вигляді інституційної підтримки за період 1998-2003 рр. ТКВКТ виділило 63 785 доларів США [18, с. 102]. Причому, лідери кримської діаспори думали стратегічно: вони вважали, що народ у Криму повинен мати усі можливі атрибути сучасної нації, щоби розвиватися незалежно від бажань чи можливостей влади чи суспільств, що його оточують. Тому, їхньою метою було створення банку, видавництва, лікарні, засобів масової інформації, освітніх та культурних закладів, об'єктів культу тощо [19, с. 351]. З одного боку, ця мета була обумовлена тим, що діаспора була занепокоєна нехтуванням прав кримли, значним обмеженням їхнього доступу до ресурсів та державних послуг у Криму, з іншого боку, діаспора воліла діяти інституційно, тобто, закласти певні підвалини задля відновлення державності народу у майбутньому. Останнє, без сумніву, є наслідком ідей, які культивували серед кримської громади Туреччини старі політичні емігранти на чолі з Дж. Сейдаметом та М. Улькюсалом.

Про серйозність намірів лідерів кримської громади Туреччини стосовно їхньої участі у розбудові Криму свідчить рішення ЗЦ ТКВКТ надіслати на історичну Батьківщину свого спеціального представника, який би опікувався впровадженням проектів та ініціатив товариства та представляв інтереси діаспори. За пропозицією З. Каратая, у 1994 р., ТКВКТ спрямувало до Криму одного з групи молодих активістів - *Emelciler* Ісмета Юкселя [40]. І. Юксель, який

з 15-річного віку, брав активну участь у роботі товариства, згадує: «Дядя Амет [Іхсан Киримли] покликав мене і запитав, чи не хочу я переїхати до Криму. Я погодився. Отримавши благословення від батьків, зібрав речі та переїхав. Коли їхав, я знав, що це назавжди» [53]. З того часу, як «посол» кримської діаспори Туреччини, І. Юксель активно працює на користь національної справи та зробив значний внесок у розвиток народу киримли.

Важко згадати, які аспекти суспільного життя нації на Батьківщині залишилися без пильної уваги діаспори Туреччини: сприяння у репатріації, житло, книговидавництво, освіта, наука, ЗМІ, культура, духовне відродження, розвиток підприємництва, охорона здоров'я тощо. Причому, часто-густо представники діаспори приймали рішення на власний розсуд. Якщо проаналізувати напрямки діяльності товариств, зокрема, ТКВКТ, то можна зробити висновок, що кошти, що акумулювалися товариствами, витрачалися там, де, на їхню думку, це було важливо для розвитку нації і де народ, який повертався з місць заслання, не мав на це ресурсів, а підтримка з боку влади була недостатньою або взагалі відсутня. Можна з певністю констатувати, що у деяких сферах культурного та духовного відродження внесок кримської діаспори Туреччини мав вирішальний характер.

У відносинах між кримською діаспорою та Кримом були певні проблемні питання. Попри беззаперечний авторитет М. Джемілева та визнання МКН, деякі товариства (особливо ті, хто не входить до складу ТКВКТ) не були задоволені рівнем співпраці та критикували методи взаємодії з представницькими органами киримли. Вони вважають, що МКН мав вибудувати рівні відносини з усіма товариствами та враховувати їх думку. Зокрема, представники автономних товариств, зокрема, Ескішехіра та Полатли, які об'єднують великі громади, наполягали на тому, що представник *Міллі Меджлісу* у Туреччині має обиратися діаспорними спільнотами, а не призначатися з Криму [51]. Це питання загострюється й тим, що функції представника МКН у Туреччині з 1991 р. й дотепер виконує голова Кримського Фонду «Emel» З. Каратай. Автономні

товариства нарікають на те, що МКН має справу здебільшого з ТКВКТ, а очільники Меджлісу їздять тільки до Істанбулу та Анкари, хоча, на їхню думку, мали б відвідати якомога більше різних громад [118]³¹. Слід визнати, що ця критика часто-густо є справедливою.

Оскільки, поряд з намаганням отримання інформації про становище народу кримли спочатку з місць заслання у СРСР, а згодом, й з Криму, про ситуацію з поверненням та облаштуванням репатріантів, активісти діаспори прагнули поширити цю інформацію у Туреччині, одним з основних завдань стало налагодження зв'язків товариств із ЗМІ, як на місцевому, так і на загальнонаціональному рівні задля підвищення поінформованості турецького суспільства стосовно проблем народу кримли, створення позитивної суспільної думки та атмосфери солідарності з кримли, які борються за власні права.

Турецькі експерти наголошували, що вкрай важливо, щоби у турецьких університетах та дослідних центрах проводилися дисертаційні дослідження, збиралися конференції та симпозиуми з історії, літератури, а також сьогодення Криму. На їхню думку, важливо, щоби серед науковців Туреччини збільшувалася кількість експертів з Криму. Аби «кримське питання» не сходило з порядку денного як турецької держави, так й турецького народу, ЗМІ мають бути забезпечені необхідною інформацією [285, с. 108].

Інформування суспільства відбувалося кількома шляхами: через турецькі друковані та електронні мас-медіа, за допомогою власних видань [5], шляхом спілкування як з пересічними громадянами, так й з офіційними особами. Активісти кримських товариств давали численні інтерв'ю журналістам, організовували пресконференції, запрошували журналістів на свої заходи, спонсорували поїздки представників ЗМІ до Криму, виступали на радіо та телебаченні, брали участь у конференціях та семінарах, та навіть створювали власний медіапродукт, як відомий турецький журналіст та режисер, керівник

³¹ Е. Іштебен, 1-й заступник голови кримського товариства м. Ялови, що не входить до ТКВКТ: «Є такі товариства, в яких жодного разу не була їхня нога. Люди тут цінують, щоб ними цікавилися. А цього не відбувалося раніше і зараз. ... Якщо людина хоче мати якусь підтримку від народу, вона повинна прийти до цього народу».

Істанбульського офісу *Türkiye Radyo Televizyon Kurumu* (державна Телерадіокомпанія Туреччини) З. Каратай [215, с. 44-45]. Вони також намагалися посприяти або домовитися зі ЗМІ про розповсюдження важливої з їхньої точки зору інформації про Крим, про поточне становище народу кримли. Так, в архіві Істанбульського осередку збереглися рішення товариства щодо покриття подорожніх витрат кримських студентів, які вчилися в Едірне, задля їхньої участі у передачі на телеканалі *Flash TV* [6] чи щодо спроби переконати телеканал ТРТ повторно показати документальний фільм З. Каратая про Крим [8].

Крім того, кримські товариства активно використовували для привертання уваги суспільства такий інструмент як наочна агітація. Вони друкували плакати з нагадуванням про злочинну Депортацію народу кримли та розклеювали їх напередодні жалобної дати, зокрема в Істанбулі [5]. У середині 1990-х рр. діаспора була вкрай занепокоєна загостренням суспільно-політичної ситуації у Криму та, проводячи аналогію з трагічними подіями у колишній Югославії, серйозно побоювалася за безпеку народу кримли через можливі зіткнення на етнічному ґрунті [176, с. 100-101]. Через це, активісти діаспори розповсюджували плакати із закликом "*Kırım Bosna olmasın*" (Крим не має стати Боснією), аби привернути увагу турецького суспільства до подій у Криму та запобігти вкрай небажаному розвитку конфлікту (додаток О) [5]. Стурбовані загрозливим перебігом тодішніх подій на Кримському півострові, у червні 1995 р. кримські товариства підготували спільну заяву із закликом як до Туреччини, так й до України, вжити заходи, аби зберегти мир та спокій у Криму [227, с. 14].

Співпраця зі ЗМІ була важлива для кримських товариств ще й тому, що діаспора хотіла подвигнути турецьку державу на більшу активну позицію щодо спорідненого до турецької нації народу кримли. Як згадувалося вище, у часи протистояння країн Заходу та СРСР «кримське питання» було темою «табу» у Туреччині. Важливо було також створення позитивної громадської думки серед турецького суспільства стосовно «кримського питання», долі народу кримли як братнього тюркського народу. Активісти згадують, що вони почали цю роботу у 1984 р. з кампанії з розсилки листів до редакцій газет напередодні 40-х роковин

Депортації народу кримли: «Роковини Депортації були на перших шпальтах газет. Це не відбулось мимоволі. Цього не було раніше. Ми зробили це. Ми працювали заради цього» [19, с. 301]. Й згодом, товариства проводили спеціальні кампанії з розсилки листів до різних ЗМІ напередодні Дня пам'яті жертв Депортації як на загальнонаціональному, так й на місцевому рівні [5]³². Крім того, готувалися власні видання, що мали на меті ознайомлювати турецьке населення з кримською проблематикою, для безплатного розповсюдження [6].

Кримські товариства зорганізували цілу кампанію, закликаючи відвідати Крим не тільки своїх земляків, але й ЗМІ, коли 15 листопада 1989 р. в *Aqmescit* (Сімферополі) проводився відбірковий футбольний матч між збірними СРСР та Туреччини. Група діаспорян дійсно скористалися цією можливістю відвідати історичну Батьківщину. Тоді, за закликом діаспори, Крим відвідали турецькі журналісти, де вони зустрілися з тодішнім головою ОКНР М. Джемілевим, аби отримати інформацію щодо становища народу кримли «з перших рук» та побачити ситуацію на півострові на власні очі. Наслідком цього стали публікації про становище у Криму та проблеми репатріантів у провідних турецьких газетах *Milliyet, Cumhuriyet, Hürriyet, Türkiye, Zaman* (додаток П) [273, с. 55-56].

Згадуючи про той візит до Криму під приводом футбольного матчу, потрібно зазначити, що аж до розпаду СРСР для громадян Туреччини було вкрай проблематично отримати в'їзну візу до Радянського Союзу. Тому, активісти діаспори намагалися використати будь-яку можливість, щоби відвідати історичну Батьківщину: туризм, спортивні події, відрядження тощо. Дж. Ічтен описує піднесення з яким активісти відвідували Крим під час згадуваного футбольного матчу: «Ми поїхали до Криму через Грузію. У Сімферополі, поперед статуєю Леніна розгорнули триметровий прапор з півмісяцем та зіркою. Побачили, як на *Ay Yıldız*³³ почали збиратися кримці. Усі нас обіймали. А коли сказали, що ми також кримці, то емоцій стало ще більше» [201]. Активіст також зазначає, що для

³² Наприклад, рішенням Іstanbulського осередку №30 від 18.04.1994 р. вирішено звернутися до корпунктів телеканалів *TRT-1, TRT-6*, радіостанції *Saat 21, İnter Star, Süper FM* з проханням розповісти про Депортацію народу кримли та вшанувати пам'ять жертв.

³³ «півмісяць-зірка» - неофіційна назва національного прапора Туреччини.

нього, як й для інших, було важливим побачити реальну ситуацію на півострові на власні очі, оскільки навіть він мав певний сумнів у правдивості новин, що надходили до Туреччини.

Не дивно, що радянська влада, навіть попри оголошений процес перебудови та гласності, намагалася обмежити контакти представників турецької діаспори з національним рухом у СРСР. З. Каратай згадує, як його та Дж. Ічтена затримувала кримська міліція у с. *Üç Köz* (Новокленове) у домі учасниці національного руху В. Кашка́ (1935-2017)³⁴, звинувативши їх у порушенні умов перебування іноземців на території Радянського Союзу. К. Чапраз у книзі «Батьківщина Крим, що зростала у засланні» описує, як у липні 1990 р. його, разом з групою активістів кримської діаспори, затримали по дорозі з Ялти та 6 годин допитували в управлінні КДБ СРСР. КДБістів цікавило, з якою метою турецькі громадяни прибули до Криму, їхня політична належність, з ким вони зустрічалися та тому подібне. Тільки завдяки протесту сотень кримців, які негайно зібралися перед будівлею КДБ, як тільки звістка про затримання діаспорян стала відомою, членів делегації оштрафувавши відпустили [176, с. 45-48].

Але, інформувати про ситуацію у Криму було потрібно й всередині громади кримли Туреччини. Той же К. Чапраз згадує, як йому було ніяково, коли в Ялті репатріанти-учасники акції протесту, які вже два місяці поспіль мешкали у наметах напроти міського виконавчого комітету, питали: «чи знають наші турецькі родичі про нашу боротьбу?» [176, с. 37]. До того ж, у першу чергу, потрібно було змінити думку, що тривалий час культивувалася старими політемігрантами, що кримська ідентичність – це одна із складових турецької національної ідентичності. Активісти згадують, що спершу було проблемою привчити членів громади використовувати навіть слово *Sürgün* (тобто, заслання) згадуючи про трагічну сторінку в історії кримли: деякі лідери товариств сприймали це як небажаний прояв політики [37; 40]. Лише з часом вдалося

³⁴ Веджіє Кашка́ (*Veciye Qaşqa*) – учасниця національного руху. Співпрацювала з А. Сахаровим, Є. Боннер. В її домі, у Білогірському районі Криму, у 1989 р. проходила всесоюзна нарада ініціативних груп національного руху. Трагічно загинула у результаті дій ФСБ РФ з її затримання в окупованому м. Сімферополь у 2017 р.

досягнути консенсусу щодо термінів та думок серед кримської громади шляхом обговорень та дискусій. ТКВКТ намагалося інформувати та розповсюдити серед власних осередків книжки, що розповідали про боротьбу кримців за повернення до Криму [238, с. 33]. Так, наприклад, товариство придбало 100 екземплярів вище згадуваної книжки д-ра К. Озджана «Повернення на Батьківщину: Депортація кримських тюрків та їхня національна боротьба (1944-1991)» для розповсюдження серед власних філій [4]. Новини про останні події у Криму, про поточну ситуацію на історичній Батьківщині займали поважне місце в усіх без винятків друкованих виданнях кримських товариств.

Звичайно, першим, хто почав висвітлювати становище народу кримли в Узбекистані, а згодом, у Криму, було провідне видання діаспори – журнал «*Emel*». Із середини 1980-х рр. журнал оприлюднював поточну хроніку подій у національному русі кримли. А починаючи з числа за листопад-грудень 1989 р., на обкладинці чи не кожного числа журналу вже були світлини, що висвітлювали поточні події національного руху чи становище репатріантів-кримли у Криму (додаток Р). В обов'язковому порядку документи, прийняті ОКНР, а пізніше, Курултаєм та Меджлісом кримськотатарського народу оприлюднювалися на сторінках «*Emel*» для інформування діаспори [220, с. 3-16].

До того ж «*Emel*» одночасно працював як сучасна неурядова організація. Видання використовувало різноманітні інструменти, аби діяти на користь народу: встановлювало зв'язки з урядовцями та політиками, співпрацювало з іншими громадськими організаціями та фондами, організовувало громадські акції та благодійні кампанії тощо.

Так, 17 грудня 1998 р. голова Кримського Фонду «*Emel*» З. Каратай репрезентував доповідь «Права людини та кримське питання» на панельній дискусії «Права людини та тюркський світ», яка була організована Фондом досліджень тюркського світу, а вже наступного дня виступив з промовою «Поточна ситуація у Криму» на Днях Криму, влаштовані Клубом міжнародних відносин Босфорського університету [18, с. 138].

Поточні новини з Криму стали неодмінною частиною усіх без виключення видань кримських товариств Туреччини. Ці повідомлення стосувалися усіх сфер життя їх власного народу: політичні, економічні, проблеми облаштування, питання культури та освіти, новинки книговидання тощо.

У сучасній Туреччині доволі багато наукових праць та досліджень, що присвячені депортаціям тюрко-мусульманських народів у колишньому СРСР, питанню щодо їхнього повернення на історичні землі та ситуації з дотриманням їхніх прав на пострадянському просторі. Особливу увагу, як наукова спільнота, так й турецьке суспільство, приділяли долям киримли, месхетинських турків, карачаєво-балкарців, чеченців, інгушів тощо. Але, практично неможливо знайти згадку про будь-яку реакцію на ці трагічні події з боку турецького уряду чи турецького суспільства, яка була б до початку 90-х рр. Тому, коли СРСР зник з політичної мапи світу, а суспільно-політична ситуація у Туреччині значно лібералізувалася, кримські товариства почали активно вести діалог з політикумом, бізнесовими та урядовими колами щодо підтримки кримців та процесу їхнього повернення з боку Туреччини. І. Тогрул відмічає, що «наявність численної кримської громади майже в усіх куточках Туреччини дозволяє кримській діаспорі знайти широку підтримку більшості політиків у Туреччині. Більш того, ідеальна інтеграція діаспори у турецькому суспільстві, а також присутність безлічі видатних діячів у рядах суспільства забезпечують критичну підтримку практично в усіх сферах життя» [142, с. 238-239].

Саме завдяки зусиллям представників кримської діаспори національний лідер киримли М. Джемільєв отримав почесне прізвище *Kırımoğlu* (Син Криму) та став національним героєм Туреччини і тюркського світу, його стали приймати на найвищому державному рівні, як главу держави. Через що виникали дипломатичні непорозуміння між Україною та Туреччиною, Росією та Туреччиною. Так, серед 21 іноземної парламентської делегації, які були запрошені на урочистості з нагоди 72-ї річниці Великих Національних Зборів Туреччини 21 квітня 1992 р., була запрошена і делегація *Меджлісу* на чолі з

М. Джемільєвим. Рефат Чубаров, який також був у складі делегації МКН, розповідав про кумедний епізод, що трапився на урочистостях: «Голова Верховної Ради України Іван Плющ на чолі парламентської делегації України заходить до приміщення у готелі «Гілтон» в Анкарі, де відбувалося приймання, бачить наші з Мустафою-ага *qalpaqlari*³⁵ і не повіривши власним очам, ошелешений відступає на крок за автоматичні розсувні двері. ... Знову заходить, знову дивиться та пересвідчується, що це дійсно ми. Треба сказати, що незадовго до цього, у березні, пройшли акції протесту «Київ-92»³⁶ [113]. Потрібно сказати, що ми там були увесь час вдягнені у *qalpaqlar*. Були дуже важкі перемовини з керівництвом України, зокрема з Плющем. Тому, він зовсім не очікував нас тут побачити». Р. Чубаров також згадує, що МЗС України навіть надіслала ноту протесту МЗС Турецької Республіки через запрошення делегації МКН на цій захід. Але, завдяки цьому заходу, І. Плющ зрозумів вагомість представницького органу кримли та очільникам *Меджлісу* вдалося знайти певні «точки дотику» з ним. Коли на пресконференції журналіст московської газети «Ізвестія» запитав виконувача обов'язки глави держави, тодішнього прем'єр-міністра Туреччини С. Деміреля, чому серед парламентських делегацій присутні представники «невизнаної організації» – *Меджлісу*. С. Демірель на це відповів, що кримли є одним з народів світу, які найбільш постраждали у 20 сторіччі, і М. Джемільєв, який присутній тут, відомий в усьому світові своєю ненасильницькою боротьбою за права кримців та є Нельсоном Манделою тюркського світу [50]. Враховуючи високий авторитет М. Джемільєва серед турецького суспільства, з 1999 р. (тобто, з моменту набуття офіційного статусу як голови Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України), його стали в обов'язковому порядку залучати до складу офіційних делегацій України під час здійснення державних візитів глав держави та уряду України до Туреччини, у чому, без сумніву, є заслуга й діаспори кримли [33].

³⁵ *Qalpaq* – кримський чоловічий головний убір зі смушки

³⁶ 18-25.03.1992 р. за рішенням Центральної Ради ОКНР у Києві проводилася акція протесту «Київ-92» з вимогами відновити національно-територіальну автономію кримли та визнати Меджліс як повноправний представницький орган кримли. Акція супроводжувалася жорстокими сутичками з українською міліцією перед будівлею ВР України.

А для активістів діаспори відправною точкою став згадуваний перший візит М. Джемілева до Туреччини. За свідченням Н. Елітока: «Це був як поштовх. Для товариств почалася нова ера. Вони [товариства] стали долучатися до політики. Це стало необхідним, щоби зрозуміти національне питання» [19, с. 353].

Проте, попри низку чинників: багатовікова спільна історія, наявність кількомільйонної кримської діаспори, трагічна доля народу кримли, політика Турецької Республіки не була побудована суто стосовно народу кримли, а розглядалася у контексті загальнотюркської солідарності. Часто-густо турецькі політики чи чиновники вважали, що для їхньої країни стратегічно важливішими з політичної точки зору та/або потенційно вигіднішими з економічної є відносини з новітніми тюркськими державами, такими як Казахстан чи Азербайджан, ніж допомога малочисельному народові кримли в Україні, який до того ж не складав більшості населення навіть в окремому регіоні. Це підтверджує й Ф.Т. Айдин: «потрібно зазначити, що уваги Туреччини до кримли та України не було і усе ще недостатньо. Починаючи з 2000-х рр., Туреччина приділяла більше уваги Близькому Сходу, ніж Чорному морю» [159, с. 62-72]. Тому, кримська діаспора мала здійснювати подвійні зусилля, щоби подолати й ці хибні погляди.

Тому, активісти діаспори розглядали кілька аспектів такої підтримки з боку турецького суспільства та уряду: моральна підтримка кримли, як братнього тюркського народу, що має історичну, мовну та культурну спорідненість з турецьким народом; політичний тиск з боку турецької держави на уряд СРСР, а згодом України, стосовно відновлення прав та свобод та розв'язання проблемних питань раніше депортованих кримців; підтримка репатріації кримли, а також їхнього культурного та духовного відродження, переважно фінансова, з боку турецького уряду та бізнесу тощо.

Для активістів діаспори було критично важливим отримати політичну підтримку національного руху кримли з боку Туреччини. Причому, вони прагнули досягти, аби така підтримка була одностайною, попри політичне спрямування тієї чи іншої сили: від крайніх правих партій до партій лівого

спектра. Х. Кирилми таким чином коментує цей принцип: «Крим є засобом чи метою? Саме в цьому питання. ... Кримська карта не має використовуватися як квиток на турецьку політичну арену, проте обов'язково має бути забезпечена підтримка кримського питання політичними лідерами та організаціями Туреччини» [19, с. 300]. Активісти кримських товариств, незважаючи на певне стереотипне сприйняття їх у Туреччині, як *ülküçüler* (себто, як ультранаціоналістів), намагалися знайти порозуміння щодо «кримського питання» з усіма політичними партіями, зокрема й лівого спрямування. Т. Калкай згадує, як Ердал Іноню, лідер соціал-демократів та син другого президента Туреччини, розмовляв з радянською дисиденткою А. Сеїтмуратовою, зустріч з якою активісти діаспори організували у парламенті, 45 хвилин замість раніше узгоджених 5 хвилин. Наступного дня Е. Іноню виступив із заявою, що акт Депортації 1944 р. є злочином проти людяності [19, с. 300]. «Ліві та праві партії мали бути на одному боці, коли це стосувалося Криму. Ми обов'язково мали досягнути цього», - підкреслює Х. Кирилми [19, с. 301]. Разом з цим, задля інтересів самої громади, а особливо для промоції питання Криму та повернення його народу, було важливим мати своїх представників на усіх щаблях влади від органів місцевого самоврядування до центрального уряду та парламенту країни. Н. Озенсой зазначає, що хоча з юнацтва брав активну участь у діяльності місцевого товариства, ніколи не використовував громадський активізм для політичної мети, хоча, водночас, як політик, не приховував кримське походження та власну активну участь у житті громади кирилми Бурси (він тричі, у 2000, 2002, 2004 рр., обирався членом правління осередку ТКВКТ Бурси) [45]. Було встановлене неписане правило для політиків кримського походження: не кримські товариства мали використовуватися, аби побудувати політичну чи урядову кар'єру, а навпаки, можливості політичних сил та урядових органів мали бути застосовані задля блага народу кирилми [39, 43, 46]. «Іноді ми намагалися зустрітися з представниками політичних партій, іноді представники партійних осередків самі приходили до нас. Особливо перед виборами. ... Ми ніколи не обіцяли нікому нашої підтримки. Натомість, просили не забувати про Крим у разі обрання до

парламенту», розповідають активісти [39; 54]. На думку А. Сюїєна, організації кримців мають бути представлені у партіях: «Ми [осередок Бурси] маємо наших представників у муніципальних радах Османгазі та Йилдирима³⁷. ... Мусимо мати 40-50 депутатів парламенту, якщо думаємо про наш народ» [19, с. 301].

ТКВКТ послідовно працювало з урядовими органами, лобіюючи питання допомоги своїм землякам у Криму. Так, у звіті про діяльність ТКВКТ за 2003 р. згадується про візити представників загального центру до кількох міністрів. наприклад, заради підтримки Днів кримськотатарської культури у Києві, делегація ТКВКТ провела перемовини у МЗС Туреччини. Також, у звіті згадується й про проведену роботу з Радою вищої освіти задля сприяння абітурієнтам з Криму [18, с. 97-98]. У 2004 р. Загальний центр звітував, як про власне важливе досягнення, рішення про будівництво у Багчасарайському районі «індустріального парку», що було прийнято Міністерством промисловості Туреччини, для вирішення проблеми безробіття серед кримців [18, с. 100]. Безсумнівним досягненням представників кримської діаспори було те, що вони спромоглися узгодити цей проєкт з РМ АРК, попри спротив та певний саботаж з боку кримської влади, яка негативно сприймала будь-яке посилення ролі кримли в автономії [53].

Як наголошувалося вище, усі інтерв'юйовані діячі наголошували, що ухвалення жодного рішення влади Туреччини стосовно інтересів народу кримли на будь-якому рівні не обійшлося без їхньої участі: від *мухтара* (старости) села до глави держави. «С. Демірель не сам додумався до свого рішення. Ми готували його до цього» - каже один з діячів діаспори про вже обіцянку турецького президента побудувати 1000 домівок для кримських репатріантів [37]. З. Каратай, як приклад їхньої наполегливості, приводить історію як на початку 90-х рр. вони лобіювали у міністерстві освіти, аби воно надало якомога більше стипендій випускникам кримських шкіл для навчання у турецьких університетах: «Казахстан отримав квоту на 30 студентів, а Крим – 50! Нам казали

³⁷ *Yıldırım* — округ провінції та частина м. Бурса. *Orhangazi* — округ провінції Бурса та місто.

[співробітники міністерства], що це – неможливо! Як така велика країна, як Казахстан, має отримати менше стипендій, ніж маленький Крим? А ми доводили, що у тому й справа! Нашому народові – це набагато важливіше» [40]. Ці слова підтверджують й у ТКВКТ: не кожна незалежна держава мала можливість спрямувати на навчання таку кількість студентів, як народ, що не має власної державності [19, с. 350]. На 2006 р. здобути вищу освіту у турецьких університетах отримали можливість близько 700 юнаків-киримли і їхнє число щороку продовжувало збільшуватися.

У регіонах, де проживають великі кримські громади, таких, як Ескішехір, представництво та вплив кримців, звичайно, є передбачуваним: від старост сіл до глав муніципалітетів. Звичайно, кримське товариство Ескішехіра використовувало представництво у місцевій владі як інструмент суспільної мобілізації громади, промоції культури киримли. Члени правління регулярно проводили зустрічі зі старостами «кримських» сіл провінції для координації спільних зусиль, організації різноманітних заходів [244, с. 7]³⁸. Так само Ескішехірське товариство заохочувало участь власних членів у муніципальних органах влади: на виборах 1999 р. члени правління товариства Метін Гюндоду та Єткін Гюнчавди стали членами ради муніципалітету Тепебаши, а ще один представник громади Ерол Октай – членом ради муніципалітету Одунпазари [265, с. 14]. Політична кар'єра активіста діаспори, одного із засновників місцевого кримського товариства та Фонду розвитку Криму, глави муніципалітету Одунпазари, Кязима Курта³⁹ була б неможливою без підтримки кримської громади Ескішехіра. Серед парламентаріїв, обраних від імені провінції Ескішехір завжди є, щонайменше, один представник місцевої кримської громади. Їхнім впливом на процес прийняття рішень на провінційному та міському рівні можна пояснити, наприклад, що 3 липня 1998 р. були встановлені побратимські відносини між Ескішехіром та кримським Судаком [190, с. 11]. Як й рішення

³⁸ Так, наприклад, товариство Ескішехіра повідомляло про зустріч членів правління товариства з новообраними старостами-киримли 12 сіл провінції, метою якої було встановлення плідного діалогу задля подальшої співпраці.

³⁹ К. Курт (народ. у 1957 р.) – турецький політик, колишній голова міської ради, колишній заступник міського голови Ескішехіра, з 2014 р. – голова муніципалітету району Одунпазари провінції Ескішехір.

департаменту освіти провінції встановити побратимські відносини між 5 школами з навчанням мовою киримли у Криму та навчальними закладами Ескішехіра, а саме, з Анатолійським природознавчим ліцеєм ім. Фатіха, школами Тунали, ім. Ататюрка, ім. 19 травня та ім. генерала Л. Акдеміра [250, с. 14]. Саме місцеве товариство координувало та визначало напрямки співпраці між цими школами, започаткувало взаємні візити учнів та вчителів між країнами [210, с. 14-15].

Іншою сферою діяльності кримської діаспори були турецько-українські відносини. Кирилли Туреччини уповні намагалися виконати роль містка між країнами, що їм відводили політики та експерти. Останні підкреслюють, що «до теперішнього часу організації кримців були лідерами щодо дружби та тісних зв'язків між Туреччиною та Україною. ... Іншими словами, велике співчуття та турбота до кирилли ніяк не перетворилися в антагонізм стосовно українців. Навпаки, крім офіційної позиції турецької дипломатії, відношення громадськості [Туреччини] до українців дійсно, є дуже позитивним» [142, с. 239]. З моменту початку функціонування українських дипломатичних установ на території Туреччини активісти кримських громад намагалися усіляко посприяти їхній діяльності⁴⁰, запрошували українських дипломатів на власні заходи та свята тощо, сприяли зв'язкам громадян України з місією [54]. Згадки про це можна знайти в усіх без винятків друкованих виданнях кримських товариств [274, с. 5; 275, с. 2]. Разом з цим, діаспора кирилли вважало за свій обов'язок передати через дипломатів до української влади власне занепокоєння щодо проблемних питань їхнього народу у Криму, ситуації з правами та свободами репатріантів в Україні.

Відповідно до проукраїнської позиції МКН, лідери Загального центру намагалися побудувати відносини з посольством України у Туреччині та Україною, задля чого у 1999 р. заснували Товариство турецько-української дружби, яке очолив голова ТКВКТ А.І. Кирилли. Навіть, коли Істанбульське товариство вирішило виразити протест проти ігнорування інтересів кирилли у

⁴⁰ Дж. Ічтен розповів в інтерв'ю, що кримська громада Істанбулу допомагала шукати приміщення для новоствореного Генерального консульства України у місті та згодом допомагала облаштуватися установі та її співробітникам у міському кварталі Флорія.

Криму, вони не стали влаштовувати публічну акцію протесту біля будівлі української дипломатичної місії, а звернулися з проханням до Генерального консульства України прийняти їх і висловили свою думку та вимоги у приміщенні консульства [19, с. 345]. Активісти кримської діаспори наголошували, що їхнє завдання, щоби Україна сприймала Туреччину як союзника.

Натомість довгі роки МЗС України не сприймало кримську громаду Туреччини, власне, як діаспору України, і не намагалось використати фактор кримської громади Туреччини заради національних інтересів держави. Українські дипломати нехтували увагою активістів кримських товариств, а часом відношення до них було навіть просто ворожим. Часто-густо контакти з кримською діаспорою обмежувалися тільки питаннями оформлення віз до України [39; 54].

Попри це, діаспорні організації намагалися сприяти національному рухові кримли просувати інтереси України у Туреччині. Так, у 1996 р. ЗЦ ТКВКТ організував приймання Президентом Туреччини С. Демірелем та Головою ВНЗТ М. Калемлі делегації з України, до якої, крім Голови МКН М. Джемілева, увійшли лідер Народного Руху України В.М. Чорновіл, голови парламентських комітетів М. Жулинський та В. Яворівський, Голова РМ АРК А. Деміденко та заступник Голови РМ АРК І. Умеров [235, с. 37-40].

Голова *Kırım Gelişim Vakfı* (Фонд розвитку Криму) професор Ридван Карлук, інформуючи про заснування їхньої організації в Ескішехірі у 1998 р., зазначав: «Реалізація головної мети фонду полягає у досягненні політичного та економічного зближення Туреччини та Держави Україна. Це також позитивно позначиться на наших родичах, які проживають у Криму. ... Від цього отримають користь як наші країни у Туреччині, так й наші країни, які живуть у Криму та які повертатимуться до Криму» [211, с. 11].

Вже після перемоги «Помаранчевої революції», 10-12 грудня 2004 р. Істанбульська філія ТКВКТ за підтримки *İstanbul Büyükşehir Belediyesi* (Муніципалітет великого міста Істанбул) були проведені Дні кримської культури.

Цей визначний захід відкривав Голова МКН, народний депутат України, М. Джемілев та голова Істанбульського осередку Дж. Ічтен. Окрім, власне культурних заходів, національний лідер кримців М. Джемілев дав численні інтерв'ю турецьким ЗМІ, провів зустрічі з провідними політиками, громадськими діячами країни, аби розповісти про боротьбу народу України за демократичні переміни [219, с. 10-12; 237, с. 14-15].

Без сумніву, одним з найуніверсальніших та найдієвіших інструментів, який турецька діаспора могла застосовувати, аби змінити становище свого народу на краще була фінансова допомога. Усвідомлюючи це, кримські товариства проводили широкомасштабні кампанії збору коштів, починаючи з кінця 80-х рр. Експерти зазначають, що допомога, що надавалася кримськими товариствами, була аналогічною допомозі, що й з боку Турецької Республіки [285, с. 112].

Тим більше, що з середини 90-х р. певна ейфорія від очікувань на турецьку допомогу потроху стала розвіюватися, оскільки фінансові ресурси Туреччини були обмежені та її уряд виділяв кошти на окремі культурні програми репатріантів-киримли. Так, наприклад, з початком надходження реальних коштів з бюджету Турецької Республіки, згадувана програма будівництва 1000 осель для кримців перетворилася у програму викупу житла для репатріантів, що було значно простіше реалізувати з організаційної точки зору та потребувала значно менше коштів, проте, її впровадження розтягнулося на 15 років і завершувати її довелося вже уряду Р.Т. Ердогана у 2007-2008 рр., тому, до бажаного ефекту, ані з політичної точки зору, ані з економічної, вона не призвела. Б.Г. Вільямс наводить ще один чинник, що спонукав турецький уряд діяти таким чином. На його думку, Турецька Республіка уникала виділяти значні кошти на малочисельні тюркські чи споріднені народи, що не мали власної державності, зокрема для народу киримли, оскільки остерігалися завдати шкоди відносинам з країнами їхнього перебування [283, с. 263]. Це підтверджує й Ф.Т. Айдин: «У регіоні Чорного моря, у 2000-х рр., у той час, коли двосторонні відносини Туреччини з Україною, Грузією та Азербайджаном плідно розвивалися, турецька зовнішня політика, в цілому, була

не дуже активною. В її зовнішньополітичному дискурсі навіть боснійці і палестинці знайшли більше місця, ніж кримські татари, чеченці та черкеси – північні тюркські та мусульманські брати. Зовнішня політика Туреччини у Чорному морі здебільшого формувалася з огляду на традиційний інтерес до забезпечення морської безпеки та суверенітету над протоками, а також енергетичних потреб, що зростали» [80, с. 57].

Тому, зрозумілим є намагання кримських товариств залучити до кампаній зі збору коштів якомога більше турецьких земляків. Н.К. Баяр підкреслював, що ТКВКТ для кожної кампанії зі збору коштів розробляло окремий проєкт, аби жертводавці конкретно знали на що саме йдуть зібрані кошти [55].

Однім з важливих напрямків діяльності кримських товариств, враховуючи тяжку економічну ситуацію, в якій знаходилася більшість репатріантів, була соціальна робота, зокрема, допомога у лікуванні хворих, особливо, якщо процес лікування передбачав дорогі ліки чи складні операції. Нерідко, таким хворим організували лікування у турецьких клініках, які, на відміну, від кримських лікарень, мали найсучасніше обладнання та використовували світові передові методики лікування. За період 1998-2003 рр. ТКВКТ зуміло направити на подібні витрати 12 720 доларів США [18, с. 102].

Крім того, будувалося соціальне житло. На кошти зібрані діаспорою, протягом 1992-1993 рр. був побудований восьмиквартирний будинок для ветеранів національного руху похилого віку у с. *Zalanköy* (Холмівка) Багчасарайського району [135]. Кошти на цей дім були зібрані в рамках кампанії ТКВКТ «Поверніть нам наш дім!» [18, с. 103]. Також поширеною практикою серед заможних діаспорян були приватні ініціативи щодо придбання недорогих домів у сільській місцевості у Криму для краян, які не мали змоги самостійно придбати житло, щоби повернутися на історичну Батьківщину з місць колишнього заслання, здебільшого з країн Центральної Азії.

Усі товариства так чи інше намагалися сприяти процесу відродження та розвитку культури. Проте, найбільш системно та послідовно цим займалися ЗЦ ТКВКТ та його Істанбульська філія. ТКВКТ займався відродженням народних ремесел, які були на межі зникнення: унікальна кримська вишивка, ювелірне мистецтво, гончарство тощо. Якщо в області гаптування та ювелірного мистецтва хоча б залишилося по одному єдиному майстру – Зулейха Бекір (1913 -1999)⁴¹ та Айдер Асан (1928-2019)⁴², то гончарство довелося відроджувати знову. Активісти діаспори доклали неймовірних зусиль, аби відродити ремесла. Так, наприклад, у 2000 р. А. Асан, який проживав у с. *Kör Kenegöz* (зараз с. Красногірка Єдикуйського району), був перевезений до Багчасараю, де йому придбали дім та приміщення для майстерні, інструменти та матеріали, ТКВКТ виплачувало заробітну плату майстру та стипендії його учням. Аналогічні зусилля було докладено, аби відродити традиційне гаптування. Таким чином, вдалося практично з нуля відродити автентичне декоративно-прикладне мистецтво Криму та виховати цілу плеяду майстрів, які продовжують розвивати традиційні ремесла та репрезентують їх у світі: вишивальниці Ельвіра Осман, Айше Осман, ювеліри Ельміра Асан, Іззет та Енвер Аблаї, гончар Рустем Скібін та інші [53].

Кримські творчі колективи, окремі митці, завжди могли сподіватися на підтримку та допомогу діаспори Туреччини. Так, наприклад, діаспора допомогла придбати старовинні музичні інструменти, такі як *saz*, *zurna* чи *santır*, які неможливо було знайти на території України, але ці інструменти виготовлялися за середньовічними технологіями турецькими майстрами. Завдяки цьому звучання Кримськотатарського фольклорного ансамблю «Кирим» набуло автентичного характеру, а ансамбль традиційної кримської музики «*Maqam*» під керівництвом композитора Джеміля Карікова взагалі отримав право на життя [102]. Діаспора надавала суттєву фінансову підтримку як колективам, так й заходам, що

⁴¹ З. Бекір – майстриня декоративно-прикладного мистецтва, членкиня Спілки художників СРСР. Працювала у відомій арт-галереї «Ескі орьнек» (Кезлев). Перед II світовою війною була запрошена на роботу до м. Москва, через що не була депортована. Завдяки їй було збережено мистецтво традиційної кримської вишивки, яке вона передала ученицям на початку 1990-х рр.

⁴² А. Асан – майстер філіграні. Жив та працював у м. Багчасарай. Відродив ремесло та навчив близько 20 учнів.

проводилися у Криму, Україні та закордоном. У період між 1998 та 2003 рр. ЗЦ ТКВКТ виділив на підтримку культури 6150 доларів США [18, с. 101].

У 1999 р. на кошти турецьких краян та за безпосередньою участю представників ТКВКТ вдалося викупити у приватних власників-післявоєнних переселенців один з будинків, де працювала друкарня газети «Терджіман» у Багчасараї [53]. Дім-музей І. Гаспрали був відреставрований та урочисто відкритий під час святкування 150-річчя просвітника за участі Президента України Л.Д. Кучми у 2001 р. Відновлення музею, що працював з 1921 р., але був ліквідований радянською владою у 1932 р., було знаковою подією для кримли, символом їхнього духовного відродження.

Пізніше, у 2001 р., також за кошти меценатів з Туреччини, був придбаний дім у с. *Küçük Sınag* (Мілководне) Джанкойського району, в якому планувалося відкрити музей Н. Челебіджіхана [7]. Загалом, на відкриття музеїв І. Гаспрали, Н. Челебіджіхана, на реставрацію мечетей Кебір-джамі та у с. Айсерез тощо, ТКВКТ у 1998-2003 рр. виділило 18 500 доларів США [18, с. 101].

Продовжуючи справу І. Гаспрали, ТКВКТ посприяло створенню видавництва «*Осаq*» (Вогнище), метою якого був друк книжок рідною мовою, зокрема латинським шрифтом, навчальної літератури, наукових праць, матеріалів сесій *Курултаю* та *Меджлісу* тощо [53]. За проектом, розробленим товариством, АТСП допомогло оснастити видавництво необхідним устаткуванням, а саме товариство придбало приміщення для нього та профінансувало витрати на реєстрацію в державних органах. Загалом, на створення видавництва ТКВКТ витратило 12 400 доларів США [18, с. 102].

Член правління ТКВКТ Н.К. Баяр засвідчив, що, згідно із записами у книгах рішень ТКВКТ, з кінця 90-х р. вони змогли акумулювати та спрямувати допомоги до Криму на суму більше ніж 5 мільйонів доларів США [55].

Однією з найважливіших напрямків діяльності, де докладали своїх зусиль активісти кримської діаспори Туреччини була освіта рідною мовою, відродження

та розвиток мови кримли. Як відомо, мова кримли визначена ЮНЕСКО як «мова, що знаходиться в серйозній небезпеці» [75]. Цей статус мови кримли є результатом сторіч послідовної політики русифікації та репресій проти корінного народу Криму з боку, як московитської колоніальної адміністрації, так й радянського режиму. Найнищівнішого удару завдала сталінська Депортація 1944 р., коли була знищена система освіти мовою кримли. Близько 50 років діти-кримли були позбавлені можливості отримувати освіту рідною мовою, внаслідок чого склалася катастрофічна ситуація з володінням мовою кримли поколіннями, які зростали в умовах заслання. Інтелігенція кримли вважала освіту однією з найважливіших проблемних питань процесу відродження культури після повернення на Батьківщину, вона визначалась не лише як мовна проблема, а і як культурна [160, с. 114].

За ситуацією стосовно мови кримли пильно спостерігали й у Туреччині. Експерти, виділяючи серед трьох основних вимог корінного народу Криму до української держави й питання мови, висловлювали занепокоєння щодо стану освіти рідною мовою: «Однією з найскладніших проблем ... після 1991 р., є захист рідної мови, культури, культурної спадщини та національної ідентичності. Кримці, які протягом двадцяти років у результаті «свідомої» політики України, змогли відкрити лише 15 національних шкіл, де викладається рідна мова, можуть залучити до цих шкіл лише 10% від дітей шкільного віку» [161, с. 426].

Це відбувалося, попри той факт, що мова кримли була третьою найбільш розповсюдженою в Україні після української та російської [87, с. 257]. Кримський науковець Р. Куртієв переконливо довів, що система освіти російською мовою навчання у пострадянському Криму, по суті, була механізмом мовної асиміляції. Якщо брати за відлік 1989 р., коли, вперше з часів Депортації, мова кримли стала викладатися у кримських школах факультативно, то знадобилося близько 10 років, щоби завдяки тиску батьків та громадських активістів, у школах почали відкривати класи з кримли мовою навчання [125, с. 70].

Годі й казати, що кримські товариства були серйозно занепокоєні становищем рідної мови. Оскільки, спільна мова є однією з основних ознак нації, представники діаспори визначили для себе цю важливу сферу як пріоритетну. Освітнім закладам, зокрема, школам з кримли мовою навчання, представники діаспори Туреччини допомагали як особисто, так й від імені власних осередків, крім того, намагалися залучати кошти турецького уряду, переважно через АТСР. Кримські товариства, як згадувалося вище, сприяли встановленню зв'язків між національними школами у Криму та школами у Туреччині. Деякі товариства та окремі активісти узялися опікати конкретні національні школи. Так, Істанбульський осередок ТКВКТ вирішив допомагати національній школі у с. *Bürlük* (Віліне) Багчасарайського району [6]. Школа у м. *Eski Qırım* (Старий Крим) також отримувала допомогу від громади Істанбулу [54]. Крім того, товариства та окремі представники діаспори підтримували ініціативи громадських організацій у Криму. Таку підтримку отримали молодіжні організації «*Qardaşlıq*» та «*Bizim Qırım*», які започаткували курси з вивчення рідної мови для молоді [285, с. 102]. За підтримки діаспори Туреччини МГО «*Bizim Qırım*» також реалізувала безпрецедентний проєкт: уперше в історії був перекладений на мову кримли та якісно і професійно озвучений художній фільм «Хоробре серце» з М. Гібсоном у головній ролі [109]. Загалом, протягом 1998-2003 рр. ТКВКТ спрямувало національним закладам освіти від дитячого садка до університетів 16 000 доларів США. За сприянням товариства Міністерство освіти Туреччини тільки у 2004 р. надало кримським закладам освіти комп'ютерної техніки та іншого обладнання на суму 60 000 доларів США [18, с. 102].

Отже, товариства намагалися усіляко сприяти розвитку літератури рідною мовою на Батьківщині. Форми підтримки були різними: від фінансування друку книжок⁴³ [9] до надання допомоги митцям чи викладачам⁴⁴ [4]. Особливу увагу кримські громади приділяли кафедрам та факультетам з мови кримли Таврійського національного університету ім. В. Вернадського та Кримського

⁴³Так, у 2004 р. Істанбульський осередок профінансував друк двох збірок віршів кримської поетеси Васфіє Кипчак.

⁴⁴Так, рішенням від 25.05.2005 р. ТКВКТ виділило кошти на лікування кримського поета Ш. Селіма.

інженерно-педагогічного університету, як базовим установам, завдяки яким відроджується та розвивається рідна мова. Причому, товариства намагалися як покращити матеріальну базу навчальних закладів, так й посприяти підвищенню рівню освіти там. Так, за кошти кримської діаспори був створений та обладнаний Науково-дослідний центр мови та літератури кримли у КІПУ у 2004 р. На кошти родини Дж. Ічтена була створена та обладнана лекційна аудиторія ім. А.І. Кримли на факультеті кримськотатарської та турецької філології КІПУ.

Особливу увагу кримська діаспора Туреччини приділяла ЗМІ, які працювали рідною мовою, а надто, друкованим медіа, які пропагували латинську абетку відповідно до рішення *Курултаю*. Кримські газети у співробітництві з Кримським Фондом «*Emel*» друкували спеціальні номери із використанням латиниці. Газета «Голос Криму» до сесії III *Курултаю* у 1996 р. підготувала спеціальний номер «*Qırım Sedası-Hususiy San*» (Голос Криму—спеціальний номер) [18, с. 136]. Так само, й інші газети – *Hidayet* (Шлях істини), *Edebiyat ve Sanat* (Література та Мистецтво), за підтримки «*Emel*» та ТКВКТ друкували власні матеріали з використанням латиниці [198, с. 46]. Загалом, ТКВКТ за 1998-2003 рр. виділило допомоги на суму 9000 доларів США 6 газетам та 2 журналам, а також кримськотатарській студії мовлення ДТРК «Крим» [18, с. 102-103].

Ще однією з форм допомоги стало опікування студентами з Криму, які, починаючи з 1993 р., почали прибувати на навчання у рамках стипендіальної програми Міністерства національної освіти Туреччини. Першим пунктом, де приймали юних кримців була Бурса, оскільки саме там іноземні студенти вивчали турецьку мову на підготовчих курсах, аби потім продовжити навчання у турецьких університетах. Кримське товариство Бурси довгі роки було обличчям діаспори для кримської молоді, з нього починалося їхнє знайомство з турецькими родичами. За спогадами багатьох випускників турецьких ВНЗ, товариство Бурси, де їх приймали як власних дітей, де вони знаходили підтримку і турботу стало їм як рідна домівка. Тодішній голова осередку ТКВКТ у Бурсі А. Сюйєн згадував:

«Я зустрічаюся зі студентами, коли вони вперше приїжджають до Бурси та допомагаю їм облаштуватися. Вони можуть навчатися або проводити дозвілля у приміщенні асоціації. Викладачі турецької мови на курсах TÖMER⁴⁵ повідомляють мені про їхні успіхи. Я розмовляю зі студентами, які не відвідують заняття. Дівчата-студентки відвідують кримських жінок в їхніх домівках. Родини приймають у себе студентів. ... Моя філософія полягає в інвестуванні у людей у довгостроковій перспективі.

Ці студенти є частиною нашої національної справи. ... Студенти, які їдуть до великих міст, таких як Анкара, Ізмір, Істанбул, губляться. Коли розподіляють студентів, я телефоную до управління гуртожитків і вони направляють студентів до Бурси» [19, с. 299].

Бюлетень «*Kalgaу*», що видавався осередком Бурси, ледь не у кожному числі детально розповідав про життя кримських студентів, про їхню участь у громадських заходах товариства [216, с. 23; 228, с. 22].

Але, товариства в інших містах також приділяли велику увагу до юнаків та дівчат, які навчалися у місцевих університетах⁴⁶. Товариства організовували курси з англійської та турецької мов, виділяли стипендії, займалися їхнім дозвіллям, знайомили їх з родинами місцевих кримли, представляли їхні інтереси перед навчальними закладами та органами влади, запрошували на прохані обіди чи вечері [10; 11; 12; 233, с. 12; 234, с. 13]. Так, наприклад, Істанбульське товариство не тільки годувало студентів кожного дня, а й найняло персонал, який опікувався молоддю [5; 6; 8]. Воно навіть турбувалося, щоби кримські студенти виконували свій обов'язок як громадяни України: у березні 2002 р. товариство забезпечило участь студентської молоді у парламентських виборах, доставивши їх на виборчу дільницю у Генеральному консуляті України в Істанбулі [8]. Ще один цікавий факт, який ілюструє подвижницьку діяльність

⁴⁵ Центр досліджень та прикладних програм турецьких та іноземних мов Університету Анкари, був заснований у 1984 році з метою викладання турецької мови для іноземців.

⁴⁶ Один з випускників Істанбульського університету, журналіст Агенції «Кримські Новини», згадував, що не було питання, з яким не можна було б звернутися до кримського товариства. Він розповідав, що можна було зателефонувати до голови товариства Дж. Ічтена буквально у будь-який час доби.

активістів діаспори того часу: видатний політичний діяч сучасної Туреччини, майбутній міністр закордонних справ (2009-2014) та прем'єр-міністр Турецької Республіки (2014-2016), сьогоднішній лідер *Gelecek Partisi* (Партії Майбутнього) А. Давутоглу, у 90-ті рр. також опікувався студентами з Криму. Разом з іншими активістами, тоді ще молодий доцент істанбульського Університету Мармара А. Давутоглу, як волонтер, кожного вівторка та середі проводив з ними заняття з міжнародних зносин у приміщенні Фонду науки та мистецтв (*Bilim ve Sanat Vakfi*) [54]. Взагалі, товариство організувало для новоспечених студентів велику навчальну програму, до якої, згаданого предмета з міжнародних зносин, увійшли: історія Криму, ісламська та османська історія, читання турецькою мовою, мусульманська обрядова практика, користування комп'ютером, кримська література, географія та суспільствознавство. Юнаки, які продемонстрували найбільший успіх по закінченню цих курсів, чекала винагорода у вигляді премії від імені Істанбульського товариства [252, с. 2].

Вираження моральної підтримки народіві кримли, який спочатку, в умовах авторитарного СРСР боровся за право повернутися на історичну Батьківщину, а згодом в умовах суспільно-політичної та економічної кризи в Україні репатріювався та облаштувався у Криму, також було важливим напрямком діяльності кримських товариств Туреччини. Діяльність з надання моральної підтримки мала кілька складових: по-перше, для діаспори важливо було показати крисянам у Криму солідарність з ними, що вона співпереживає їм та підтримує їхню боротьбу; по-друге, активісти діаспори намагалися залучити до проявів солідарності з народом кримли якомога більше громадян Туреччини та, по-третє, потрібно було мобілізувати власну громаду, пробудити їхні національні почуття.

Одним з головним актів моральної підтримки з боку діаспори було проведення мусульманських богослужінь – *мєвлюдів*, щоби вшанувати пам'ять жертв Депортації кримли з Криму у 1944 р. На прохання активістів товариств

подібні богослужіння проводилися у місцевих мечетях по усій країні⁴⁷ [5]. Через власні медіа товариства обов'язково запрошували членів громад на запланований *мевлюд* та повідомляли новини про вже проведене богослужіння [154, с. 4; 224, с. 39]. Одночасно з богослужіннями, на роковини Депортації товариства організовували пам'ятні заходи для громадськості, які мали на меті, як вшанувати пам'ять жертв акту геноциду проти їхнього народу, так й розповсюдити інформацію про трагедію народу і виховати молоде покоління [153, с. 10]. Якщо у радянські часи та навіть під час «перебудови», кримці Туреччини могли дізнаватися про події у місцях заслання чи у Криму фактично тільки зі сторінок журналу «*Emel*» [251, с. 40], то з відкриттям кордонів представники діаспори обов'язково стали брати участь у жалобних заходах, що проводилися у Криму 18 травня щороку. У виступах на жалобних мітингах, ці посланці звертаючись з трибуни, у ЗМІ, підкреслювали солідарність кримців Туреччини зі своїм народом. Репортажі про заходи 18 травня на історичній Батьківщині друкувалися усіма виданнями кримських товариств без винятку [183, с. 1–4; 226, с. 1; 263, с. 8-9].

Проведення різноманітних заходів для вшанування пам'яті жертв Депортації народу кримли стали неодмінною умовою діяльності усіх кримських товариств. Кожне з об'єднань обирало власну форму вшанування земляків, які загинули внаслідок акту геноциду: проводили пам'ятні зібрання та колективні молитви у приміщеннях товариств, організовували жалобні мітинги, десь вдавалося провести пам'ятні заходи у місцевих навчальних закладах. У деяких містах, за підтримки органів місцевого самоврядування були встановлені пам'ятники жертвам Депортації 1944 р.: в Аксараї, Невшехірі, Ескішехірі, Ялові тощо.

Слід зауважити, що не усе, що прагнула зробити кримська діаспора на історичній Батьківщині, здійснилося. Соратник Дж. Сейдамета та М. Улькюсала Н.М. Алтуг, із жалем, зазначав: «У нас були плани відкрити нашу національну школу, заснувати національне телебачення, випускати газету і втілити це у життя

⁴⁷ Наприклад, рішенням №28 від 03.04.1994 р. Істанбульська філія ТКВКТ ухвалила: «У п'ятницю 13.05.1994 р. після п'ятничної молитви прочитати мевлюд на честь кримських мучеників у мечеті Фатіх-джамі».

необхідні кошти були. Але, тих, хто підтримав би наші пропозиції, не знайшли» [170, с. 37].

Проте, попри усе, Ф.Т. Айдин вважає, що МКН та Загальний центр ТКВКТ змогли створити «транснаціональну націю», частини якої живуть у різних країнах та навіть на різних континентах, на основі кількох принципів:

- Крим знову стає засадою усієї їхньої діяльності та наголошується на кримській ідентичності.
- діаспора закликається сприйняти сучасну кримську національну ідентичність, культуру та мову, які існують саме у Криму.
- Члени діаспори, які здебільшого асимільовані, мають спрямувати усю свою енергію на відродження «кримського духу» на Батьківщині. Дії діаспори повинні бути підпорядковані інтересам Батьківщини.
- Старі націоналісти кримської діаспори дуже добре виконали свій обов'язок, виховавши національну свідомість у кримців Туреччини. Відсьогодні М. Джемілева слід сприймати як єдиного національного лідера й у Криму, й у діаспорі [19, с. 343].

Створення «транснаціональної нації» свідчить, що кримська діаспора отримала істотну можливість впливати на розвиток народу кримли, що посилює представницьку роль діаспори на міжнародному рівні. Щобільше, це означає її повну інтеграцію до кримського публічного простору [19, с. 365]. Існування «транснаціональної нації» дає змогу використовувати матеріальні та нематеріальні ресурси діаспори, у той час, коли Держава Україна ігнорує чи не змозі виконати вимоги кримли, а російськомовне населення Криму активно протидіють їм, й навпаки, Батьківщина живить діаспору, сприяє відновленню її ідентичності та зміцненню зв'язків між громадами всередині Туреччини.

Кримська діаспора Туреччини намагалася зробити свій внесок у розвиток народу, оскільки вважала, що діаспора має величезний людський потенціал, мобілізація якого може кардинально вплинути на розвиток нації. З. Каратай зазначав щодо цього: «Діаспора та Батьківщина повинні інвестувати в людські ресурси. Ми повинні виховувати поетів, письменників. Ми маємо піклуватися про культуру, мову» [19, с. 352].

На думку Ф.Т. Айдин, створення «транснаціональної нації» надає можливість через міжнародний тиск вплинути на Україну, аби вона серйозно сприймала вимоги кримли. У ширшому сенсі «транснаціональна нація» є наслідком Депортації та неможливості відновити національний уклад життя, що існував до вигнання. Це є певною відповіддю кримли на наслідки геноциду, що й досі триває [19, с. 365].

Таким чином, на початку 90-х – початку 2000-х рр. кримський діаспорний рух став невід’ємною частиною загальнонаціонального руху кримли та зробив вкрай важливий внесок у процес повернення народу на історичну Батьківщину. Особливо важливим його внесок був у відродження культури та мови кримли.

3.3. Роль М. Улькюсала та А.І. Киримли в об’єднанні сучасної діаспори Туреччини та у формуванні суспільно-політично думки діаспори Туреччини

Описуючи діяльність кримської діаспори у новітній історії Туреччини не можливо залишити поза увагою роль двох постатей, які кардинально вплинули на розвиток діаспорного руху кримли у новітній історії Туреччини: це – Мюстеджіп Улькюсал та Амет Іхсан Киримли (додаток С).

Відомий діяч кримської громади Ескішехіра Я. Бекторе так схарактеризував особистість М. Улькюсала: «М. Улькюсал, який є найбільш визначною людиною у кримській діаспорі після Дж. Сейдамета, усе життя присвятив справі визволення Криму. Він уособлював у собі й лідера, й школу виховання, й любов до Криму, й ідеали. Він був настільки зразковим ідеалістом, що, хоча він понад 80 років із

надзвичайною відданістю служив справі Криму та присвятив власне життя цій справі, він не чекав від цього ані похвали, ані слави, ані посад. З цим зразковим ідеалізмом, він як факел, як світло, у нашому сьогоднішньому темному та брудному політичному житті» [172, с. 1].

Мюстеджіп Аджи Фазил Улькюсал (*Müstecip Hacı Fazıl Ülküsal*) народився 15 лютого 1899 р. у с. Азапляр, що біля м. Мангалія, Румунія. Його дід Абдураман після Кримської війни у 1862 р. виїхав із села біля Джанкою до Добруджі. Батько М. Улькюсала Аджи Фазил народився вже у Румунії у с. Саригьоль у 1869 р., де він одночасно вчителював та був імамом сільської мечеті. Мати Шеріфе народилася у с. *Qazan Tır* (зараз с. Мисове), що на Керченському півострові. Батьки, які зберегли відданість і любов до Батьківщини, виховували своїх дітей як патріотів власного народу. Увібравши з раннього дитинства ці патріотичні почуття від своїх батьків, М. Улькюсал усе своє життя присвятив народу кирилли. У передмові до своєї книги «*Kırım yolunda bir ömür. Hatırlar*» (Життя, присвячене Криму. Спогади), М. Улькюсал підкреслив, що почуття любові до Криму, бажання зробити щось визначне на благо краю дідів і батьків, стало для нього справою життя, його життєвим ідеалом [278, с. 10].

Середню освіту він отримав в Істанбулі та м. Меджидіє (Румунія). Вже у 18-річному віці, тобто у 1917 р. М. Улькюсал почав працювати вчителем у рідному селі. Йому доручили викладати дітям турецьку мову, історію, музику та фізичну культуру. Крім того, разом з вчителем Шуайіпом Раджі Абдураімом ефенді, випускником школи вчителів, хафізом⁴⁸ Хаккі Велі ефенді та ще одним юнаком з сусіднього села Зекі Халілом Гафуром заснували у селі товариство «*Topğuç*» (Первісток), метою якого було надати дітям освіту, гарне виховання, знання з національної історії, а також створити бібліотеку [278, с. 71-72].

У 1917 р. до кримської громади Румунії почали приходити новини про кардинальні зміни у Криму і у тому ж році до Бахчисараю на I *Курултай* народу

⁴⁸ Хафіз (араб. حافظ) – мусульманин, який вивчив напам'ять Коран. Знавці Корану є шанованими людьми у мусульманському суспільстві. Вивчення тексту Корану вважається богоугодною справою.

киримли з Румунії від імені тамтешньої діаспори прибула велика делегація, серед членів якої були молоді вчителі, письменники та громадські діячі [116, с. 5-7].

У 1918 р. на шляху до Істанбулу до м. Констанца прибув спеціальний посланець І *Курултаю* Бекір Ситки Одабаш, який на зустрічі з місцевою кримською громадою розповів про ситуацію у Криму, зокрема про брак вчительських кадрів у національних школах і інші проблеми. Деякі з юнаків, захопившись ідеями відновлення незалежної Кримської держави, зажадали зробити власний внесок у втілення цієї мрії – працювати у Криму, аби принести користь власному народові. Домовившись з членами екіпажу, на пароплаві «Корковада», маючи у кишені роздобуті 120 російських карбованців, прибуває до Севастополя, який тоді був окупований німецькими військами. З великими пригодами, включно з короткочасним арештом та перебуванням у тюрмі, йому вдається прибути до Багчасараю. Відділ народної освіти направив його працювати вчителем до школи с. *Foti Sala* (зараз с. Голубинка). Крім того, він викладав й у самому Багчасараї, у школі кварталу *Qaymaz Ağa* [278, с. 75].

Молодий вчитель з великим бажанням та енергією приступив до навчання своїх маленьких краян, досягнувши гарних результатів. Його завзяття надзвичайно позитивно було сприйняте сільською громадою. Селяни, аби він залишився назавжди, хотіли навіть одружити його з місцевою дівчиною. Проте, коли, з початком військових дій між білогвардійцями та більшовиками, кримці опинилися як між двома вогнями: корінний народ утискався обома сторонами конфлікту, Мюстеджіп у 1920 р. вирішив повернутися до Добруджі. Того ж року він поступає на факультет права Бухарестського університету. Після закінчення університету у 1926 р. починає адвокатську діяльність у м. Хаджіоглу Пазарджік (зараз м. Добріч, Болгарія), згодом отримує практику й у Констанці. Однак не полишає працювати на користь кримської громади. Він веде активну громадсько-політичну, соціально-культурну, видавничо-публіцистичну діяльність серед своїх земляків по консолідації зусиль для збереження і відродження рідної мови, національної культури, звичаїв і традицій народу киримли у Румунії. Н.М. Алтуг,

згадуючи про подвижницьку діяльність М. Улькюсала, розповідає як вдавалося пробудити національні почуття у краян у Добруджі: *«У той час [1931-1937 рр.] головною метою була пропаганда щодо Криму. Щоби народ Крим не забував, щоби їх залучити до кримської справи, що потрібно робити? Потрібно займатися промоцією нашої літератури, нашої історії, якийсь видовища показувати. Хіба у ті роки у Добруджі був кримський театр, а професіональних акторів де узяти? Пан Мюстеджіп разом з мамою [Н.М. Алтуга] надумали поставити виставу «Шагін Герай». 20-30-річним молодикам ролі роздали. Мати роль Катерини грала, а пан Мюстеджіп – Шагін Герая. Тижнями показуючи цю виставу у Пазарджіку, заслужили оплески публіки. Впевнений, сам був свідком, що тоді ця вистава пробудила усвідомлення щодо Криму, відкрила очі кримцям. Ось, таким чином, я та сотні інших молодих людей, завдяки Мюстеджіпу Улькюсалу пізнали Крим. Й тоді, вже усюди мова про Крим почалася»* [170, с. 36].

У 1930 р. М. Улькюсал з групою однодумців засновує та друкує славнозвісний журнал кримської діаспори *«Emel»* (Прагнення), за допомогою якого, за свідченням істориків, зумів відродити національний рух кримли у Добруджі протягом 30-40-х рр. Згідно з мрією та пропозиціями Дж. Сейдамета, журнал *«Emel»* став офіційним друкованим органом руху за національну незалежність Криму. Відзначається, що статті Дж. Сейдамета та М. Улькюсала надзвичайно вплинули на зміцнення національних почуттів у Добруджі, та завдяки чому відбулося об'єднання тюркських організацій [172, с. 2].

Улькюсал багато писав тоді і його праці мали на меті пробудити у читачів відчуття прихильності до колишньої Батьківщини кримців. Ось цитата з типової статті, в якій він намагається продемонструвати важливість любові до кримської Батьківщини для кримли Добруджі: *«Кримські тюрки, які не змогли довго витерпіти нищівне правління царя та залишили свою священну Батьківщину, й досі страждають палко прагнучи повернутися на Батьківщину. Кримські тюрки, які прибули до Добруджі, кривно працюючи на своїх наділах, показували один*

одному птахів, що кружляли. «Ці птахи мають бачити наш Крим, ех, якби ми були птахами та могли бачити її», казали вони» [283, с. 285-286].

Тому не дивно, що, завдяки діяльності Улькюсала та його однодумців, багато молодих кримців у Румунії долучалися до активного захисту власної культури, мови та ідентичності, як від тюркізації, так й румунізації, та відмовлялися асимілюватися в країні перебування. Атака Мустафи Кемаля на ісламські цінності у 20-30-ті рр. у Туреччині також сприймалася кримли Добруджі негативно. Ціле покоління добруджінських кримли зростало під впливом образу «Зеленого острова» як Батьківщини їхнього народу. К. Карпат наводить приклад народної пісні, що співали у Добруджі: «*Qırım, Qırım, degeniñ yeşil ada. Men onda doğdım, uym onda*» (Крим, Крим, зелений острів. Там я народився, там мій дім) [283, с. 287].

23 квітня 1933 р. під керівництвом М. Улькюсала співробітники журналу «*Emel*» проводять у Констанці великі збори, на яких Дж. Сейдамет виступає з історичною доповіддю «Ісмаїл Гаспрали та «Терджіман». Також, з ініціативи «*Emel*» у Добруджі проходять Дні кримського національного мистецтва. Улькюсал, натхнений усім цим, разом з товаришами, створює товариство «Тюркське Культурне Єднання» та 29 травня 1934 р. проводять *Курултай*, головою якого обирається М. Улькюсал. Після з'їзду «Тюркського Культурного Єднання» Улькюсал з головою занурюється у справи нації [151].

Зусилля М. Улькюсала, його досягнення, заради їхньої громади Добруджі була визнана народом кримли вже після повернення до Криму. Діяч національного руху, член *Меджлісу*, Н. Бекіров писав у 1996 р.: «Дякуємо Мюстеджіпу Улькюсалу та його соратникам за те, що «*Emel*» був стовпом духу патріотизму та фактором, що об'єднував кримську діаспору» [83, с. 5].

Румунський період життя М. Улькюсала знаменний його міжнародною діяльністю. Вкрай важливою для власного народу він вважав співпрацю з представниками поневолених народів СРСР у рамках Прометеївського руху,

метою якого було об'єднання зусиль кіл політичної еміграції задля спільної боротьби проти СРСР за створення своїх національних держав. Основна мета руху збігалася з мрією Дж. Сейдамета, М. Улькюсала та їхніх однодумців – відновлення незалежної кримської держави. Діяльність Прометеївського руху фінансувалася урядом Республіки Польща та проходила здебільшого на території Польщі. Польська концепція прометеїзму полягала у формуванні блоку держав під егідою Польщі, який став би своєрідним бар'єром на шляху імперських амбіцій Росії й забезпечив рівновагу сил у Центрально-Східній Європі [119, с. 232]. Т. Снайдер схарактеризував Прометеївський рух як антикомуністичний інтернаціонал. Він зазначає, зокрема, що в той час, коли Москва використовувала у своїй політиці міжнародний Інтернаціонал, то прометеїсти використовували національне питання в Радянському Союзі, щоби “підважити підвалини комунізму” [119, с. 238]. Перші контакти з рухом діячі кримської діаспори встановили у середині 20-х рр., а співробітництво тривало до його еміграції до Туреччини. Для участі у заходах Прометеївського руху він кілька разів відвідував Польщу. У своїх спогадах М. Улькюсал згадує й про співпрацю з представниками української діаспори, зокрема, з багаторічним головою клубу «Прометей», видатним діячем УНР, професором Романом Смаль-Стоцьким (1893-1969) [108; 278, с. 229], колишнім членом Центральної Ради Олександром Шульгіним (1889-1960) тощо. Представники кримської та української еміграцій активно дискутували про майбутній статус Криму, оскільки мали кардинально різні думки щодо цього: кримці бачили свою Батьківщину як незалежну державу, натомість українці вважали, що Крим має увійти до складу майбутньої української держави [120, с. 33]. Під час поїздок, М. Улькюсал відвідував й територію сучасної України, так, у листопаді 1937 р. він приїздив до Львова та Галича, які входили тоді до складу Польщі. Завдяки візитам до Польщі були встановлені близькі стосунки та налагоджена співпраця з місцевими кримськими діаспорами – громадами польсько-литовських татар та караїмів. Потрібно зазначити, що були й зворотні візити, так, у 1938 р. до Румунії, з метою познайомитися з громадою кирилли, приїжджав видний діяч прометеївського руху, польський сенатор

Станіслав Седлецький, з яким, за спогадами, М. Улькюсал мав довгу розмову [278, с. 234-235]. Діяч діаспори згадує також про візит польського професора Томкевіча, М.Е. Расулзаде та Г. Ісхакі до Румунії у липні 1939 р. Промова Г. Ісхакі на зібранні у Констанці якнайкраще описує настрої, що панували серед кримської діаспори напередодні Другої світової війни: «Світ знову на початку змін та потрясінь. Внаслідок чого, ми будемо свідками як радянська Росія знову розпадеться та сформується кілька нових держав. Серед цих нових держав будуть й нації, які належать до прометеївського руху та з-поміж наших тюркських країн» [278, с. 256]. М. Улькюсал в обов'язковому порядку низкою матеріалів у журналі «*Emel*» звітував перед своїми країнами про участь представників кримської діаспори у прометеївському русі, інформував про перебіг подій [278, с. 231]. На жаль, світова війна, що почалася з агресії нацистської Німеччини проти Польщі припинила діяльність прометеївського руху і після скінчення війни рух вже не відновив свою діяльність. М. Улькюсал зазначає у спогадах, що вони переймалися долею членів руху та краян з-поміж кримської діаспори, які служили у польському війську, та шкодували за тими, хто загинув у ході війни [278, с. 261].

З початком II Світової війни і нацистської експансії у Румунії видавати журнал «*Emel*» стає все важче і важче. Улькюсал навіть продає власний будинок у Пазарджіку та за кошти, що уторговані за дім, продовжує випускати журнал [151]. Цей факт промовисто демонструє ту самовідданість, завзяття, готовність до самопожертви заради Криму та його народу, що були властиві М. Улькюсалу. Але, гроші знову закінчуються та після одинадцяти років безперервного виходу у світ випуск журналу на 154 номері тимчасово припиняється. Оскільки у Румунії встановлюється режим диктатора І. Антонеску, через що різко погіршується політична ситуація, М. Улькюсал у 1940 р. переїздить до Істанбулу, де прожив до кінця життя. У 1941 р. він отримує турецьке громадянство та, відповідно до закону «Про прізвища» Турецької Республіки від 1934 р. обирає собі прізвище і стає з Аджи Фазила – Улькюсалом. Після низки іспитів, він навіть стає суддею-стажистом в Анкарі [172, с. 2]. Але, тут так само як й у Добруджі, він активно

бере участь у суспільно-політичному житті, як й раніше, тісно співпрацює з відомими діячами кримської діаспори Дж. Сейдаметом, братами Отарами, Е. Кирималом та іншими.

З Другою світовою війною пов'язаний й інший важливий етап діяльності М. Улькюсала, який й зараз слугує приводом для сучасних московитських істориків, щоби обвинувачувати його та інших представників кримської діаспори у співпраці з Третім Рейхом. Видання книги «Життя, присвячене Криму. Спогади» за життя М. Улькюсала у 1976 р. й пояснювалося необхідністю його публічної відповіді на полеміку, що існувала серед діаспори та звинувачень з боку опонентів на адресу М. Улькюсала стосовно перемовин у Берліні у роки війни. Але, оприлюднення повного варіанту спогадів, згідно з його заповітом було здійснено у 1999 р., вже після його смерті [126, с. 84].

М. Улькюсал, вважаючи, що з початком війни Німеччини проти Радянського Союзу у 1941 р., у народу кримли з'явився шанс, щоби відновити власну державність, вирішив вирушити до Берліну разом з Е. Кирималом. Для себе він ставив два головних завдання: по-перше, якщо не домовитися з Німеччиною про відновлення незалежної Кримської держави, то хоча спробувати донести до керівництва Третього Рейху інформацію про палке бажання народу кримли щодо цього, по-друге, отримати дозвіл німецької влади відвідати Крим, щоби там зустрітися із земляками. Крім того, М. Улькюсал розглядав можливість допомогти їхнім землякам, які потрапили до німецького полону або знаходилися там в якості «остарбайтерів», як важливу складову їхньої місії у Берліні. Необхідно зауважити, що Дж. Сейдамет негативно ставився до співробітництва з нацистами. З початком агресії Третього Рейху проти Польщі, його антинацистські настрої ще більше зміцнилися. Лідер кримської політичної еміграції під час війни продовжував підтримувати контакти вже з польським урядом в екзилі, що працював у Лондоні [111]. Проте, Дж. Сейдамет не став перешкоджати, а, ба більше, заручився підтримкою міністра закордонних справ Туреччини Шюкрю Сарачоглу та посла Німеччини у Туреччині Франца фон Папена, щоби отримати

сприяння у здійсненні візиту Улькюсала та Киримала [278, с. 284]. 3 грудня 1941 р. із відвідування міністерства закордонних справ Німеччини розпочався візит представників кримли до Берліну. У власних спогадах Улькюсал детально описує численні зустрічі з посадовцями зовнішньополітичного та воєнного відомств, представниками тюркських та мусульманських кіл у Берліні. Головним чином делегація кримської діаспори контактувала з керівником кавказького відділу Імперського міністерства окупованих східних територій професором Герхардом фон Менде⁴⁹, генеральним консулом МЗС Альфредом Фрауенфельдом⁵⁰ та дипломатом Фрідріхом Вернером фон дер Шуленбургом⁵¹. Але, усі їхні зусилля були марними. Як пише сам М. Улькюсал, що їхні наполегливі звернення були невдалими, німецькі чиновники знаходили відмовку на кожне прохання [278, с. 297]. Представники кримли не могли знати, що у Гітлера були власні плани щодо побудови імперської області «Готенланд» на Кримському півострові та переселення туди етнічних німців. Вже під час перебування кримських націоналістів у Берліні, А. Фрауенфельд розробить план переселення німців Південного Тіролю, через яких Третій Рейх мав тертя з диктатором Італії Б. Муссоліні, до окупованого Криму, який із захватом буде схвалений Гітлером [107, с. 27-37]. Тому, відновлення державності його корінного народу не входили до планів нацистської Німеччини. Цікаво, що Улькюсал згадує, як незадовго до від'їзду, у відомстві східних територій їм презентували книжку «*Die Krim*» (Крим) під авторством Фрауенфельда, в якій, зокрема, посилаючись на кримських готів, обґрунтовувалося природне право німців на Кримський півострів, що також дало привід для засмучення [278, с. 396]. До того ж нацисти вважали ідеї пантюркізму та панісламізму шкідливими для досягнення власної мети у Криму та на Кавказі [278, с. 361-362]. Тому, навіть у можливості відвідати табори військовополонених, де разом з іншими тюрками утримувалися

⁴⁹ *Gerhard von Mende* (1904 - 1963) – німецький тюрколог. Спеціаліст по кавказьким і мусульманським меншинам СРСР. Після закінчення війни – керівник Центру досліджень Східної Європи, що фінансувався МЗС ФРН.

⁵⁰ *Alfred Eduard Frauenfeld* (1898 - 1977) - нацистській партійній та державний діяч, гауляйтер Відня, 31 вересня 1942 р. - генеральний комісар генеральної округи Крим (підокруга Таврія) (зі штаб-квартирою у Мелітополі).

⁵¹ *Friedrich-Werner Graf von der Schulenburg* (1875— 1944) — німецький дипломат, посол Німеччини в СРСР (1934–1941).

їхні земляки, про що кримські націоналісти ставили питання з першого дня перебування у Берліні, було відмовлено під приводом карантину через поширення тифу. Як й у тому, аби здійснити поїздки до окупованого Криму для зустрічі з громадськістю [278, с. 301]. Було відмовлено навіть у відправленні до Криму гуманітарної допомоги у вигляді продовольства та коштів, що були зібрані киримли Добруджі для їхніх кримських співвітчизників [278, с. 371, 382]. Улькюсал з гиркотою зазначає, що наслідком численних зустрічей з німецькими високопосадовцями стало руйнування їхніх надій [278, с. 305]. Єдине, про що вдалося домовитися – це дозвіл для Е. Киримала здійснити візит до Польщі та сприяння для М. Улькюсала щодо його поїздки до Румунії взимку 1942 р. Слід зазначити, що Улькюсал та Киримал принципово відмовилися отримувати будь-які кошти від нацистів та від пропозиції працювати у міністерстві східних територій, аби зберегти власну незалежність, зазначивши, що вони працюють заради вільного та незалежного Криму [278, с. 323]. На початку серпня 1942 р., отримавши категоричну відмову у відвідування Криму, Улькюсал, дещо зневіреним, повернувся до Істанбулу, Е. Киримал же залишився у Берліні як представник кримців. Проте певних результатів вдалося досягнути. Наслідком його 8-місячного перебування у Берліні став факт визнання з боку німецького уряду кримських політемігрантів як повноправних представників народу киримли. Представники кримців отримали доступ до таборів військовополонених та ставлення до їхніх земляків там суттєво покращилося. Вже після повернення Улькюсала до Туреччини, Киримал отримає дозвіл відвідувати окупований Крим, а у складі міністерства східних територій з'явиться *Krimtataren Leitstelle* (Кримськотатарський відділ) [111]. Це щонайменше вдалося їм добитися від урядовців Третього Рейху. Урешті-решт, подальша місія Е. Киримала з помічниками у Берліні звелася до полегшення долі військовополонених та остарбайтерів з-поміж киримли⁵². Улькюсал підкреслює у спогадах, що їхнім єдиним щирим бажанням було поїхати до Криму, аби там працювати заради

⁵² Улькюсал загадує, що надзвичайно бентежною та болісною була зустріч з його колишнім учнем з с. *Foti Sala*, якого привезли разом з іншими 117 молодими кримцями в якості «остарбайтерів» до Німеччини у червні 1942 р.

власного народу та зробити усе, що можливе задля полегшення його становища в умовах війни [278, с. 381-382]. Одним з головних висновків, зроблених М. Улькюсалом внаслідок тривалого спілкування з чиновниками Німеччини стало розуміння, що «між російськими більшовиками та німецькими нацистами, в їхньому відношенні до інших націй, немає різниці. Обидва вони мають на меті використання та експлуатацію інших як рабів в інтересах та гегемонії своїх націй» [278, с. 387].

На думку Б.Г. Вільямса, М. Улькюсал зіграв ключову роль у спробі звільнення кримців під час Другої світової війни. Проте, з іншого боку, діяльність М. Улькюсала та інших кримських націоналістів діаспори, їхні поїздки до Німеччини та окупованого нацистами Криму, мимоволі могли викликати підозру щодо їхнього народу та давала підставу сталінському режимові звинувачувати кримли у зрадництві [283, с. 384].

Як вже згадувалося вище, у 1955 р. тяжкохворий лідер діаспори Дж. Сейдамет символічно передав місію лідерства Улькюсалу. Й після його смерті у 1960 р., М. Улькюсал стає найавторитетнішим діячем кримської громади Туреччини. Того ж року, М. Улькюсал з найближчими соратниками вирішує поновити випуск журналу «*Emel*», що був зупинений у 1940 р. через його еміграцію з Румунії. Улькюсал відчував, що він має робити те, що робив у Добруджі: пробуджувати свідомість власних краян, тепер вже у Туреччині, не давати згаснути питанню Криму. Він вірив, що публікації «*Emel*» ознайомлюватимуть кримців Туреччини з боротьбою народу кримли у СРСР та надихатимуть їх залишатися з власним народом та їх втраченою Батьківщиною. Головне, що за допомогою журналу вони інформували читачів про боротьбу кримли за повернення на Батьківщину після Депортації 1944 р. [283, с. 258].

Н.М. Алтуг описує діяльність соратників М. Улькюсала, їхнє завзяття та власну участь в цьому рухові заради Криму: «*Джафер Сейдамет, Едіте Киримал, Селім Ортай, Ібраїм та Ісмаїл Отари, Абдулла Зіхні [Сойсал] та я, наймолодший серед них. ... Як він [журнал «Emel»] з'явився на світ дуже добре пам'ятаю. Ці*

люди, витрачаючи власні кошти на папір, друкарські послуги, одночасно самі ж й статті писали. ... Кожного місяця, попри витрату грошей, часу, завдяки самовідданості цих людей, виходив черговий номер «Emel». ... Останні 25-30 копійок в їхніх кишенях, які витрачалися заради Криму. ... Війна закінчилась. Що буде з Кримом, яке буде вирішення стосовно депортованого народу? Удень і вночі про це думали, шукали шляхи вирішення, за Крим серце палало. З Кримом зранку вставали. З Кримом лягали» [170, с. 37].

М. Улькюсал активно займався дітищем свого життя – журналом «Emel» до 1980 р., коли видання перейшло до новоствореного Фонду дослідження та промоції тюркської культури «Emel» (або Кримського фонду «Emel»). Після чого передав управління до рук власних учнів – Н.М. Алтуга, З. Каратая, Х. Кирилми.

М. Улькюсал та коло відданих кримських активістів у Туреччині намагалися, перш за усе, запобігти асиміляції їхніх співвітчизників. Вони енергійно діяли проти втрати кримської колективної ідентичності серед своїх краян у Туреччині. Б.Г. Вільямс зазначає, як М. Улькюсал в інтерв'ю порівнював долю свого народу з долею єврейської діаспори, якою захоплювався, та бачив її як зразок до дії для активістів кримської діаспори Туреччини:

«Єврейський народ всупереч двом тисячам років перебування поза батьківщиною спромігся зберегти власну національну та етнічну ідентичність до того моменту, коли після II Світової війни виникла сприятлива можливість відновити їхню державу. Кирилми у Туреччині, після усього кількох десятиліть проживання поза батьківщиною, вже починають розчинятися та втрачати свою ідентичність» [283, с. 251].

Нинішнє покоління кримської діаспори високо цінує культурну та історичну спадщину, що залишив М. Улькюсал, зокрема про життя кримської громади Добруджі [204, с. 7]. Йі зараз його праці слугують вивченню історії сучасними дослідниками різних країн.

М. Улькюсал, який помер у віці 97 років у 1996 р., прожив достатньо довге життя, щоби побачити як його народ будував націю у час Жовтневого заколоту, потім бути свідком як знищували його народ у 1944 р. та вже після 1989 р. із задоволенням брати участь у процесі повернення та відродження кримли [283, с. 285]. Ще за його життя, співвітчизники-репатріанти вшанували його великий внесок у національну справу, давши його ім'я одній з нових вулиць у стародавній столиці Криму – Багчасараї.

Сучасники підкреслювали його скромність, доброчесність та самовідданість. Хоча він ніколи не заявляв про якийсь амбіції, М. Улькюсал був визнаний лідером, у першу чергу, діаспорною громадою. У громаді зазначали, що «коли кримська справа здавалася безнадійною, він давав надію, давав натхнення, й ми намагалися служити [справі Криму] так, як він вчив» [170, с. 1]. Переважна більшість з його 1500 статей у журналі були підписані «*H. Fazıl*», «*H.H.F.*», «*Tekin*», «*Emel*» або взагалі були не підписані [172, с. 2].

М. Улькюсал був високоосвіченою людиною та, окрім рідної та турецької мов, володів також румунською, французькою, німецькою мовами, а також кількома тюркськими мовами.

Він невтомно працював і боровся заради майбутнього Криму, коли здавалося, що це безнадійна справа, не чекаючи винагороди чи вдячності. М. Улькюсал вважав, що це його обов'язок перед власним народом, священною Батьківщиною. Без сумніву, саме він зробив вирішальний внесок до збереження національної ідентичності кримської діаспори, як у Туреччині, так й у світі, виховання нового покоління активістів громадського руху діаспори, створення передумов для формування сучасного діаспорного руху Туреччини. З. Каратай зазначив, що у них, у представників наступного покоління, є борг перед Улькюсалом, перш за усе, борг вірності продовжувати його справу [206, с. 21].

Якщо, М. Улькюсал був одним з тих сформував саму ідею діаспорного націоналізму для кримли, виховав плеяду національно свідомих активістів

кримської діаспори не тільки Туреччини, але й Болгарії, Румунії та США, то А.І. Кирилми став стрижнем, навколо якого організаційно сформувалася сучасна діаспора кирилми Туреччини, саме на принципах, що закладені їм, успішно діє найбільше об'єднання кримців й сьогодні.

Амет Іхсан Кирилми (*Ahmet İhsan Kirimli*) народився 23 квітня 1920 р. у м. Балікесір, Туреччина. Прадід А.І. Кирилми, ісламський вчений Улема-йї Ізам Мешайіх-і Кірам Аксейід Мемет-ефенді з Багчасараю, після Кримської війни, як багато інших його земляків, відправив свою родину до *Aq topraq*. Сам він залишився у Криму. Своїй родині Аксейід Мемет-ефенді дав трохи грошей та Святий Коран, де на початку написав їм такі слова: «Я залишатимусь тут, мої плоть та кістки стануть землею, на ній ростимуть трави, і на їхній запах прийдуть сюди мої онуки» [59]. Родина знайшла притулок у м. Балікесір, яке було визначено як місце облаштування *муаджірів* з Криму та Кавказу, та оселилася у «Кримському кварталі», що був побудований урядом султана Абдульмеджида I.

У 1947 р. А.І. Кирилми закінчив медичний факультет Істанбульського університету. Його громадська діяльність розпочалася саме під час навчання: він був обраний до керівних органів студентської спілки університету та спілки студентів Балікесіра. Закінчивши університет Кирилми відслужив строкову службу в армії у м. Сарикамиш, що у Туреччині є почесним обов'язком для кожного юнака. Після чого, протягом 9 місяців проходив спеціалізацію в області педіатрії у Лондонській лікарні *Whips Cross Hospital* [164, с. 4]. У Великій Британії, крім того, А.І. Кирилми пройшов гарну школу політичної діяльності як член управлінської ради Федерації турецьких студентів. Саме тут, у Великій Британії, у 1949 р. А.І. Кирилми дізнався приголомшливу новину про Депортацію народу кирилми. Тоді він вирішив активно боротися за відновлення історичної справедливості щодо земляків та повернення кримців на Батьківщину. З того часу справа допомоги народу кирилми стало ділом його життя [59]. У 1950 р. Кирилми знову відправився підвищити свою кваліфікацію, але цього разу до США. Тут він працював у кількох лікарнях: *Alexandra Virginia Hospital, Staten*

Island-Sea View Hospital, Newark Baby's Hospital та *Albert Enstein Medical centre*, на посадах асистента, головного асистента, викладача тощо. Як можна бачити, Кирилми прагнув вдосконалити себе як лікар, перейняти передовий досвід у медицині. Але, й в Америці він не залишив активну громадську діяльність: заснував та очолив Асоціацію турецьких студентів США та долучився до Американської асоціації кримських тюрків. Згодом, АСКТ надасть А.І. Кирилми звання «Почесного» голови» за великий внесок в її розбудову [164, с. 4].

Протягом 1950-1957 рр. Кирилми активно працював, щоби в Америці дізналися про долю депортованого радянським режимом народу кирилми. Для цього він організував кілька конференцій у США. Американський період життя Кирилми мав величезне значення для його подальшої долі. Саме в Америці він познайомився зі славетними борцями за незалежність України – подружжям Ярослава та Ярослави Стецько⁵³. Їхня дружба тривала усе життя. У ті роки, спілкуючись з представниками української діаспори, А.І. Кирилми дізнався про Україну. Кирилми розповідав про кумедний випадок, що трапився у ті роки, коли вони співпрацювали у рамках Антибільшовицького блоку народів, і мав жартиувати, аби розрядити ситуацію: «На одному із засідань [АБН] у Мюнхені йшла мова про кримців, і головувала там Слава Стецько. Чи то вона, чи то хтось інший сказав, що «ці татари – одні розбійники, вони нападали на Україну, забирали гарних жінок, та відвозили до Криму». Кирилмал підіймає руку, та каже: «Так, було таке. В усьому винні самі українці». Усі здивовано переглядаються. А він продовжує: «Ви подивіться на пані Стецько – у свої 50 років вона така красуня! А уявіть, що їй 18 років, ну який чоловік не вкраде її? Крім того, ви покажіть хоч одну українську жінку, яка з Криму попросилася б назад?» [121].

⁵³ Ярослав Семенович Стецько (1912 року - 1986) - український політичний та військовий діяч, активний діяч ОУН. З 1941 р. - перший заступник провідника ОУН-Б С. Бандери. У 1942-1944 рр. перебував у німецькому концтаборі Заксенгаузен. После звільнення керував Антибільшовицьким блоком народів, був головою Проводу ОУН-Б. Ярослава (Слава) Йосипівна Стецько (уроджена Ганна Йосипівна Музика; 1920 —2003) — українська політична діячка, журналістка, співорганізатор Червоного Хреста УПА, жіночої мережі і юнацтва ОУН, Антибільшовицького блоку народів (АБН). Голова ОУН(б) (1991—2001). Перша лідерка партії Конгрес українських націоналістів. Депутат Верховної Ради України другого, третього і четвертого скликань.

Після повернення із США, Кирилми мав приватну лікарську практику у рідному місті, одночасно не полишаючи активну громадсько-політичну діяльність. Він був членом керівних органів міського осередку Демократичної партії, товариства студентів ВНЗ Балікесіру, спортивного клубу Карасі, асоціації лікарів Балікесіру-Чанаккале тощо. У 1961 р. А.І. Кирилми обирають депутатом ВНЗТ від м. Балікесір, де він представляє *Adalet Partisi* (Партію Справедливості). На першому з'їзді ПС, що відбувся у 1962 р., він був обраний членом Генеральної виконавчої ради та виконував ці обов'язки до 1976 р. [164, с. 4]. Протягом 4 скликань, до 1977 р. Кирилми був депутатом ВНЗТ та як парламентарій на різних міжнародних форумах постійно намагався привернути увагу громадськості до проблеми народу кирилми, до питання відновлення прав повернутися на історичну Батьківщину. Як депутат парламенту, Кирилми відвідував СРСР та мав зустріч з тодішнім керівником Радянського Союзу М. Хрущовим. Й саме він став першим іноземним політиком, якому вдалося у 1980-ті рр. зустрітися з радянським дисидентом М. Джемільєвим [89].

Послужний список А.І. Кирилми, як політичного та державного діяча Туреччини, надзвичайно великий: у 1973-74 рр. він обіймав посаду міністра туризму і промоції, одночасно був спікером та головою комісії охорони здоров'я, секретарем комісії з питань оборони парламенту. У складі урядових делегацій взяв участь у багатьох державних візитах.

Тобто, у 1987 р., коли А.І. Кирилми був обраний головою Товариства культури, фольклору та взаємодопомоги кримських тюрків Анкари, можна впевнено казати, що він входив до політичної еліти країни. До того ж, увесь його життєвий шлях свідчив про його активну позицію та надзвичайні організаторські здібності. Він завжди підкреслював, що «пишається тим, що є кримським татариним» [84]. Саме тому, свій авторитет серед політичного істеблішменту Туреччини, власні знання та навички, Кирилми використовував на користь своїх краян, як у діаспорі, так й на Батьківщині. Як людина з великим державницьким досвідом, він розумів, аби акумулювати зусилля кримської діаспори задля

допомоги народу кримли, потрібно кардинально перебудувати діаспорний рух. У першу чергу, об'єднавши розрізнені громади, перебудувати його на загальнонаціональний рух. Результатом 3 років перемовин, роз'яснень, стала зустріч кількох організацій 26 грудня 1990 р., на якій було досягнуто домовленості про об'єднання 7 товариств у Товариство культури та взаємодопомоги кримських тюрків із Загальним центром (*Genel Merkezi*) в Анкарі. Але, процес об'єднання та, одночасно, створення нових осередків продовжувався. Загалом, за керівництва А.І. Киримли з 1990 р. до 2011 р. число організацій, що об'єдналися навкруг Анкари, досягло 25. Одночасно, лідер кримської діаспори був головою Товариства турецько-української дружби, заснованого у 1999 р., та головою Федерації тюрків Болгарії, Азербайджану та Криму.

Киримли також зіграв важливу роль в отриманні від Уряду Туреччини статусу «організації, що діє заради суспільного блага» у 1992 р., що дозволило отримати урядове фінансування діяльності ТКВКТ [68]. Цей важливий статус, який свідчив про політичну вагу кримської діаспори у Туреччині, дав потужний поштовх розвитку діаспорного руху. М. Шаін, наголошуючи на його організаційних здібностях, казав: «Якщо у нас були б такі самі можливості та повноваження, ми не змогли б так само інституційно вибудувати кримське товариство до такого рівня, не змогли б досягнути таких успіхів як він» [249].

Саме ці фактори: об'єднання зусиль кількох десятків громад та урядова підтримка, призвели до розповсюдження національної ідеї серед представників кримської діаспори Туреччини, набагато зміцнили національні їхні почуття, викликали відчуття причетності до долі власного народу, піднесли політичну вагу діаспори серед турецького суспільства, що дозволило ефективно лобіювати кримське питання серед турецького політикуму, що, урешті-решт, надало кумулятивного ефекту діям діаспори щодо надання допомоги народу кримли.

Киримли, як людина, надзвичайно переймався долею своїх земляків та намагався зробити усе можливе, щоби посприяти поверненню та допомогти облаштуванню репатріантів-киримли на історичній Батьківщині. Він намагався,

щоби процес допомоги не був хаотичним, а набув системного порядку. Він волів, щоби товариства діяли за планом і дотримувалися певної стратегії у наданні допомоги Криму. Як фаховий лікар, А.І. Кирилми переживав за стан здоров'я репатріантів, оскільки бачив, що часто-густо вони обмежені у доступі до медичних послуг у Криму. Тому, за його ініціативою серед кримської діаспори Туреччини була розпочата кампанія зі збору коштів «Побудуємо лікарню для Криму!», аби створити сучасну лікарню для кирилми, куди могли б звертатися репатріанти з усього Криму [258, с. 2].

Так само системно, він організовував й діаспорний рух всередині Туреччини. Активісти ТКВКТ підкреслюють його вирішальну роль у створенні загальнотурецького діаспорного руху, розбудові сучасної структури товариства, в його інституційному становленні. Вони переконані, що завдяки об'єднанню окремих кримських громад у потужну організацію, вдалося вибудувати ефективну систему допомоги власному народові у поверненні до Криму, відродженню національної культури [39; 49]. Заслуга Кирилми, у першу чергу, полягає у тому, що він змінив вектор діяльності кримських товариств: не на задоволення власних потреб та бажань, як-от, вивчення фольклору чи проведення розважальних заходів, а на працю заради допомоги власному народові та історичній Батьківщині. Це особливо яскраво демонструють приклади великих товариств Ескішехіра та Полатли, які залишились осторонь об'єднавчого процесу. Й зараз, попри присутність сотень тисяч кримців у своїх регіонах, на їхній величезний потенціал, ці товариства здебільшого діють, по-перше, на локальному рівні, по-друге, їхня діяльність спрямована насамперед на забезпечення власних потреб.

А.І. Кирилми користувався серед діаспорян беззаперечним авторитетом та повагою. За національною традицією усі шанобливо зверталися до нього не офіційно «пан», а *Амет-емдже*⁵⁴. Загалом, А.І. Кирилми протягом 24 років був головою кримських об'єднань: 3 роки як голова кримського товариства Анкари та 21 рік як голова Загального центру об'єднання кримських товариств Туреччини.

⁵⁴ *Етсе* – дядько з боку батька, за національною традицією тюрків вживається як ввічливе звернення до старших чоловіків.

Багаторічне служіння А.І. Кирилми власному народові з гідністю оцінено народом кирилми та світовою кримською діаспорою. Визнанням заслуг Кирилми на Батьківщині, у Криму, стало присвоєння у 2000 р. звання почесного доктора Кримського інженерно-педагогічного університету [103]. Його ювілеї також урочисто відзначали у Криму [89]. Ще за життя, на його честь у 2010 р. ТКВКТ разом з Фондом «Крим» заснував щорічний «Літературний конкурс імені Амета Іхсана Кирилми» для промоції рідної мови, в якому беруть участь юні та молоді кримці з усього світу [186, с. 17-19]. За ініціативою автора, як голови Київського товариства кримських татар, у березні 2004 р. «за вагомий особистий внесок у розвиток співробітництва України та Турецької Республіки у гуманітарній сфері, надання практичної допомоги в облаштуванні кримських татар в Україні» А.І. Кирилми був нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня [32], який йому вручив Голова ВРУ В.М. Литвин під час візиту до Анкари. Знаменно, що лідер кримської діаспори став першим турецьким громадянином, який був відзначений державною нагородою України [59]. Будівля Істанбульської філії ТКВКТ та громадський центр ТКВКТ в Анкарі, відкритої у серпні 2019 р., де проходять більшість культурних, освітніх, мистецьких заходів кримців, також отримали ім'я А.І. Кирилми.

Наступник Кирилми на посту голови товариства, Т. Калкай емоційно виступаючи на вечорі пам'яті на його честь, відмітив: *«Амет-емдже є одним з небагатьох людей, хто залишив довгу пам'ять про себе. Він був людиною, який присвятив себе професії, політиці, кримському питанню, та залишив багато справ. Те, що у 1987 р., коли почалося повернення [кирилми] до Криму, А.І. Кирилми став на чолі Кримського товариства, потрібно розглядати як благословення Аллаха. З початком повернення на Батьківщину, А.І. Кирилми продемонстрував неймовірне служіння. Вірю, що й зараз його дух з нами»* [249].

А.І. Кирилми помер 11 грудня 2011 р. в Анкарі. Співчуття з приводу його кончини виразили Президент України В.Ф. Янукович та Президент Турецької Республіки А. Гюль. Вшановуючи пам'ять видатного діяча кримської діаспори,

церемонію похорону відвідали міністр закордонних справ Туреччини А. Давудоглу та міністр культури та туризму Е. Гюнай, Голова МКН М. Джемільєв, Голова ПНД Д. Бахчелі, численні представники кримських громад Криму, Туреччини, Румунії тощо [187, с. 2-4].

Справу життя А.І. Кирилми продовжує його син – відомий турецький історик, професор Хакан Кирилми, який вже сам є авторитетним діячем кримської діаспори Туреччини, та, справедливо, є одним з облич сучасної діаспори.

Таким чином, визначну роль у створенні та розвиткові сучасного діаспорного руху кирилми Туреччини зіграли Мюстеджіп Улькюсал та Амет Іхсан Кирилми. Ї, сьогодні, найавторитетніші діячі кримської діаспори Туреччини, такі як, З. Каратай, Дж. Ічтен, Х. Кирилми, М. Шаін та інші, високо оцінюючи великий внесок цих видатних особистостей, вважають себе учнями М. Улькюсала та продовжувачами справи А.І. Кирилми.

Висновки до розділу 3.

Таким чином, можна констатувати, що у 1990-х рр. тривога за добробут Вітчизни, яка раніше охоплювала тільки групу старих політемігрантів, поширилася на усю діаспору Туреччини. Покоління 80-90-х рр. зуміло відновити етнічну ідентичність кирилми та створити діаспорну громаду Туреччини, попри втрату рідної мови та звичаїв. Таким чином, нове покоління активістів зробило діаспорний рух «кримоцентричним», на відміну від діяльності старих політемігрантів, коли Крим був просто частиною «тюркського світу». Кримська діаспора визначила для себе, що її доля нероздільно поєднана з долею їхнього народу, долею Криму. Тому, починаючи з кінця 1980-х рр., тобто з моменту початку процесу повернення кирилми з місць колишнього заслання, активісти діаспори взяла на себе моральне зобов'язання усіляко підтримувати власний народ на шляху знайдення Батьківщини. Новий сенс діаспорного руху полягав у визнанні центральної ролі Батьківщини в його діяльності.

Встановлено, що після утворення координаційного органу кримських товариств, Загальний центр ТКВКТ перебрав на себе функції представництва від імені народу киримли у турецькій столиці, ставши посередницькою ланкою між МКН та установами Туреччини. Таким чином, жодного рішення на користь киримли, ухвалене урядом, парламентом чи будь-якою іншою установою чи фундацією, не відбулося без їхньої безпосередньої участі чи лобіювання.

Доведено, що кошти, що акумулювалися товариствами, витрачалися там, де, на їхню думку, це було важливо для розвитку нації і де народ, який повертався з місць заслання, не мав на це ресурсів, а підтримка з боку влади була недостатньою або взагалі відсутня. Можна констатувати, що у деяких сферах культурного та духовного відродження внесок кримської діаспори Туреччини мав вирішальний характер. Так, інституційний розвиток та стабільність системи національного представництва *Курултай-Меджліс* були б не можливі без допомоги кримської діаспори Туреччини.

МКН та Загальному центру ТКВКТ разом вдалося створити «транснаціональну націю», частини якої живуть у різних країнах та навіть на різних континентах.

Досліджено, що у новітній історії Туреччини є видатних дві постаті, які кардинально вплинули на розвиток сучасного діаспорного руху киримли у Туреччині: це – Мюстеджіп Улькюсал та Амет Іхсан Киримли.

Якщо, М. Улькюсал був одним з тих сформулював саму ідею діаспорного націоналізму для киримли, виховав плеяду національно свідомих активістів кримської діаспори не тільки Туреччини, але й Болгарії, Румунії та США, заснував та видавав головне діаспорне видання, то А.І. Киримли став стрижнем, навколо якого організаційно сформувалася сучасна діаспора киримли Туреччини, а також визначив напрямок діяльності зі сприяння поверненню та облаштуванню народу на історичній Батьківщині. Й зараз, за принципами, що закладені ними, успішно діє найбільше об'єднання кримців Туреччини.

ВИСНОВКИ

Отже, *Qırımlılar* (укр. **кримці**) або *Qırımtatarlar* (укр. **кримські татари**) – тюркомовний корінний народ Криму та України. Правовий статус кримли, як корінного народу України, визнаний Державою Україна Законом України «Про корінні народи України» від 01 липня 2021 р. Існує стереотипне, здебільшого нав'язане російською історіографією, сприйняття стосовно походження народу кримли як продукту монгольського завоювання, яке має ненаукове, вкрай політизоване підґрунтя. Відомо, що етнонім «татари» використовувався Російською імперією до усіх неслов'янських тюркських народів, що проживали від Криму до Далекого Сходу, попри відмінності у мовах, культурах, релігіях. З середини 20 ст. у СРСР, як назва народу, також широко використовується термін «кримські татари». Усе це змушує інтелектуалів-кримли наполягати на відмові від штучно нав'язаного етноніму «татари» на користь самоназві *Qırımlı* або «кримці».

Отже, вважаємо обґрунтованим вживання етноніму «кримли» всупереч нав'язаних колоніальних та радянських термінів «татари», «кримсько-татарський народ», «кримські татари» тощо.

Встановлено, що внаслідок еміграційних процесів, що тривали з моменту анексії території Кримського Ханату у 1783 р. і до кінця II Світової війни, на території сучасної Турецької Республіки сформувалася величезна діаспора народу кримли, що перевищує сам народ, щонайменше, у 10 разів. Зрозуміло, що, враховуючи ці обставини, кримська діаспора має надзвичайно великий вплив на суспільно-політичні та економічні процеси у Туреччині. Жодне скликання турецького парламенту не обходиться без представників кримської громади Туреччини. Звичайно, що діаспора також мала та має значний вплив на розвиток та відродження самого народу кримли, його культури та мови.

Встановлено, що з моменту анексії території Кримського Ханату у 1783 р. до кінця II Світової війни відбулося чотири хвилі масової міграції кримли до земель тодішньої Османської держави та сучасної Турецької Республіки: періоду

1783-1803 рр., періоду 1856-1876 рр., періоду 1917-1922 рр. та 1944-1949 рр. Головним чинником масової еміграції періодів 1783-1803 рр. та 1856-1876 рр. була цілеспрямована політика Російської імперії на витіснення корінного народу з його Батьківщини шляхом репресій, дискримінації за етнічною та релігійною ознакою, позбавлення засобів для існування тощо. Головним чинником еміграції періодів 1917-1922 рр. та 1944-1949 рр. стала репресивна політика комуністичного радянського режиму проти народу кримли, яка поставила на межу існування корінний народ Криму.

Роки постійної еміграції кримців до Туреччини відмічаються неухильним зростом чисельності їхньої громади. Так, можна стверджувати, що з 1783 р. до 1922 р. до Туреччини емігрувало близько 1,8 млн людей.

Першим осередком кримли у сучасному розумінні громадської організації був створений в Істанбулі у 1952 р. *Kırım Türk Kültür Derneği* (Товариство культури кримських тюрків). Перші кримські товариства створювались саме як осередки кримської культури та фольклору. Заборона займатися будь-якою політичною діяльністю була зазначена в їхніх статутах. Такими товариствами також були об'єднання в Анкарі та Ескішехірі, які утворилися відповідно у 1955 р та 1972 р.

З цих трьох організацій й розпочалася розбудова розгалуженої системи кримських товариств сучасної Туреччини, що з успіхом функціонує й зараз. Організації кримської діаспори Туреччини можна умовно розділити за часом їх створення: ті, що створенні до початку процесу репатріації народу кримли на історичну Батьківщину, себто, до 1987 р., та ті, що з'явилися вже після 1987 р.

На певному етапі, активісти кримських товариств зрозуміли, що об'єднавшись вони зможуть зробити набагато більше корисного, як для збереження власної ідентичності, так й для свого народу, допомогти його поверненню та облаштуванню. Тому, об'єднавчий процес окремих товариств був неминучим і, починаючи з 1987 р., коли до керівництва товариства в Анкарі

прийшов авторитетний політичний діяч А.І. Кирилми, навколо цього осередку почали об'єднуватися вже наявні організації та утворюватися нові. У грудні 1990 р. була створена асоціація зі штаб-квартирою в Анкарі, до якої, в якості філій, вступили інші товариства. Таким чином, спочатку виникла асоціація кримських товариств 7 регіонів. Попри розбіжності між різними організаціями, що властиво для демократичного суспільства, діаспора спромоглася об'єднатися навколо важливої для народу мети. Ставши на чолі асоціації, А.І. Кирилми використовував власні політичні зв'язки та досвід, аби розбудувати мережу організацій діаспори по усій країні, надати асоціації ваги та авторитету. Саме він ініціював об'єднавчий процес окремих кримських товариств Туреччини та розбудував мережу загальнонаціональну мережу діаспорних організацій з єдиною метою: допомога Батьківщині.

Ще на початку 1980-х рр. основними напрямками роботи кримських товариств були вивчення та пропагування фольклору, перш за усе, кримських народних пісень та танців, проведення фольклорних свят та заходів. Діаспорні організації були зосереджені на власних проблемах та остерігалися будь-якої діяльності, які держава могла пов'язати з політичними питаннями.

З середини 1990-х рр. товариства кирилми почали видавати власні періодичні видання та книжки з кримської тематики. Розвиток культурної та видавничої діяльності кримської діаспори Туреччини кінця 1980-х рр. – початку 2000-х рр. нерозривно пов'язаний з процесом повернення народу кирилми з місць заслання на історичну Батьківщину. Початок репатріації кримців у кінці 1980-х рр. дав сильний емоціональний поштовх й для бурхливого розвитку як етнічної самосвідомості кримців Туреччини, так й організованого життя діаспори. Якщо проаналізувати дати створення багатьох кримських товариств, то можна помітити, що час їхнього виникнення припадає на початок 90-х рр. минулого сторіччя, тобто, час коли відбулися перші контакти представників діаспори з репатріантами та активістами національного руху за повернення до Криму, а

також до Туреччини стала надходити інформація про надзвичайно складні соціально-економічні та суспільно-політичні умови їхнього повернення до Криму.

Важливою прикметою заходів усіх кримських товариств без винятку кінця 1990-х рр. – начала 2000-х рр. був обов'язковий наголос на подіях, що відбувалися на історичній Батьківщині, прояв моральної солідарності з власним народом, що повертався з місць заслання. Організатори заходів користалися нагодою, аби привернути увагу земляків до проблем кримських репатріантів та закликати громади підтримати їх.

Доведено, що задля підвищення обізнаності турецького суспільства щодо «кримського питання» товариства усіяко підтримували дослідників та журналістів, які вивчали різні питання з історії Криму чи національного руху кримців, а також поточну ситуацію у Криму. Як відомо, з історичної точки зору серед тюркських народів світу (особливо після 19 ст.), кримли займають виняткове місце в історії та процесі пробудження поневолених тюркських народів за рівнем своєї освіти, видатними особистостями, своєю культурно-науковою діяльністю. З часу створення кримських асоціацій та фондів, кримли намагалися зберегти свою локальну культуру, організовуючи сотні соціально-культурних та наукових заходів, та одночасно сприяючи науковим дослідженням.

Доведено, що наприкінці 80-х – початку 2000-х рр. значно активізується організоване життя кримської діаспори Туреччини. Виникає розгалужена мережа громадських організацій кримли, яка з трьох товариств зросла до кількох десятків. До надзвичайного рівня підвищується національна самосвідомість громад кримли, зростає інтерес до історії та культури історичної Батьківщини – Криму. Основним фактором активного розвитку національного руху кримли у Туреччині був початок процесу репатріації народу кримли з місць колишнього заслання до Криму. Відчайдушна боротьба кримців за право повернення до Криму, готовність до самопожертви, надзвичайно важкі умови, в яких доводилося облаштовуватися репатріантам у Криму, стала сильним емоційним чинником для створення потужного руху солідарності з народом кримли як серед діаспори

Туреччини, так і серед турецького суспільства. Одночасно, кримська діаспора намагається не тільки мобілізувати саму кримську громаду, але й різними шляхами вплинути на суспільно-політичні кола Туреччини задля прийняття позитивних рішень на користь народу кримли: через ЗМІ, громадськість, власних представників в органах влади усіх рівнів, а також лобістськими діями в парламенті та уряді. Поступово діаспора займає своє важливе місце у національному русі кримли та наприкінці 1990-х зростає її вплив на процеси, що відбуваються у Криму. Внесок кримської діаспори Туреччини у відродження та розвиток культури, мови, мистецтва кримли в умовах економічної кризи, складної суспільно-політичної ситуації в Криму та Україні наприкінці 90-х рр. – на початку 2000-х рр. часто-густо був вирішальним.

Значно активізується й культурна та видавнича діяльність товариств кримли Туреччини, кінець 1980-х рр. – початок 2000-х рр. характеризується зміною пріоритетів в їхній діяльності. Товариства зосереджуються на інформуванні кримської громади та, в цілому, турецького суспільства щодо «кримського питання», наданні моральної та матеріальної підтримки народу кримли, який повертався та облаштовувався у Криму, на створенні атмосфери солідарності та підтримки у турецькому суспільстві, згуртуванні кримської громади Туреччини навколо проблем власного народу, підтримці етнічної солідарності всередині своєї громади. Періодичні видання товариств звертали увагу на висвітленні поточної суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації у Криму, на проблемах репатріантів, питання відродження культури, освіти та духовності народу тощо. У той час, культурна та видавнича діяльність кримських товариств спрямовані на розвиток національної самосвідомості діаспори, збереження її культурної та історичної спадщини.

Основним способом збереження ідентичності для кримської діаспори Туреччини була та є підтримка зв'язків з територіальною батьківщиною – Кримом та власним народом.

Доведено, що довгі роки єдиним періодичним виданням кримської діаспори був культурологічний та філософський журнал «*Emel*» (Прагнення). Без перебільшення можна стверджувати, що журнал «*Emel*» зробив вирішальний вплив на формування сучасної кримської діаспори у Туреччині, її морально-етичних цінностей та національної свідомості. Існує так зване «покоління *Emel*» серед сьогоднішніх лідерів та активістів громади кримли Туреччини, які виховані на ідеях, що проповідував журнал. Можна констатувати, що «*Emel*» займає унікальне місце серед видань кримської діаспори Туреччини. Журнал був та є символом національної діяльності діаспори протягом 90 років.

У кінці 80-х – початку 90-х рр. 20 ст. нове покоління активістів кримської громади Туреччини, що прийшло до «*Emel*», кардинальним чином змінило редакційну політику видання. На зміну історичним рефлексіям та етносимволізму, пантюркістським ідеям, що були притаманні старим політемігрантам, прийшли більш актуальні теми. «*Emel*» фактично перетворився на періодичний орган кримської діаспори та діяв навіть в умовах військово-політичного режиму, коли була заборонена діяльність інших неурядових організацій. Видання ставило за мету два завдання: 1) інформування кримської громади Туреччини зокрема та турецького суспільства взагалі про боротьбу народу кримли за повернення на історичну Батьківщину та власні права; 2) формування окремішньої кримської ідентичності у Туреччині. Власне, «*Emel*» сформулював роль кримської діаспори Туреччини як підтримку власного народу та розвитку рідної мови, культури та освіти в Криму та активно діяв, аби мобілізувати громаду до праці на користь власним землякам. Журнал використав зміни, що відбувалися у світі, а також у Туреччині, щоби сформувати кримську національну ідентичність. Новому поколінню журналу вдалося укоренити колись елітарну національну ідею серед широкого загалу турецьких кримців. Кримли Туреччини сприйняли *Qırımtatarlıq* (кримськість) як культурну ідентичність, одночасно, політично залишаючись членами турецької нації. Саме «*Emel*»

відіграв вирішальну роль у перетворенні громади вихідців з Криму на свідому діаспору киримли у Туреччині.

Можна констатувати, що у 90-х рр. тривога за добробут Вітчизни, яка раніше охоплювала тільки групу старих політемігрантів, поширилася на усю діаспору Туреччини. Новини про початок повернення народу із заслання послужила своєрідним «тригером», що пробудив ці почуття.

Доведено, що, на думку нової генерації, саме національний рух киримли у СРСР, їхня боротьба за права народу, їхня жертвність, й урешті-решт, визнання його міжнародною спільнотою та навіть радянським режимом, легітимізувала його в очах діаспори. Відновлення традиційних інститутів киримли, таких як *Qurultay* та *Milliy Meclis*, ще більше ствердило думку новітніх лідерів турецької громади про правильність цього шляху. Покоління 80-90-х рр. зуміло відновити етнічну ідентичність киримли та створити діаспорну громаду Туреччини, попри втрату рідної мови та звичаїв. Таким чином, нове покоління активістів зробило діаспорний рух «кримоцентричним», на відміну від діяльності старих політемігрантів, коли Крим був просто частиною «тюркського світу».

Ця нова генерація активістів відчула, що пасіонарність національного руху киримли, що виборює право на повернення до Криму та продовжує боротися за громадянські права їхніх співвітчизників, надає сили і їхньому рухові у Туреччині. Вони визначили для себе, що доля кримської діаспори нероздільно поєднана з долею їхнього народу, долею Криму. Тому, починаючи з кінця 1980-х рр., тобто з моменту початку процесу повернення киримли з місць колишнього заслання, активісти діаспори взяли на себе моральне зобов'язання усіляко підтримувати власний народ на шляху знайдення Батьківщини.

В умовах інституційної слабкості молоді української держави, неоднозначного ставлення уряду України, як до процесу репатріації, так й до народу киримли, та часто-густо відверто ворожого ставлення до репатріантів-киримли пострадянської влади Кримського півострову на усіх рівнях, відсутності

фінансових та матеріальних ресурсів народу кримли в цілому, допомога з боку кримської діаспори Туреччини ставала критично важливою для процесу становлення національних інститутів кримли, відродження їхньої культури та духовності.

Потрібно зазначити, що у контексті 90-х рр. національно свідомі діячі кримської діаспори не розглядали повернення як основне завдання, оскільки вони сприймали нові можливості збереження власної ідентичності в країнах перебування завдяки наявним транснаціональним зв'язкам. Новий сенс діаспорного руху полягав у визнанні центральної ролі Батьківщини в його діяльності та сприянні поверненню народу кримли до Криму.

Можна визначити головні шляхи допомоги та підтримки народу кримли, які обрали активісти кримської діаспори Туреччини наприкінці 80-х рр. минулого сторіччя:

1. Розповсюдження інформації про становище народу кримли, його боротьбу за відновлення прав, серед діаспори та турецького суспільства;
2. Лобіювання інтересів кримців в урядових та політичних колах Туреччини;
3. Збір коштів на інституційну підтримку громадських організацій та представницьких органів кримли, підтримку процесу репатріації кримли з місць колишнього заслання, відродження їхньої культури, мови, релігії, а також надання допомоги власному народові у будь-яких формах та напрямках;
4. Надання моральної підтримки народу кримли з боку кримської громади та турецького суспільства загалом.

Одним з головних стовпів новітнього діаспорного руху став принцип, що національне питання кримли знаходиться понад будь-якими особистими, політичними, клановими чи фінансовими інтересами.

Після утворення координаційного органу кримських товариств, Загальний центр ТКВКТ, крім іншого, перебрав на себе функції представництва від імені народу кримли у турецькій столиці, ставши посередницькою ланкою між МКН та урядовими й неурядовими організаціями Туреччини. Для активістів діаспори було критично важливим отримати політичну підтримку національного руху кримли з боку турецької держави. Причому, вони прагнули досягти, аби така підтримка була одностайною, незважаючи на політичне спрямування тієї чи іншої сили. Товариства доклали величезних зусиль для того, щоби у визначені політики Туреччини щодо України, питання народу кримли грало ключову роль. Боротьба за права кримли є чутливим питанням для Туреччини, оскільки Крим та кримли є однією з найважливіших складових тюркського світу та тюркської культури.

Як підкреслюють активісти діаспори, жодного рішення на користь кримли, ухвалене урядом, парламентом чи будь-якою іншою установою чи фундацією, не відбулося без їхньої безпосередньої участі чи лобіювання.

Встановлено, що відповідно до проукраїнської позиції МКН, лідери Загального центру намагалися побудувати відносини з посольством України у Туреччині та Україною, задля чого у 1999 р. заснували Товариство турецько-української дружби. Натомість довгі роки МЗС України не сприймало кримську громаду Туреччини, власне, як діаспору України, і не намагалися використати фактор кримської громади Туреччини заради національних інтересів держави.

Підтверджено, що одним з найуніверсальніших та найдієвіших інструментів, який кримська діаспора Туреччини могла застосовувати, аби змінити становище народу кримли на краще була фінансова допомога. Активісти діаспори добровільно визначили свої товариства як певний ресурсний центр, що має забезпечувати національні інституції на Батьківщині, аби ті у своїй діяльності не мали значних фінансових проблем. Усвідомлюючи це, кримські товариства

проводили широкомасштабні кампанії збору коштів починаючи з кінця 1980-х рр. Інституційний розвиток та стабільність системи національного представництва *Курултай-Меджліс* були б не можливі без допомоги кримської діаспори.

МКН та ЗЦ ТКВКТ разом вдалося створити «транснаціональну націю», частини якої живуть у різних країнах та навіть на різних континентах.

Досліджено, що у новітній історії Туреччини є видатних дві постаті, які кардинально вплинули на розвиток сучасного діаспорного руху кримли у Туреччині: це – Мюстеджіп Улькюсал та Амет Іхсан Киримли.

Якщо, М. Улькюсал був одним з тих сформулював саму ідею діаспорного націоналізму для кримли, виховав плеяду національно свідомих активістів кримської діаспори не тільки Туреччини, але й Болгарії, Румунії та США, заснував та видавав головне діаспорне видання, то А.І. Киримли став стрижнем, навколо якого організаційно сформувалася сучасна діаспора кримли Туреччини, а також визначив напрямок діяльності зі сприяння поверненню та облаштуванню народу на історичній Батьківщині. Й зараз, за принципами, що закладені ними, успішно діє найбільше об'єднання кримців Туреччини.

Кримська діаспора Туреччини була та залишається найважливішим закордонним партнером *Міллій Меджлісу*. На думку активістів кримських товариств, на діаспорі Туреччини лежить велика відповідальність за добробут народу кримли, якій продовжує боротися за власні права, за розвиток його культури, освіти та духовності. Починаючи з кінця 1980-х рр. організований рух діаспори став частиною загальнонаціонального руху кримли. Вплив кримської діаспори Туреччини у процес повернення та облаштування народу кримли на історичній Батьківщині є вкрай великим, а внесок до деяких сфер суспільно-політичного життя кримли, таких як, культура, освіта, мистецтво, духовність, часто-густо був вирішальним та визначав напрямок розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

Неопубліковані архівні документи

Архів Товариства культури та взаємодопомоги кримських тюрків (Анкара)

1. Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği'nin 2002 yılı karar defteri (Книга рішень ТКВКТ 2002 р.).
2. Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği'nin 2003 yılı karar defteri.
3. Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği'nin 2004 yılı karar defteri.
4. Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği'nin 2005 yılı karar defteri.

Архів Істанбульської філії Товариства культури та взаємодопомоги кримських тюрків

5. Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği İstanbul Şubesi'nin 1992-1995 yıllarına ait karar defteri (Книга рішень Істанбульської філії ТКВКТ 1992-1995 рр.).
6. Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği İstanbul Şubesi'nin 1995-1998 yıllarına ait karar defteri.
7. Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği İstanbul Şubesi'nin 1999 yıllı karar defteri.
8. Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği İstanbul Şubesi'nin 2000-2003 yıllarına ait karar defteri.
9. Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği İstanbul Şubesi'nin 2004 yıllı karar defteri.

**Архів Товариства культури та взаємодопомоги кримських тюрків
Ескішехіра**

10. Eskişehir Kırım Türkleri Kültür ve Karşılıklı Yardımlaşma Spor Kulübü Derneği'nin 1998 yılı karar defteri (Книга рішень Ескішехірського товариства культури кримських тюрків та взаємодопомоги 1998 р.).
11. Eskişehir Kırım Türkleri Kültür ve Karşılıklı Yardımlaşma Spor Kulübü Derneği'nin 1999 yılı karar defteri
12. Eskişehir Kırım Türkleri Kültür ve Karşılıklı Yardımlaşma Spor Kulübü Derneği'nin 2002 yılı karar defteri
13. Eskişehir Kırım Türkleri Kültür ve Karşılıklı Yardımlaşma Spor Kulübü Derneği'nin 2005 yılı karar defteri

Дисертації українських та іноземних дослідників

14. Ахмадеев К.Н. Крымскотатарское сообщество России: проблема самоопределения. Дис. на соискание н.с. канд. пол. наук. Санкт-Петербург, 2018. 355 с. URL: https://disser.spbu.ru/files/2018/akhmadeev_disser.pdf
15. Гуменюк О.М. Кримськотатарська народна емігрантська пісня кінця XVII-XIX століть у контексті національних фольклорних традицій. Автореф. дис. на здобуття н. с. док. філ. наук. Київ, 2017. 40 с.
16. Кангієва Е.М. Вивчення історії та етнографії Криму в тюркомовній періодиці кримськотатарської діаспори (1888–1991 рр.). Автореф. дис. на здобуття н. с. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2008. 20 с.
17. Сейдаметов Е. Х. Рух солідарності кримськотатарської діаспори у США з боротьбою співвітчизників за повернення на історичну батьківщину (1960-ті

- початок 2000-х років). Автореф. дис. на здобуття н. с. канд. іст. наук. Одеса, 2007. 21 с.

18. Arabacı H.M. Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Türkiye’de Bulunan Kırım Dernek ve Vakıflarının Önemi. Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye, 2006. 188 s.
URL: <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/41902.pdf>
19. Aydın F.T. Comparative Cases in Long-Distance Nationalism: Explaining Émigré, Exile, Diaspora and Transnational Movements of the Crimean Tatars. Thesis for a Doctor of Philosophy in Political Science, University of Toronto, Toronto, Canada. 2012, 426 p.
URL: https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/67253/1/Aydin_Filiz_T_201211_PhD_thesis.pdf
20. Ersoy İ. Diaspora ve Kimlik: Eskişehir ve İstanbul’da yaşayan Kırım Tatarları’nda çoklu kültürel kimliğin ifadealanı olarak «Тепреş». Müzikbilimleri Anabilim Dalı Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanat Enstitüsü, İzmir, Türkiye, 2016. 140 p.
URL: <http://dspace.deu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/12345/9579/219455.pdf?sequence=1>
21. Kahraman A. The Crimean Tatar National Movement in the publications of inner and outer diaspora: Lenin Bayragı, Emel and Dergi. Thesis for a Master of Social Science. Middle East Technical University, Ankara, 2014. 198 p.
URL: <http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12617563/index.pdf>
22. Toprak, F. Perception of Homeland Among Crimean Tatar Diaspor Living in Turkey as Reflected on the Diaspora Journal Emel. Thesis for a Master of Social Science. Middle East Technical University, Ankara, 2013. 140 p.
URL: http://ansamblperegrinus.pl/uploads/artykuly/perception_of_homeland_among_crimean_tatar_diaspora_living_in_turkey_feyza_toprak.pdf
23. Yıldız B. Emigrations from the Russian Empire to the Ottoman Empire: an analysis in the light of the new archival materials: Thesis for a Master of Arts in

International Relations, Bilkent University, Ankara, 2006. 135 p.
 URL: <http://repository.bilkent.edu.tr/handle/11693/29921>

Нормативно-правові акти

24. Державна програма "Українська діаспора на період до 2000 року",
 Постанова КМУ від 22 січня 1996 р. № 119.
 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119-96-%D0%BF#Text>
25. Державна програма "Українська діаспора на період до 2000 року",
 Постанова КМУ від 22 січня 1996 р. № 119.
 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119-96-%D0%BF#Text> доступ:
 15.12.2020.
26. Закон України «Про закордонних українців»
 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1582-15#Text> доступ: 17.12.2020.
27. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28
 черв. 1996 р. К.: Преса України, 1997. 79 с.
28. Про затвердження Державної програми співпраці із закордонними
 українцями на період до 2020 року. Постанова КМУ від 10.05.2018 р. № 344.
 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344-2018-%D0%BF#n16>
29. Закон України «Про корінні народи України» від 01.07.2021 р. № 1616-IX.
 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text>
30. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası.
 URL: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>
31. Українсько-Турецьке Спільне Комюніке від 21.05.1998 р.
 URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU98314?an=2>.
32. Указ Президента України №263/2004 від 02 березня 2004 р. Про
 нагородження А. Кирилли орденом "За заслуги".
 URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2632004-1523>
33. Указ Президента України № 873/2010 від 26.08.2010 «Про створення Ради
 представників кримськотатарського народу при Президентіві України».
 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/518/99#Text>

Матеріали інтерв'ю

34. Інтерв'ю з Уріє Аблятіфовой, записане 30.03.2020 р., м. Львів.
35. Інтерв'ю з Ялкіном Бекторе (Yalkın Bektöre) записане 07.02.2019, у м. Ескішехір, Туреччина.
36. Інтерв'ю з Наджі Екемом (Naci Ekem), записане 07.02.2019 р. у м. Ескішехір, Туреччина.
37. Інтерв'ю з Ніязі Елітоком (Niyazi Elitok), записане 26.01.2019 р. у м. Істанбул, Туреччина.
38. Інтерв'ю з Умером Йилмазом (Ömer Yılmaz), записане 09.12.2019, у м. Полатли, Туреччина.
39. Інтерв'ю з Тунджером Калкаєм (Tuncer Kalkay) записане 29.11.2018 р. у м. Анкара, Туреччина.
40. Інтерв'ю із Зафером Каратаєм (Zafer Karatay) записане 30.01.2019 р. у м. Істанбул, Туреччина.
41. Інтерв'ю із Семіхом Киримом (Semih Kırım), записане 31.12.2018 р. у м. Невшехір, Туреччина.
42. Інтерв'ю з Асаном Киримером (Hasan Kırmır), записане 04.12.2018 р. у м. Ескішехір, Туреччина.
43. Інтерв'ю з Хаканом Киримли (Hakan Qırımı) записане 14.12.2018 р. у м. Анкара, Туреччина.
44. Інтерв'ю з Назіфом Макасом (Nazif Makas) записане 22.01.2019 р. у м. Бурса, Туреччина.
45. Інтерв'ю з Неджаті Озенсоєм (Necati Özensoy) записане 21.01.2019 р. у м. Бурса, Туреччина.
46. Інтерв'ю з Шюкрю Онером (Şükrü Öner), 22.01.2019 р. записане у м. Бурса, Туреччина.

47. Інтерв'ю з Реджепом та Шеріфе Ораками (Reser ve Şerife Orak), записане 23.06.2018 р. у м. Гебзе, Туреччина.
48. Інтерв'ю з Джевдет Таіроглу (Cevdet Tahiroğlu), записане 10.01.2019 р. у м. Істанбул, Туреччина.
49. Інтерв'ю з Оя Деніз Чонгар-Шаін (Oya Deniz Çoňar-Sahin) записане 02.01.2019 р. у м. Анкара, Туреччина.
50. Інтерв'ю з Рефатом Чубаровим, записане 23.03.2019 р. у м. Львів.
51. Інтерв'ю з Реджепом Шеном (Reser Şen) записане 07.02.2019 р. у м. Ескішехір, Туреччина.
52. Інтерв'ю з Умітом Шилітом (Ümit Şilit), записане 16.12.2019 р. у м. Анкара, Туреччина.
53. Інтерв'ю з Ісметом Юкселем (İsmet Yüksel) записане 01.03.2019 р. у м. Києві, Україна.
54. Інтерв'ю з Джелиалом Ічтенем (Celâl İçten) записане 15.01.2019 р. у м. Істанбул, Туреччина.
55. Інтерв'ю з Намиком Кемалом Баяром (Namık Kemal Bayar) записане 20.12.2018 р. у м. Анкара.

Інтернет-ресурси

56. Діаспора. *Енциклопедія сучасної України*.
URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=26340
57. Крим: на шляху до інтегрованого регіонального розвитку. *Офіційна сторінка місії ООН в Україні*. URL: <http://www.un.org.ua/ua/informatsiinyi-tsentri/news/2043-2006-10-12-15-57-02-krim-na-shlyahu-do-integrovano>
58. Кримський період в історії ногайцев.
URL: <https://zen.yandex.ru/media/adygiru/-krymskii-period-v-istorii-nogaicev-5acb1a695f4967871962f83c>

59. Ахмет Ихсан Кырымлы. URL: <http://medeniye.org/node/815>
60. Особиста сторінка Мюбейіна Бату Алтана у мережі *Facebook*: Mübeyyin Batu Altan. URL: <https://www.facebook.com/mubeyyin.altan>
61. Особиста сторінка Інджі Боумен у мережі *Facebook*: İnci Bowman. Nurettin Mahir Altuğ (1924-2015) ve Emel Vakfı.
URL: <https://www.facebook.com/inciabowman/posts/3237172346368979>
62. Kemal Çapraz (1964). URL: <http://www.biyografi.net/kisiyrinti.asp?kisiid=3098>
63. Kemal Çapraz. *Wikipedia*.
URL: https://tr.wikipedia.org/wiki/Kemal_%C3%87apraz
64. Cengiz Dagci. URL: <https://cengizdagci.org/tr/cengiz-dagci-hakkinda>
65. Kırım Vakfı Emel. *Офіційна сторінка Фонду промоції та досліджень тюркської культури «Емель»*. URL: <http://emelvakfi.org/emel-kirim-vakfi-hakkinda/>
66. Institut national des langues et civilisations orientales. A rich history.
URL: <http://www.inalco.fr/en/inalco-university/rich-history>
67. Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği İstanbul Şubesi. *Офіційна сторінка Істанбульської філії Товариства культури та взаємодопомоги кримських тюрків*. URL: <http://istanbulkirim.org>
68. Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği. *Офіційна сторінка Товариства культури та взаємодопомоги кримських тюрків*. URL: www.kirimdernegi.org.tr
69. Kırımlı H. Kırım'dan Türkiye'ye Kırım Tatar göçleri.
URL: <http://www.kirimdernegi.org.tr/temel-bilgiler/kirim-dan-turkiye-ye-kirim-tatar-gocleri>
70. Особиста сторінка Хакана Кіримлі у мережі *Facebook*: Hakan Qırımlı Dertli Qaval.
URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=799966490835071&id=100024651812859
71. Dr. Kemal Özcan. URL: <https://www.kitapyurdu.com/yazar/dr-kemal-ozcan/22435.html>

72. Necati Özensoy. *Wikipedia*.
URL: https://tr.wikipedia.org/wiki/Necati_%C3%96zensoy
73. Тереç. *Wikipedia*. URL: <https://crh.wikipedia.org/wiki/Тере%C3%A7>
74. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA). *Офіційна сторінка Агенції тюркського співробітництва та розвитку*.
URL: <https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649>
75. UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger.
URL: <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php>
76. Mesut Yılmaz. Hanedan'ın Son Prensi .
URL: <https://www.dogankitap.com.tr/kitap/mesut-yilmaz>

Опубліковані джерела

77. Абдуллаев И. Поступь крестоносцев в Крыму. *Голос Крыма*. 2000. 24 ноября. С. 4.
78. Абдульваап Н. Кримські татари у суспільно-політичному і культурному житті Османської імперії. *Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє* / упоряд. Ф.Г. Туранли. Київ: Денеб, 2004. С. 213–220.
79. Аблятіфов Р.М. Трансформація суспільно-політичної думки турецької діаспори кримли на прикладі публікацій журналу «Емель» (кін. 1980-х — поч. 2000-х років). *Народознавчі зошити*, 2020. № 3 (153). С.714–722.
80. Айдин Ф.Т. Чорноморська політика Туреччини: Балансування чи «Російська рулетка»? *Чорноморська безпека*, 2017. № 1(29). С. 55–61.
81. Алієв Р.Д. Реєміграція кримських татар у 1860-х рр. *Український історичний журнал*, 2014. № 4. С. 94–99.
82. Балановская Е.В., Агджоян А.Т., Жабагин М.К., Юсупов Ю.М., Схаляхо Р.А., Долинина Д.О., Падюкова А.Д., Кузнецова М.А., Маркина Н.В., Атраментова Л.А., Лавряшина М.Б., Балановский О.П. Татары Евразии: своеобразие генофондов крымских, поволжских и

- сибирских татар. *Вестник Московского университета. Серия XXIII. Антропология*, 2016; № 3; с. 75–85.
83. Бекиров Н. Жизнь, посвященная народу. *Голос Крыма*. 1996. 02 февраля. С. 5.
84. Бекирова Г. «Наш дорогой Ахмед-эмдже». URL: <https://ru.krymr.com/a/26976109.html>
85. Бекирова Г. Актриса Айше Диттанова: у истоков возрождения крымскотатарского театра. URL: <https://ru.krymr.com/a/aktrisa-ayshe-dittanova-u-istokov-voztrojdeniya-krymskotatarskogo-teatra/30459399.html>
86. Богатырёв К.А. Крымские татары и этноконфессиональный конфликт в начале XXI века. *Политика и общество*, 2009. № 12. С. 54–62. URL: http://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2009_1781.pdf.
87. Богдяж К.А. Кримськотатарська мова в системі української освіти (1991–2016 рр.). *Література та культура Полісся*. Серія : Історичні науки, 2016. Вип. 85. С. 256–265. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkpist_2016_85_25.
88. Бойко В.В. Эмиграционные движения крымских татар в Турцию в середине XIX – начале XX века: причины и влияние на социально-экономическое развитие Крыма. *Учёные записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «История»*, 2008. № 1. Т. 21 (60). С. 27–34.
89. В Крыму широко отметят 85-летие главы крымскотатарской диаспоры Турции Ахмета Кырымлы». URL: <http://old.qha.com.ua/ru/obschestvo/v-krimu-shiroko-otmetyat-85letie-glavi-krimskotatarskoi-diaspori-turtsii-ahmeta-kirimli/1272/>
90. Вереснь М. Інтерв'ю М. Джемілева. Записано 14.06.1996 р. у м. Сімферополь. Проект «Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України. 1988-1991». URL: <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/476/>

91. Власенко В.М. До біографії Амета Озенбашли. *Сумська старовина*, 2019. № LIV. С. 18–31.
92. Возгрин В.Е. (2016). История крымских татар. Очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырёх томах: Том IV. 5-е изд. Киев: «Къартбаба продакшн», 2016. 620 с.
93. Возгрин В.Е. История крымских татар. Очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырёх томах: Том II. 5-е изд. Киев: «Къартбаба продакшн», 2016. 940 с.
94. Возгрин В.Е. История крымских татар. Очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырёх томах: Том III. 5-е изд. Киев: «Къартбаба продакшн», 2016. 880 с.
95. Войтович Л.В. Формування кримськотатарського народу: вступ до етногенезу. Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2009. 214 с.: іл.
96. Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г., Кислый А.Е., Мальгин А.В., Никифоров А.Р., Павлов В.М., Петров В.П. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. Симферополь: Издательский дом “Амена”, 1998. 340с.
97. Герцен А. Гонения на крымских татар: газета «Колокол» от 22 декабря 1861 года. URL: <https://maidan.org.ua/2016/02/aleksandr-hertsen-honenye-na-krymskyh-tatar-kolokol-22-dekabrya-1861-hoda/>
98. Грибовський В.В. Ногайські орди в державній системі Кримського ханства. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2008. № 8. С. 139-171.
99. Губогло М.Н., Червонная С.М. Крымскотатарское национальное движение. Том 1. История. Проблемы. Перспективы. М., 1992. 331 с.
100. Дагджи Э. Дженгиз Дагджи так подробно описывал Крым, как будто расстался с ним вчера. URL: <https://avdet.org/ru/2020/03/08/dzhengiz-dagdzhitak-podrobno-opisyval-krym-kak-budto-rasstalsja-s-nim-vchera/>
101. Дашкевич Я. Українці в Криму (XV – початок ХХ ст.). У: “Учи неложними устами сказати правду...”. *Історична есеїстика*. Київ, 2011. С. 610–625.

102. Джеміль Каріков презентував старовинні кримськотатарські музичні інструменти. URL: <http://old.qha.com.ua/ua/photo/djemil-karikov-prezentuvav-starovinni-krimskotatarski-muzichni-instrumenti/27108/>
103. Доктору Ахмету Ихсану Кырымлы – 90 лет!
URL: <https://avdet.org/ru/2010/04/19/doktoru-ahmetu-ihsanu-kyrymly-90-let/>
104. Еролова Й. Добруджа – границы и идентичности. София: Парадигма, 2010. 320 с.
105. Євтух В., Трощинський В., Попок А., Швачка О. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка; Центр сучасного суспільствозна. Київ: Фенікс, 2003. 228 с.
106. Зайцев Ю. Право на Крим. Повернення. День. Україна Incognita.
URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/povernennya.html>.
107. Захарченко О.О. Нацистський проект "Готенланд" в Криму і на Півдні України. *Наук. вісник Миколаївського нац. ун-ту ім. В.О. Сухомлинського*. Серія: Історичні науки. 2016. № 2. С. 27–37. URL: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/Hist-visnyk-42-7.pdf>
108. Золотарьов Д.Ю. Турецька історична література з еміграції кримських татар кінця XVIII-XX ст. Український історичний журнал, 1999. № 6. С. 34-42.
109. Ибраим З. «Храброе сердце» Машалла, «Bizim Qırım» афферин!
URL: <https://avdet.org/ru/2010/02/02/hrabroe-serdtse-mashalla-bizim-qirim-afferin/>
110. Иналджик Х. Крым под властью османов и спор о заключении соглашения: по материалам новых документов. Золотоордынское обозрение, 2013. № 1. С. 147-163.
111. Исаев А., Глухарев Н., Романько О., Хазанов Д. Битва за Крым 1941-1944 гг. Москва: Эксмо : Яуза, 2016. 896 с. URL: <https://arsenal-info.ru/b/book/916905488/22>

112. Іщенко О.С., Савченко О.В. Про Енциклопедію української діаспори. *Наука України у світовому інформаційному просторі : зб. наук. ст.* Вип. 12 / НАН України. Київ : Академперіодика, 2015. Т. I. С. 132–135.
113. К 20-летию акции «Киев-92». URL: <https://avdet.org/ru/2012/03/26/k-20-letiyu-aktsii-kiev-92-2/>
114. Калакура О. Етнополітичний контекст соборності України на тлі століття української революції. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць.* Серія: Історія, міжнародні відносини. 2017. Вип. 20. С. 79–88. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2017_20_12.
115. Калакура Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія. К. – Тернопіль : Джура, 2012. 292 с.
116. Керимов И.А. Бухарест университетинде кырымтатар тили болюгининь кыыскыа тарихы. *Научный бюллетень.* 2003. № 5. С. 5–7.
117. Киреев Н.Г. История Турции. XX век. Москва: ИВ РАН: Крафт+, 2007. 608 с.
118. Козак Т. Як живе і кого підтримує кримськотатарська діаспора Туреччини. URL: <https://hromadske.ua/posts/krymski-tatary-diaspora-v-turechchyni>.
119. Комар В. Л. Політика прометеїзму Польщі міжвоєнного періоду в історіографії. *Україна – Європа – Світ : міжнародний зб. наук. пр.* Сер. Історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л.М. Алексієвець. Тернопіль, 2013. Вип. 11. С. 232–241.
120. Комар В. Кримські татари в боротьбі за незалежність у 20–30-х рр. XX ст. *Етнос і культура.* 2011–2012. № 8–9. С. 28–34.
121. Корниенко Я. Мустафа Джемилев: «Наша позиция по Крыму такая: пусть берут все, пусть подавятся. Все равно потом заберем». URL: <https://reinvent.platfor.ma/mustafa-dzhemilev/>

122. Корсунський С.В. Українсько-турецькі відносини: минуле, сьогодення, завтра... *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2011. Вип. 17. С. 24–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2011_17_6.
123. Кримський татарин із Туреччини отримав статус закордонного українця. Крим. Реалії. URL: <https://ua.krymr.com/a/news/28280127.html>
124. Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. К.: Генеза, 2004. 736 с.
125. Куртієв Р. Вплив установ системи освіти на процес мовної соціалізації дітей дошкільного та шкільного віку (кримських татар і національних меншин). *Вісник Львівського університету*. Серія соціологічна. 2012. Вип. 6. С. 62–72.
126. Курштутов Т.Н. Мемуари в кримскотатарській літературі. *Вопросы кримскотатарской филологии, истории и культуры*. 2019. № 8. С. 80–83.
127. Кырымлы Х. О кримскотатарских войсках в составе османской армии в период Крымской войны. *Культура народов Причерноморья*. 2002. № 43. С. 299—303. URL: http://www.nbuv.gov.ua/Articles/Kultnar/knp43/knp43_299-303.pdf
128. Лахманюк Т. Україна і Турецька Республіка: шляхи співробітництва. *Україна-Європа-Світ*. 2012. № 9. С. 140–145.
129. Масаев М.В. Крымские татары в русской армии (1827-1874): от формирования лейб-гвардии кримскотатарского эскадрона до введения всеобщей воинской повинности. *Культура народов Причерноморья*, 2000. № 15. С. 72–79.
130. Маслов П.В., Миллер М.Е., Никольский П.В. Овсейчик В., Комская К., Кудрявцев В. Крым. Хрестоматия по истории края / Под ред. П.В. Никольского П. Симферополь: Крым. гос. изд-во, 1930. 278 с.
131. Матишов Г.Г., Клычников Ю.Ю., Хлынина Т.П. «Черкесский вопрос»: история, политика и современное мифотворчество. *Вестник Южного научного центра РАН*. 2012. Т. 8. № 1. С. 80–89.

132. Мостовая Ю. И нужен нам берег турецкий, и им Украина нужна. Зеркало недели. 1996. 29 ноября–6 декабря. Вып. № 48. URL: https://zn.ua/ARCHIVE/i_nuzhen_nam_bereg_turetskiy_i_im_ukraina_nuzhna.html
133. Озенбашли А.С. Трагедія Криму: спогади та документи / Перекладач Д. Кононенко. Сімферополь: Доля, 2007. 288 с.
134. Панова З.С. Особенности поэтического творчества Дженгиза Дагджи. *Культура народов Причерноморья*. 2001. № 20. С. 143–145.
135. Письмо председателя Меджлиса крымскотатарского народа активисту Национального движения М.Мартынову о выделении ему комнаты в строящемся доме в Заланкое (7 сентября 1992г.) URL: http://old.iea.ras.ru/books/10_KRIM3/240220041678.htm
136. Сары С. Мемет Севдияр: Сына своего не забывай, Родина. Авдет. 2019. 29 января. Выпуск 27. URL: <https://avdet.org/ru/2019/01/29/memet-sevdiyar/>
137. Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917 / под ред. Е. Адамова. Москва: Гос. изд-во полит. литературы, 1952. 463 с.
138. Сегеда С. Особливості сучасної методології дослідження історії становлення та розвитку преси українських збройних формувань. *Гілея*, 2010. Вип. 31. С. 82–89.
139. Сейдаметов Э.Х. Образование американской диаспоры крымских татар. Американская ассоциация крымских тюрков и её деятельность в 1961-1969 годы. *Учёные записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского*. Серия: «История». 2005. Т. 18 (57). №1. С. 59–63.
140. Сейдаметов Э.Х. Репрессии крымских татар Румынии в коммунистический период. *Наук. вісник Миколаївського нац. ун-ту ім. В.О. Сухомлинського*. Сер.: Історичні науки. 2013. Вип. 3.35. С. 188–191. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdu_2013_3.
141. Секунова І.О. Суть та значення контент-аналізу в дослідженні інформаційних матеріалів президентських кампаній в Україні.

- Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* 2013. № 1. С. 56–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2013_1_13.
142. Тогул И. Турецко-крымские отношения в новых геополитических условиях (1991-2011). Збірник доповідей і тез. *III Міжнародний тюркологічний симпозиум «Минуле—теперішнє—майбутнє кримських татар»* (15—17 жовтня 2012 р., Сімферополь — Крим / Україна) / відпов. ред. Н.С. Сейдаметова. Сімферополь: Кримнавчпеддержвидав, 2014. 332 с. : іл. Кримськотатарською, турецькою, російською, українською та англійською мовами. С. 235-246.
143. Усеинов Т.Б. Этнокультурные стереотипы степных крымских татар и татар Добруджи на основе пословиц рубежа XIX–XX вв. *Филология: научные исследования.* 2020. № 1. С. 39–47.
URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=31971
144. Хакимов Р.С. Каково быть татаринном? Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2016. 252 с.
145. Хроника основных событий (1994-1997). 1994 год.
URL: http://old.iea.ras.ru/books/11_KRIM4/100320041601_5.htm
146. Червенков Н., Думиника И. Тараклии – 200 лет: Том I (1813-1940) / науч.ред.: Калчо К. Калчев. Chişinău: Cu drag, 2013. 608 с.
147. Червонная С.М. Крымскотатарское национальное движение (1994-1996). Москва: Институт этнологии и антропологии РАН, 1997. 28 с.
148. Червонная С.М., Гилязов И.А., Горошков Н.П. Тюркизм и пантюркизм в оригинальных источниках и мировой историографии: исходные смыслы и цели, парадоксы интерпретаций, тенденции развития. *Ас-Алан.* 2003. № 1 (10). С. 221.
149. Шульга Т.С. Українська націонал-демократія та кримське питання в першій половині 1990-х рр.: на роздоріжжі між *raison d'état* і демократичним ідеалом. *Український історичний журнал.* 2013. № 4. С. 40–47.

150. Эмирова А.М. Крымскотатарская филология: современное состояние и перспективы развития.
URL: http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=121&Itemid=381
151. Юксель Г. 15 лет со дня смерти Мустеджиба Улькюсала.
URL: <https://avdet.org/ru/2011/01/17/15-let-so-dnya-smerti-mustedzhipa-ulkyusala/>
152. Юксель Г.З. Исмаил Отарнынъ аяты ве фаалиети. Ана тили одажаларына, 2011. № 4. С. 15-17.
153. 18 Mayıs 1944 sürgününün 60. yılı Bursa'da anıldı... . *Kalgay*, 2004. Nisan-Mayıs-Haziran. S. 10.
154. 18 Mayıs Kırım şehitleri için dua. *Bahçesaray*, 1996. Sayı 5. S. 4.
155. Aksan V. The 1768-1774 Russo-Turkish war: a comparative analysis of Russian and Ottoman campaign preparedness. *Turkish Studies Bulletin*. April 1992. Vol. 16, No 1. P. 24
156. Altug F. Thornbush. İstanbul: İsis Press, 2004. 88 p.
157. Andrews P.A. Türkiye’de etnik gruplar. İstanbul: ANT Yayınları, 1992. 320 s.
158. Arabacı H.M. 1783’ten II. Dünya Savaşı’na kadar Kırım’dan Anadolu’ya yapılan göçler (sebepleri ve sonuçları). URL: <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ARABACI-Hac%C4%B1-Murat-1783%E2%80%99TEN-II.-D%C3%9CNYA-SAVA%C5%9E%E2%80%99NA-KADAR-KIRIM%E2%80%99DAN-ANADOLU%E2%80%99YA-YAPILAN-G%C3%96%C3%87LER-SEBEPLER%C4%B0-VE-SONU%C3%87LARI.pdf>
159. Aydın F.T. The role of Crimea and Crimean Tatars in Turkish-Ukrainian Relations. In: 25 Years of Turkey-Ukraine Diplomatic Relations: Regional Developments and Prospects for Enhanced Cooperation. AVİM Conference Book, 2018. pp. 62–72.

160. Aydıngün A. Kırım Tatarlarının Ana Vatana Dönüşü ve Kültürel Canlanma Sürecinde Dil ve Eğitim. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2004. C. 21, No. 1, ss. 107–122.
161. Aydıngün İ. Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna’da Ulus Devlet İnşası ve Türkiye: Genel Bir Değerlendirme. İçinde: Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna-Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler / Ed. İsmail Aydıngün ve Çiğdem Balım. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, 2012. ss. 403-436.
162. Aydıngün İ. Ne Doğu Ne Batı, Hem Doğu Hem Batı: Avrasya’nın ‘Geçiş’ Ülkesi Ukrayna. İçinde: Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna-Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler / Ed. İsmail Aydıngün ve Çiğdem Balım. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, 2012. ss. 209-308.
163. Aydıngün İ. Yeni Başlangıçlara Doğru. İçinde: Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna-Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler / Ed. İsmail Aydıngün ve Çiğdem Balım. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, 2012. ss. 437-486.
164. Aytar N. Meşhurlarımız — Dr. Ahmed İhsan Kırımlı. *Kırım Bülten*, 2009. Sayı 64, Ocak-Şubat-Mart. ss. 3–5.
165. Bağımsız Türk Cumhuriyetleri Zirve Toplantısına Türkiye’deki Kırım Türklerinin Müracaatı. *Emel*, 1992. Sayı 192, Eylül-Ekim. ss. 23–24.
166. *Bahçesaray*, 2005. Sayı 34, Temmuz-Ağustos. S. 2.
167. Bazoğlu Sezer D. Ukraine, Turkey, and the Black Sea Region. In: Ukraine in the world: Studies in the International Relations and Security Structure of a Newly Independent State. *Harvard Ukrainian Studies*, 1996. Vol. 20. pp. 79– 101. URL: www.jstor.org/stable/41036685.
168. Bazoğlu Sezer D. Balance of power in the Black Sea in the post-cold war era: Russia, Turkey and Ukraine. In: Crimea – dynamics, challenges and prospects /

- ed. by Maria Drohobycky. Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 1995, pp. 157–194.
169. Beceriklican Z. Bir göç hikayesi. *Kırım Postası*, 2004. Sayı 22, Kasım. ss. 16–17.
170. Bekirova Z. Nurettin Altuğ: Men Müstecip Ülküsal, Cafer Seydamet, İsmail ve İbrahim Otalar, Sabri Arıkan gibi büyüklerimizniñ yanında büyüdüm. *Nenkecan*, 2004. № 12. ss. 36–37.
171. Bekirova Z. Mesut Or: «Derneğimizde er kes ana tilinde qonuşa». *Nenkencan*, 2013. № 11. ss. 30–31.
172. Bektöre Y. Müstecib Hacı Fazıl Ülküsal. *Kırım Postası*, 1999. Sayı 4, Mart. ss. 1–2.
173. Bektöre Y. Türkiye’de Kırım ve Tatar imajı. *Kırım Postası*, 1998. Sayı 2, Eylül. ss. 1–3.
174. Bezanis L. Soviet Muslim émigré in the Republic of Turkey. Paper prepared for the U.S. Department of State, 1992. 150 p.
175. Cengiz Dağcıyı ziyaret. *Bahçesaray*, 2001. Sayı 11, Şubat. S. 2.
176. Çapraz K. Sürgünde yeşeren Vatan Kırım. İstanbul: Turan Yayıncılık, 1995. 158 s.
177. Çelebi, Ç. Sungurlu’dan: Köyümü Bilemiyorum. *Emel*, 1994. № 204. S. 29.
178. Çelikpala M. Son Yirmi Yılda Türkiye’nin Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna’ya Yönelik Dış Politikası ve Bu Ülkelerdeki Faaliyetleri. İçinde: Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna-Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler» / Ed. İsmail Aydınğün ve Çiğdem Balım. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, 2012. ss. 309-402.
179. Çernobil’in Öğrettikleri. *Emel*, 1986. № 155. S. 25.
180. Dağcı C. Hatıralarda Cengiz Dağcı (Yazarın Kendi Kaleminden). İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998. – 271 s.

181. Dağkıran S. II. Dünya savaşı'nda Romanya Türkleri. İçinde: İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası / yay. haz. Nesrin Sarıahmetoğlu - İlyas Kemaloğlu, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul, 2016. ss. 329-338.
182. Demirel S. Günümüzde Avrasya. *Avrasya Etüdlere*, 1994. C. 1. Sayı 3. S. 103.
183. Deniz N. Mustafa A. Kırım'ın Bahçesaray'da 18 Mayıs 1989 günü düzenlenen mitingte yaptığı konuşma. *Emel*, 1990. № 178, Mayıs-Haziran. ss. 1-4.
184. Derneğimizin geleneksel 9. Tepreç şenlikleri 15 Haziran 1997'de kutlandı. *Kalgay*, 1997. Nisan-Haziran. ss. 9-12.
185. Donat Y. Kırım'ın gözyaşları. *Milliyet*. 1998. 16 Şubat. URL: <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/kirimin-gozyaslari-5361589>
186. Dr. Ahmet İhsan Kırımlı edebiyat ödülleri Kırım'da yapılan törenle verildi. *Kırım Bülten*, 2011. Sayı 70, Temmuz-Aralık. ss. 17-19.
187. Dr. Ahmet İhsan Kırımlı'nın vefatı dolayısıyla. *Kırım Bülten*, 2011. Sayı 70, Temmuz-Aralık. ss. 2-4.
188. Eminov A. Turks and Tatars in Bulgaria and the Balkans. *Nationalities Papers*, 2000. Vol. 28, No. 1. pp. 133-137.
189. Erkan S. XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinin Göçmenleri İskan Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri. *Osmanlı*, 1999. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. C. 4. ss. 612-631.
190. Eskişehir Kırım'ın Sudak şehri ile kardeş şehir oldu. *Kırım Postası*, 1998. Sayı 2, Eylül. S. 11.
191. Evirgen D., Evirgen C. Polatlı Kırım Tatar Türkçesi sözlüğü. Ankara: Öncü Basım Yayım Tanıtım, 2017, 458 s.
192. Figes O. Kırım. Son haçlı seferi. Ankara: Yapı Kredi Yayınları. 2012. 520 s.
193. Fisher A.W. Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatars. İstanbul: ISIS Press, 1998. 200 p.

194. Fisher A. The Crimean Tatars, the USSR and Turkey. In: Soviet Asian Ethnic Frontiers / ed. William McCagg and Brian Silver. New York, Pergamon Press, 1979. pp. 1–24.
195. Fisher A. The Crimean Tatars. Stanford; Hoover Institution Press, 1978. 259 p.
196. Geleneksel çibörek gecesi. *Kırım Postası*, 1998. № 2. S. 15.
197. Hablemitoğlu N. Türksüz Kırım. Yüzbinlerin sürgün. Ankara: Boğaziçi Yayınları, 1974. 272 s.
198. Hidayet ve Edebiyat ve Sanat gazeteleri latin harfleriyle çıkacak. *Emel*, 1996. Sayı 214, Mayıs-Haziran. S. 46.
199. Hunt C. From Crimea to Dobruca: The Tatars and the Russo Ottoman Wars of the Nineteenth Century.
URL: http://www.academia.edu/34710527/From_Crimea_to_Dobruca_The_Tatars_and_the_Russo_Ottoman_Wars_of_the_Nineteenth_Century
200. In Reappearing. *Emel*. 1960. № 1. S. 4.
201. İçten C. Celal İçten: Ukrayna Devletini samimiyete davet ediyorum.
URL: <https://qha.com.tr/haberler/diaspora/celal-icten-ukrayna-devletini-samimiyete-davet-ediyorum/214609/?fbclid=IwAR36M-N3QcYvTljizwcVoZFOUIC81uiPI2a-2q8ZU538wCTGPxNHAo0ePQ0>
202. İstanbul'da Kırım gecesi. *Emel*, 1995. № 208, Mayıs-Haziran. S. 43.
203. Kara A. Turgut Özal ve Türk Dünyası. Türkiye ve Türk cumhuriyetleri ilişkileri 1983-1993. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2012. 270 s.
204. Karasu C. Köstence II. *Kırım Postası*, 2004. Sayı 22, Kasım. S. 7.
205. Karaş E. Kırım'da yapılan referandumun yankıları. *Emel*, 1991. № 182, Ocak-Şubat, Mart-Nisan. S. 12–15.
206. Karatay Z. Bir asır boyunca Kırım için çarpan yürek: Müstecib Ülküsal. *Emel*, 1993. № 195, Mart-Nisan. ss. 19–21.

207. Karatay Z. Kırım Tatar Meclisi Başkanı ve Meclis heyetinin Türkiye ziyareti. *Emel*, 1992. № 188, Ocak-Şubat. S. 1.
208. Karatay Z. Kırım Türklerinin II. Milli Kurultayı. *Emel*, 1991. № 184, Mayıs-Haziran. ss. 28–36.
209. Karatay Z. Kündigimnin kanı tamgan topragımda öleyim. *Bahçesaray*, 2006. № 42, Kasım-Aralık. ss.7–8.
210. Kardeş okul müdürleriyle toplantı. *Kırım Postası*, 1998. Sayı 3, Aralık. ss. 14–15.
211. Karluk R. Eskişehir’de Kırım Gelişim Vakfı kuruldu. *Kırım Postası*, 1998. Sayı 1, Haziran. S. 11.
212. Karpat K. Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics. University of Madison-Wisconsin, 1985. 244 p.
213. Karpat K. Ottoman Urbanism: the Crimean emigration to Dobruca and the founding of Mecidiye, 1856-1878. *International Journal of Turkish Studies*, Winter 1984-1985. Vol. 3. No. 1. pp. 1–25.
214. Karpat K. The Crimean Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye. *International Journal of Turkish Studies*, 1981. No. 1. pp. 1–25.
215. «Kırım belgeseli» TRT-2’de yayınlanıyor. *Emel*, 1994. Sayı 201, Mart-Nisan. ss. 44–45.
216. Kırım folklor etkinlikleri. *Kalgay*, 1997. Ekim-Aralık. S. 23.
217. Kırım Gelişim Vakfı açıldı. *Kırım Postası*, 1998. Sayı 2, Eylül. S. 13.
218. Kırım Müellifleri kitabı latin harfeleriyle tekar basıldı. *Emel*, 1990. №181, Kasım-Aralık. S. 48.
219. Kırım Tatar kültür günleri. Muhteşemdi. *Bahçesaray*, 2004. Sayı 30, Kasım-Aralık. ss. 10–12.
220. Kırım Tatar Milli Hareketi Teşkilâtı Tüzüğü; Kırım Tatar Milli Hareketi Teşkilâtı kadrosunun seçimine ilişkin protokol; Kırım Tatar Milli Hareketi aktivistlerinin 5.bütün birlik kongresi enformasyon bildirisi. *Emel*, 1989. Sayı 172, Mayıs-Haziran. ss. 3–16.

221. Kırım Tatar Milli Tiyyarusu. Türkiye Turnesi. *Kırım Bülten*, 1999. № 27–35. S. 3.
222. «Kırım Tatar Türklerinde basın» konulu tez hazırlandı. *Emel*, 1990. № 181, Kasım-Aralık. S. 46.
223. Kırım Türk halk oyunları ekibi televizyonda Limana oyununu sergilendiler. *Emel*, 1987. №159, Mart-Nisan. S. 46.
224. Kırım Türk şehitleri için İstandul'da mevlüt okutuldu. *Emel*, 1987. № 160, Mayıs-Haziran. S. 39.
225. Kırım'da çocuklar ölmesin Kırıma bir hastane yapalım! Evimizi geri veriniz, Kırım'a ilac yardımı. *Bahçesaray*, 1994. Sayı 3, Mayıs-Haziran. S. 8.
226. Kırım'da dev toplantı. *Bahçesaray*, 1999. Sayı 9. S. 1.
227. Kırım'da yaşanan son olaylara ilişkin ortak duyuru. *Kalgay*, 1995. Mayıs-Haziran. S. 14.
228. Kırım'dan yeni öğrenciler geldi. *Kalgay*, 1997. Temmuz-Ağustos. S. 22.
229. Kırımca S.A. Symbols: the National Anthem and Patriotic Songs by Three Poets. In: Tatars of Crimea. Return to the Homeland / Ed. E. Allwourth. Duke University Press; London, 1998. pp.71–83.
230. Kırımlı H. Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000. 308 s.
231. Kırımlı H. National movements and national identity among the Crimean Tatars (1905-1916). Leiden: E.J. Brill, 1996. 242 p.
232. Kırımlı H. Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012. 678 s.
233. Kırımlı öğrencilere yemek. *Kırım Postası*, 1998. Sayı 2, Eylül. S. 12.
234. Kırımlı öğrencilerle toplantı yapıldı. *Kırım Postası*, 1999. Sayı 7, Aralık. S. 13.
235. Kırımoglu Ankara'da yoğun temaslarda bulundu. *Emel*, 1996. № 214, Mayıs-Haziran. ss.37–40.
236. Kırımoglu M.A., Deniz N. Kırım Tatarlarının Anavatanlarına dönüşlerindeki dikenli yol. *Emel*, 1989. № 175, Kasım-Aralık. ss.2–10.
237. Kırımoglu'nun temasları. *Bahçesaray*, 2004. Sayı 30, Kasım-Aralık. ss. 14–15.

238. Kitap Tanıtımı: Vatana Dönüş. *Kalgay*. Ekim, 2002 – Mart, 2003. S. 33.
239. Koçar Y. II. Dünya savaşı'nda Türkistanlı lejyonerlerin hayat hikayesi. İçinde: Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri. İstanbul: TDBB Yayınları, 2017. No. 24. ss. 379–390.
240. Konya'da Kırım gecesi. *Emel*, 1989. № 174, Eylül-Ekim. S. 47.
241. Konya'da Kırım gecesi. *Emel*, 1991. № 184, Mayıs-Haziran. S. 60.
242. Kozelsky M. Casualties of Conflict: Crimean Tatars during the Crimean War. *Slavic Review*, Winter, 2008. Vol. 67. No. 4. pp. 866–891.
243. Köker M. Büyük buluşma. *Bahçesaray*, 2005. Sayı 34, Temmuz-Ağustos. ss. 5–6.
244. Köy muhtarlarıyla toplantı yapıldı. *Kırım Postası*, 1999. Sayı 5, Haziran. S. 7.
245. Kurshutov T. Polish-Crimean Tatar relations in the inter-war period (1918–1939). *Вопросы крымскотатарской филологии, истории и культуры*, 2018. № 5. С. 197–201.
246. Maksudoğlu M. Preserving Crimean Tatar National Identity in the Diaspora. In: Moştenirea istorică a Tătarilor II. Colecția istorie, cultură și civilizație Tătară / coord. T. Gemil și N. Pienaru. București: Editura Academiei Române, 2012. pp. 323–332.
247. Manga Ç. Attığımız her adım bizi Kırım'a daha çok yaklaştırıyor. *Emel*, 1993. № 195, Mart-Nisan. S. 31.
248. McCarthy J. Kırım Tatarlarının Göçü. URL: <http://www.vatankirim.net/tarih.asp?yazi = mccarthy>
249. Merhum Genel Başkanımız Dr. Ahmed İhsan Kırımli Dualarla Anıldı. URL: <http://www.kirimdernegi.org.tr/haberler/1086-merhum-genel-baskanimiz-dr-ahmed-ihsan-kirimli-dualarla-anildi>
250. Milli eğitim bakanlığı Eskişehir'deki beş ortaokulu – Kırım'daki beş milli tatar okuluna «kardeş okul» olarak seçti. *Kırım Postası*, 1998. Sayı 1, Haziran. S. 14.

251. Milli matem günü 18 Mayıs'da Sovyetler Birliği'ndeki Kırım Türkleri pek çok şehirde gösteri yaptılar. *Emel*, 1988. № 166, Mayıs-Haziran. S. 40.
252. Mustafa, Ü. Kırımlı talebeleri programları. *Bahçesaray*, 1997. Sayı 6. S. 2.
253. von zur Mühlen P. Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halkları'nın Milliyetçiliği / Çev. Esref Bengi Özbilen. Ankara: Mavi Yayınları, 1984. 264 s.
254. MÜSAN'ın «Türk cumhuriyetleri ve Kırım Türkleri» konulu paneli. *Emel*, 1992. № 189, Mart-Nisan. S. 36.
255. Ortaylı İ. Türkiye'de Kırımlı Aydınlar. İçinde: Sanatı, Tarihi, Edebiyatı ve Musikisiyle Kırım / Ed. Oktay Aslanapa. Ankara: Yeni Türkiye Yay, 2002. ss. 57–64.
256. Ömer M. The Emigration of Turks and Tatars from Dobrogea to Turkey Reflected in the Press of the Time (1936 – 1940). In: Moștenirea istorică a Tătarilor II. Colecția istorie, cultură și civilizație Tătară / coord. T. Gemil și N. Pienaru. București: Editura Academiei Române, 2012. pp. 251–256.
257. Özcan K. Sürgündeki Kırım Tatarları hakkında Ukrayna arşivlerinde yer alan (1954-1967 dönemine ait) bazı belgeler ve değerlendirmeleri. *Tarih Dergisi*, 2012. № 0 (43). pp. 167–196.
258. Özşeker B. Kırım Türkleri'nin sağlık sorunları. *Bağçesaray*, 1994. Sayı 2, Mart-Nisan. S. 2.
259. Polatlı'da Kırım Gecesi. *Emel*, 1989. № 172, Mayıs-Haziran. S. 61.
260. Safran W. Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, Spring 1991. Vol. 1. No. 1. pp. 83–99.
URL: <http://europeofdiasporas.eu/sites/default/files/posts/files/3.%20Safran%20Diasporas%20in%20Modern%20Society.pdf>
261. Seydametov E. Crimean Tatar Emigration in the End of the 19th Beginning of the 20th Centuries: Causes, Character and Scope. In: Moștenirea istorică a Tătarilor

- II. Colecția istorie, cultură și civilizație Tătară / coord. T. Gemil și N. Pienaru. București: Editura Academiei Române, 2012. pp. 243–250.
262. Shaw Stanford J., Shaw Ezel. K. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. II: Reform, Revolution and Rise of Modern Turkey, 1808-1975. Cambridge-New York-Melbourne: Cambridge Press, 1977. 518 p.
263. Sürgünün 55. yılı tel'in edildi. *Kırım Postası*, 1999. Sayı 5, Haziran. ss. 8–9.
264. Şahin F.K. A bridge between Ukraine and Turkey: Crimean Tatar diaspora. In: 25 Years of Turkey-Ukraine Diplomatic Relations: Regional Developments and Prospects for Enhanced Cooperation. AVİM Conference Book, 2018. pp. 62–72.
265. Tepebaşı Belediye meclisi üyeliklerine seçildiler. *Kırım Postası*, 1999. Sayı 5, Haziran. S. 14.
266. Tepreş adlı bir kitap yayınlandı. *Emel*, 1990. №178, Mayıs-Haziran. S. 48.
267. The Tatars of Crimea Return to the Homeland / ed. by E. Allworth. Duke University Press; Durham and London, 1998. 400 p.
268. Tika'nın Kırım'daki Faaliyetleri Devam Ediyor. URL: <https://3dkonut.com/tikanin-kirimdaki-faaliyetleri-devam-ediyor/haberi>
269. Todorov N. The Balkan Town in the Second Half of the 19th Century. *Etudes Balkaniques*, 1969. Vol. 2. pp. 33, 38.
270. Togrul I. Policy towards the Crimea: a bridge of friendship between Turkey and Ukraine (1991–2011). У: Вплив на Кримський півострів: погляд із Брюсселя, Москви та Анкари / уряд. Н. Міріманова. Київ, 2012. 56 с. Англ. мовою.
271. Toplu F. Dobruca'dan Derince'ye Kırım Tatarları. Kocaeli Kırım Tatarları Kültür ve Dayanışma Derneği, 2015. 305 s.
272. Toplu F. Kırım – Dobruca – Kocaeli Ekseninde Kırım Tatarları. *Kocaeli Kırım Tatarları Kültür ve Dayanışma Derneği Yayın*, 2015. No. 3. ss. 7–9.
273. Türk gazetecileri Kırım'da. *Emel*, 1989. № 175, Kasım-Aralık. ss. 55–56.
274. Ukrayna Büyükelçisi konuğumuz oldu. *Kırım Postası*, 2000. Sayı 10. S. 5.
275. Ukrayna İstanbul Başkonsolosu Bursa'da. *Kalgay*, 1999. Nisan-Haziran. S. 2.
276. Ülküsal M. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı. *Emel*, 1975. № 90. ss. 1–8.

277. Ülküsal M. Crimean Turks. The tragedy of the Crimean Turks and their cause of independence. *The Voice of Turkism* / ed. Arin Engin. Istanbul: Ataturkist Cultural Publications, 1964. No. 18. p. 33.
278. Ülküsal M. Kırım yolunda bir ömür. *Hatıralar*. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi, 1999. 424 s.
279. Ülküsal M. Kırımlı şehit Mustafa Cemiloğlu. *Emel*, 1976. № 93, Mart-Nisan. ss. 1–8.
280. Vatan Kırım’da İsmail Gaspıralı için milletlararası konferans düzenleniyor. *Emel*, 1990. Sayı 181, Kasım-Aralık. s. 41.
281. Vozgrin V. Çarlık Zamanında Kırım’da Türk Milli Hareketi. *Türkler*, 2000. C. 18. ss. 471–484.
282. Williams B.G. The Crimean Tatars. From Soviet Genocide to Putin’s Conquest. Oxford University Press, 2016. 217 p.
283. Williams B.G. The Crimean Tatars: the diaspora experience and forging a nation – Leiden; Boston; Köln : Brill, 2001. 521 p.
284. Yalçınkaya A. Yetmiş yıllık kriz: Sovyetler Birliği’nde Moskova–Türkler ilişkileri. İstanbul: Beta Yayınevi, 1999. 570 s.
285. Yeşilot O., Kılıç S., Özdemir B. Kırım Tatar Türklerinin tarihi ve güncel sorunları perspektifinde sosyo-kültürel yapısı, Ukrayna’daki etnik barışa katkıları ve Türkiye’deki akrabalarıyla kültürel ilişkileri. İçinde: 21 Yüzyılda Türk Dünyası uluslararası sempozyumu bildirileri, Lefke, K.K.T.C., 02-05 Aralık, 2010 / Ed. L. Eraslan. Ankara: EkoAvrasya Yayın, 2010. ss. 101–120.

ДОДАТКИ

Короткі відомості щодо етногенезу кримли

Qırımlılar (укр. кримці) або *Qırımtatarlar* (укр. кримські татари) – тюркомовний корінний народ Криму та України. Правовий статус кримли, як корінного народу України, встановлений Державою Україна Законом України «Про корінні народи України» від 01 липня 2021 р. [29]. Літературна мова кримли належить до тюркської групи алтайської мовної сім'ї. Існує стереотипне, здебільшого нав'язане російською історіографією, сприйняття стосовно походження народу кримли як продукту монгольського завоювання, яке має ненаукове, вкрай політизоване підгрунтя [95, с. 3]. Етногенез кримли проходив з 11 по 18 ст. на території Криму та Північного Причорномор'я на основі західнокипчацького населення, яке здавна було відомо на Русі як «половці», а в європейських хроніках як «кумани». Також вважається, що участь в етногенезі народу узяли різні тюркомовні групи, що жили на півострові та Причорномор'ї з давнини: таври, скіфи, сармати, хозари, алани, гуни. Відправною точкою для формування окремішньої кримської нації вважається створення власної держави – *Taht-ı Qırım ve Deşt-i Qırçaq*, ق پچاق دشت و ق ریم تخت (Кримський Престол та Кипчацький степ) або, як її називали сусіди, – Кримський Ханат у 1443 році. Самі кримці неофіційно називали свою країну – *Qırım Yurtu*, тобто «Країна Крим»⁵⁵. Кримський Ханат як незалежна держава існував до 1783 р., коли Російська імперія зруйнувала його, анексувавши територію ханату. Засновник держави Хаджи Герай I встановив союзницькі відносини з Османами у своїй боротьбі проти генуезців у середині 15 ст. [110, 147-163]. Підтримуючи союзника, а, пізніше, визнаючи султана, як Халіфа усіх мусульман, кримське військо брало участь у багатьох воєнних походах османів. Ці історичні факти помилково інтерпретуються як свідчення нібито васальної залежності від Османської Держави з точки зору європейських звичаїв Середньовіччя, нехтуючи, при цьому, нормами ісламського права. Штучність та політизованість цього питання яскраво

⁵⁵Ця назва й зараз вживається народом кримли, як й одна з неофіційних назв Криму.

ілюструється історією однієї з наймогутніших держав середньовіччя – Великої Сельджуцької Держави, володарі якої, попри слабкість тодішніх аббасидських халіфів, мусили формально отримувати від лідера Ісламської умми право називатися «султанами Рума» и вважалися не абсолютними монархами, якими вони були, а намісниками Халіфа усіх мусульман. При цьому, не можна стверджувати, що султани Сельджуцької імперії були васалами Аббасидів.

Кримська держава того часу була впливовим суб'єктом міжнародної політики та підтримувала дипломатичні відносини з країнами Європи та Азії. Дипломатичне листування та державних актів кримських ханів зберігаються у державних архівах Польщі, Швеції, Росії тощо. Свідченням важливого місця Криму серед європейських держав того часу слугує факт, що в *École spéciale des langues orientales* (Спеціальній школі східних мов, нині Національний інститут східних мов та цивілізацій), що заснована у Парижі у 1795 р., серед трьох мов вивчалася й мова кримли [66]. Вже протягом періоду існування кримської держави свій вплив на формування нації здійснювали представники і інших народів: готи, візантійці, італійці, туркмени-огузи, східнокипчацькі племена. Так, наприклад, національний лідер кримли Мустафа Джемілев, родина якого походить із с. *Ay Serez* (нині с. Міжріччя), що поблизу м. Судак, розповідає, що за родинними оповіданнями, їхній родовід йде від генуезця, якій втік у гори від османів. Так само, Голова Кримського Національного Меджлісу Рефат Чубаров наголошує, що його предками були християни-італійці. У складі народу кримли виділяють три субетноси: степовики *noğaylar* (ногаї), які жили у степах Північного Криму, Керченського півострова та Північного Причорномор'я; жителі центрального та передгірського Криму *tatlar* (тати) та горяни Південного берегу *yalıboylü* (ялибойлю). Унікальність народу кримли полягає у тому, що ці субетноси розмовляють трьома діалектами, які належать до різних мовних груп: діалект ногаїв належить до кипчацько-ногайської підгрупи кипчацької групи (у

Росії ногайська мова визнана мовою окремого народу – ногайців) та ділиться, своєю чергою, на західний (*kezlevli*) та східний (*keriç*) діалекти; діалект татів належить до кипчацько-половецької групи, хоча й сильно огузованим; південнобережний діалект належить до огузо-сельджуцької групи, серед якого розрізняють ялтинську та судацьку говірки [95, с. 191-197]. Незважаючи на такі різючі відмінності, зокрема, антропологічні, кримці вважають себе єдиним самобутнім народом з власною етнічною територією та зберігають історичну пам'ять про власну державність.

Дискусія стосовно самоназви корінного народу відбувалася протягом усього періоду повернення кримли на історичну Батьківщину з місць колишнього заслання. Відомо, що етнонім «татари» використовувався Російською імперією до усіх неслов'янських тюркських народів, що проживали від Криму до Далекого Сходу, попри відмінності у мовах, культурах, релігіях: відомі були татари й «абаканські», й «кавказькі», й «астраханські», й «чулимські» і так далі. «Татарами» називали й корінних жителів Криму. З середини 20 ст. в якості назви народу також широко використовується термін «кримські татари» або «кримськотатарський народ», причому у трьох розповсюджених мовах світу явно прослідковується імперський підхід до цього терміну: робиться наголос на географічній складовій цього етноніму. В англійській мові – це *Crimean Tatars*, в турецькій – *Kırım Tatarlar*, в російській – *крымские татары*. У сучасній Росії цей етнонім використовується як ідеологічний інструмент, спрямований довести світові, що кримли – не є корінним народом, а прийшов до Криму як завойовник з монгольських степів. Навіть етнонім «*крымско-татарский народ*», що використовується у науковому обігу та політичній риторичі РФ, пишеться через дефіс, аби підкреслити географічний смисл цього терміну. Під час підготовки семитомної «Історії татар» Інститутом історії ім. Ш. Марджані АН Республіки Татарстан збіглися політичні інтереси, як політичного керівництва РФ, так й еліт

Татарстану. У результаті, киримли репрезентовані у четвертому томі цієї праці як «невід’ємна частина» татарського народу, себто, як татарська діаспора, що проживає на Кримському півострові [144, с. 120-125]. Хоча, щоби це стверджувати немає ані етнографічних, ані історичних підстав. Ба більше, за міжнародним дослідженням ДНК киримли, що було проведено у рамках міжнародного проєкту *Genographic* протягом 2010-2013 рр., в якому брали участь зокрема й російські та українські вчені, переконливо довело що генетичне походження народу киримли є відмінним від татарських народів Євразії, а тому, вони не є родичами татар [82, с. 75-85]. Усе це змушує інтелектуалів-киримли наполягати на відмові від штучно нав’язаного етноніму «татари» на користь самоназві *Qırımli* або «кримці», яка присутня, зокрема, й в українському фольклорі поруч зі, східним за смыслом, терміном «кримчаки» та навіть згадується у середньовічних історичних хроніках московитів. Етнонім «киримли» використовував у власних працях та риторичі й видатний політичний діяч, перший голова уряду Кримської Народної Республіки, перший муфтії Криму, Литви, Польщі і Білорусі Номан Челебіджіхан (1885-1917).

Публікації та наукові доповіді Р.М. Аблятіфова за період 2002-2012 рр.**Публікації**

1. Аблятіфов Р. Проблеми законодавчого врегулювання державної політики щодо забезпечення прав корінних народів та національних меншин України. *Розробка державної політики. Аналітичні записки* / Укл. О.І. Кілієвич, В.Є. Романов. К.: Вид-во «К.І.С.», 2002. С.6-14.
2. Ablyatifov R. Crimean Tatar Legislative Representation in the Context of 2002 Ukrainian Elections. In: *Enhancing the Capacities to Govern: Challenges and Eastern European Countries. Selected Papers from 11th NISPAcee Annual Conference*. NISPAcee Press, Bratislava, 2004. pp. 129-144.
3. Аблятіфов Р. Хто є кримські татари для держави Україна? *Агора*. 2006. Вип. 4. С. 126–137.
4. Аблятіфов Р. Участь кримськотатарської діаспори США у національному русі кримських татар. *Україна і США: взаємодія у галузі політики, економіки, науки та культури*. *Агора*. 2007. Вип. 6. С. 51-58.
5. Ablyatifov R. The System of National Self-government of the Crimean Tatars as Social and Political Phenomenon in Modern. In: *Values, Standarts and Competencies in Central and Eastern Europe. Occasion papers*. NISPAsee Press, Bratislava, 2008. pp. 99-118.
6. Ablyatifov R. Citizenship reform and challenges for the Crimean Tatars in Ukraine in *Statelessness and Citizenship* / ed. by B. Blitz and M. Lynch, Oxford Brookes University, Edward Elgar Publishing, the United Kingdom, 2011. pp. 97-114.
7. Ablatif R. Krymsko-tatarski ruch obywatelski: etapy rozwoju. w: *Raport o stanie kultury i NGO w Ukrainie/ pod red. P. Laufer*. Epistime, Lublin, 2012. s. 259-270.

Продовження дод. Б

8. Кримськотатарський громадський рух: етапи розвитку у Рапорт про стан культури та НУО в Україні / гол. ред. П. Ляуфер – Люблін: Epistime. 2012. С. 254-265.

9. Crimean Tatar civil movement: stages of development in: Report on culture situation and NGOs in Ukraine / editor-in-chief P. Laufer. Epistime, Lublin, 2012. pp. 254-265.

Наукові доповіді

1. “The European Integration Process for Ukraine: the Ukrainian National Idea vs. the Multicultural Policy” (in English) at the 16th Annual Conference of the Network of Institutes and Schools of Public Administration in Central and Eastern Europe (NISPAcee) “Public Policy and Administration: Challenges and Synergies”, NISPAcee and the Institute for Public Administration, the Institute of Public Policy, the Faculty of Social and Economic Sciences of the Comenius University, Bratislava, Slovakia, 2008.

URL: http://www.nispa.org/conf_paper_detail.php?cid=16&p=1113&pid=143

https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwiUxbTm7v_NAhWICJoKHU6pCj4QFggkMAE&url=http%3A%2F%2Fwww.nispa.org%2Ffiles%2Fconferences%2F2008%2Fpapers%2F200806241227000.AblyatifovNEW.doc&usq=AFQjCNGOMtn5NxOXYT4M9Q95oqt1xWhbgA&sig2=rP6E1-tHJzOiq-FVRVTR3A&bvm=bv.127178174,bs.1,d.bGs

2. “The System of National Self-Government of the Crimean Tatars as Social and Political Phenomenon in Modern Ukraine” (in English) at the 15th Annual Conference of the Network of Institutes and Schools of Public Administration in Central and Eastern Europe (NISPAcee) “Leadership and Management in the Public Sector: Values, Standarts and Competencies in Central and Eastern Europe”, NISPAcee and the National Academy of Public Administration, Kyiv, Ukraine, 2007.

URL: http://www.nispa.org/conf_paper_detail.php?cid=15&p=969&pid=143
https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwi1y6in7__NAhWmYZoKHVSfBM4QFggdMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.nispa.org%2Ffiles%2Fconferences%2F2007%2Fpapers%2F200804222052310.RAbylatifov_NISPA07_WGIV.doc&usg=AFQjCNGxsm3Q0KvWtQ66FmNzLSReHtqa5Q&sig2=i_3jE-IQLKC-m8x8cRIfSA&bvm=bv.127178174,d.bGs

3. “Native Peoples and the USA: the Way to Mutual Understanding” (in English and Ukrainian), scholarly paper, the Kennan Institute, the Woodrow Wilson International Centre for Scholars, Washington, the USA, 2006.

URL: <https://www.wilsoncenter.org/person/rustem-mamut-oglu-ablyatifov>

4. “The Ethnic Structure of Population as Factor of the Public Administration Curriculum’s Creation in Ukraine. Case study of the autonomous Republic of Crimea” (in English) at the 14th Annual Conference of the Network of Institutes and Schools of Public Administration in Central and Eastern Europe (NISPAcee) “Public Administration and Public Policy in Emerging Europe and Eurasia: For Professionalism, Impartiality and Transparency”, NISPAcee and the Faculty of Administration of the University of Ljubljana, Slovenia, 2006.

URL: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/nispacee/unpan025587.pdf>

5. “Analysis of the Ukrainian governmental programme for involving of the Crimean Tatar youth to public service” (in English) at the 13th Annual Conference of the NISPAcee “Democratic Governance for the XXI Century: Challenges and Responses in CEE countries”, NISPAcee and Moscow State University, Moscow, Russia, 2005.

URL: http://www.nispa.org/files/conferences/2005/Program_Moscow_final.pdf

6. “Adaptation and Integration of Formerly Deported Crimean Tatars in Ukraine: Evaluation of the Governmental Programme Impact in 2002” (in English) at the 12th Annual NISPAcee Conference “Central and Eastern Countries Inside and Outside the European Union: Avoiding a New Divide”, NISPAcee and Lithuanian Public Administration Training Association, Vilnius, Lithuania, 2004

URL: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/nispacee/unpan018440.pdf>

7. “The Access of Crimean Tatars to Public Services on Regional and Local Levels in the Context of Elections in 2002 in Ukraine” (in English) at the 11th Annual NISPAcee Conference “Enhancing the Capacities to Govern: Challenges Facing the CEE Countries”, NISPAcee and National School of Political Studies and Public Administration, Bucharest, Romania, 2003.

URL: <http://www.nispa.org/files/conferences/papers/wg%20iv/ablyatifov.rtf>

<http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/nispacee/unpan009136.pdf>

8. “Legislative Regulation for Guaranteeing of the Indigenous Peoples and National Minorities Rights in Ukraine” (in English) at the 10th Annual NISPAcee Conference “Delivering Public Services: Trends and Developments”, NISPAcee and Polish Association for Public Administration, Malopolska Institute of Local Government and Administration, Krakow, Poland, 2002.

URL: <http://www.nispa.org/news/papers/wg4/Ablyatifov.rtf>;

<http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/nispacee/unpan004388.pdf>

Запитальник

1. Ваші особисті спогади про походження родини, час прибуття до Туреччини (Османську Державу), обставини та причини від'їзду;
2. Етапи формування кримської діаспори у Туреччині, на вашу думку?
3. Період усвідомлення себе як кримська діаспора (зокрема, особисто)?
4. Коли дізналися про Депортацію 1944 р.?
5. Відчуття, думки про Депортацію 1944 р. серед кримської діаспори Туреччини тих років?
6. Коли відбулася Ваша перша поїздка до Криму?
7. Коли розпочався процес допомоги земляцтвами народу, що повертався із заслання?
8. Чи були спеціальні програми з підтримки, ухвалені земляцтвами?
9. Мета надання допомоги з боку земляцтв?
10. Чи була досягнута мета, яку ставили земляцтва?
11. Обсяги допомоги, наданої діаспорою, у період з кінця 1980-х р. до початку 2000-х?
12. Наскільки масовим був рух підтримки серед діаспори Туреччини?
13. З якого року Ви берете активну участь в діяльності товариства кримців? Ваша роль у товаристві? Чи Ваша родина бере також участь в діяльності?
14. Наскільки організованою є діаспора Туреччини? Яка структура діаспорних організацій? Форми та різновиди діяльності земляцтв?
15. Загалом скільки людей залучені до діяльності земляцтв?

16. На вашу думку, яка чисельність кримської діаспори Туреччини?
17. Ступінь впливу діаспори на суспільно-політичні процеси у Туреччині?
Чи контактували земляцтва з політичними партіями, урядовими органами Туреччини щодо надання сприяння репатріації та облаштування кримли?
18. Як часто їздили до Криму? Скільки членів земляцтв відвідували Крим?
19. Чи координувалися програми допомоги з Меджлісом кримськотатарського народу?
20. Чи вказував Меджліс яку саме допомогу варто надавати?
21. Під час втілення програм допомоги раніше депортованому народу, чи контактували земляцтва з посольством України або іншими державними органами України?

Додаток Г

Муаджіри у порту Істанбулу. Кадикьой, 1860-ті рр.

Додаток Г

Світлини з родинного архіву Мюббейїна Бату Алтана. Родина Алтанів у таборі для «в'язнів війни», 1946 р., м. Зонгофен, Німеччина.

Повідомлення турецької преси 1930-х рр. про хід переселення та облаштування переселенців з Румунії у Туреччині.

Переселенці, які чекають на пароплав у порту Констанці.

Нова партія переселенців облаштовується у с. Деріндже. 1936 р.

Роздача худоби переселенцям з Румунії в Ізміті. 1936 р.

Додаток Е

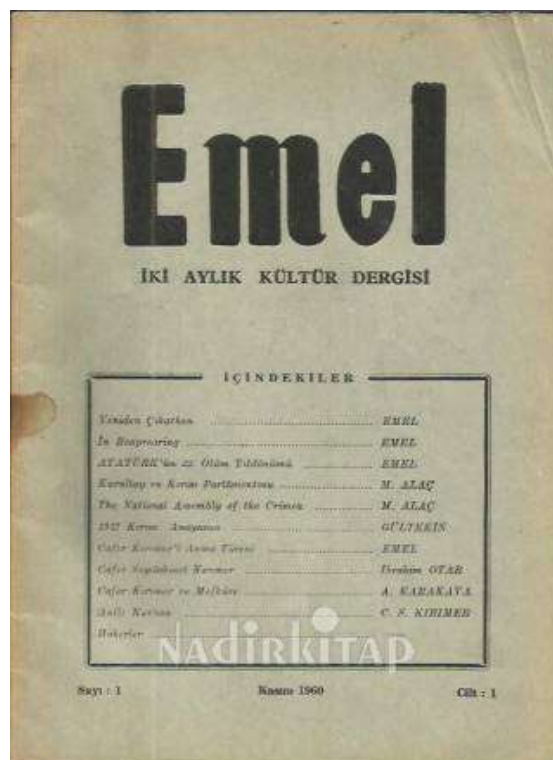
Типовий малюнок, що використовується членами кримських громад та символізує подвійну ідентичність кримли Туреччини: поєднання турецького та кримського прапорів та надмогильний камінь на похованні кримського солдата, який загинув у «Війні за незалежність» (1919-1923) у битві при Чанаккале.

Перший номер журналу *Emel*, Добруджа, Румунія, 1930 р.

Перший номер журналу *Emel*, що вийшов після відновлення його випуску у Туреччині. Істанбул, листопад, 1960 р.

Додаток Ж

Покоління *Emelciler* (вихованців журналу *Emel*) – другий зліва – голова ЗЦ ТКВКТ Мюкремін Шаін (2017-дотепер), перший праворуч – голова ЗЦ ТКВКТ Тунджер Калкай (2012-2017), другий праворуч – голова Кримського фонду *Emel* (1991-дотепер), представник МКН у Туреччині (1989-дотепер) Зафер Каратай.

Додаток 3

Візит до письменника Дженгіза Дагджи, Лондон, Велика Британія, 2001 р.
(другий зліва – турецький журналіст Кемаль Чапраз, в центрі – голова
Іstanbulського осередку ТКВКТ Джелял Ічтен, другий справа – Дженгіз
Дагджи).

Додаток И

Акція протесту у Туреччині через помилкову новину про загибель М. Джемілева в ув'язненні у СРСР, 1976 р.

закінчення дод. И

Число газети «Devlet» (Держава) від 9 лютого 1976 р., присвячене хибній новині про загибель М. Джемілева в ув'язненні у СРСР.

Додаток I

Активісти кримської діаспори Зафер Каратай та Тунджер Калкай під час першого візиту до Криму, м. Ялта, 1989 р.

Додаток І

Зустріч кримської делегації на чолі з Головою МКН М. Джемільєвим з Президентом Турецької Республіки Т. Озалом, Анкара, лютий 1992 р.

Kırımoglu ve Cumhurbaşkanı Turgut Özal

Зустріч Голови МКН М. Джемільєва з Головою ПНД. А. Тюркешем, Анкара, лютий 1992 р.

Додаток Й

Фольклорний ансамбль товариства Анкари у програмі телеканалу ТРТ біля дому Шюкрю Аблая у с. Баллікпинар, район Гьольбаши, провінція Анкара, 5 квітня 1987 р.

Кримські товариства Туреччини:

1. Kırım Derneği Genel Merkezi (Загальний центр Товариства культури та взаємодопомоги кримських тюрків)
2. Kırım Derneği Aksaray Şubesi (філія ТКВКТ Аксарая)
3. Kırım Derneği Amasya Şubesi (філія ТКВКТ Амасії)
4. Kırım Derneği Balıkesir Şubesi (філія ТКВКТ Балікесіра)
5. Kırım Derneği Ballıkrınar Şubesi (філія ТКВКТ Балліпинара)
6. Kırım Derneği Bandırma Şubesi (філія ТКВКТ Бандирми)
7. Kırım Derneği Bursa Şubesi (філія ТКВКТ Бурси)
8. Kırım Derneği Seyhan Şubesi (філія ТКВКТ Джейхана)
9. Kırım Derneği Çatalca Şubesi (філія ТКВКТ Чаталджі)
10. Kırım Derneği Çorlu Şubesi (філія ТКВКТ Чорлу)
11. Kırım Derneği Edirne Şubesi (філія ТКВКТ Едірне)
12. Kırım Derneği Gebze Şubesi (філія ТКВКТ Гебзе)
13. Kırım Derneği Gölbaşı Şubesi (філія ТКВКТ Гьольбаши)
14. Kırım Derneği Gönen Şubesi (філія ТКВКТ Гьонена)
15. Kırım Derneği Iğın Şubesi (філія ТКВКТ Ильгина)
16. Kırım Derneği İstanbul Şubesi (філія ТКВКТ Істанбула)

17. Kırım Derneği Kırıkkale Şubesi (філія ТКВКТ Кириккале)
18. Kırım Derneği Kocaeli Şubesi (філія ТКВКТ Коджаелі)
19. Kırım Derneği Konya Şubesi (філія ТКВКТ Коньї)
20. Kırım Derneği Manavgat Şubesi (філія ТКВКТ Манавгата)
21. Kırım Derneği Mersin Şubesi (філія ТКВКТ Мерсіна)
22. Kırım Derneği Nevşehir Şubesi (філія ТКВКТ Невшехіра)
23. Kırım Derneği Ordu Şubesi (філія ТКВКТ Орду)
24. Kırım Derneği Seydişehir Şubesi (філія ТКВКТ Сейдішехіра)
25. Kırım Derneği Sungurlu Şubesi (філія ТКВКТ Сунгурлу)
26. Kırım Derneği Polatlı-Toydemir Şubesi (філія ТКВКТ Полатли-Тойдеміра)
27. Kırım Derneği Tekirdağ Şubesi (філія ТКВКТ Текірдага)
28. Kırım Derneği Yalova-Altınova Şubesi (філія ТКВКТ Ялови-Алтинови)
29. Kırım Derneği Yalova-Çiftlikköy Şubesi (філія ТКВКТ Ялови-Чіфтліккоя)

Інші товариства

30. Düzce Kırım Türkleri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği (Товариство взаємодопомоги та солідарності кримських тюрків Дюздже)
31. Eskişehir Kırım Türkleri Kültür, Yardımlaşma ve Spor Kulübü Derneği (Товариство культури, взаємодопомоги та спортивного клубу кримських тюрків Ескішехіра)
32. EKNAD-Eskişehir Kırım Halkbilim Araştırma Gençlik ve Spor Kulübü Derneği (Товариство дослідження фольклору, молодіжного та спортивного клубу Ескішехіра)

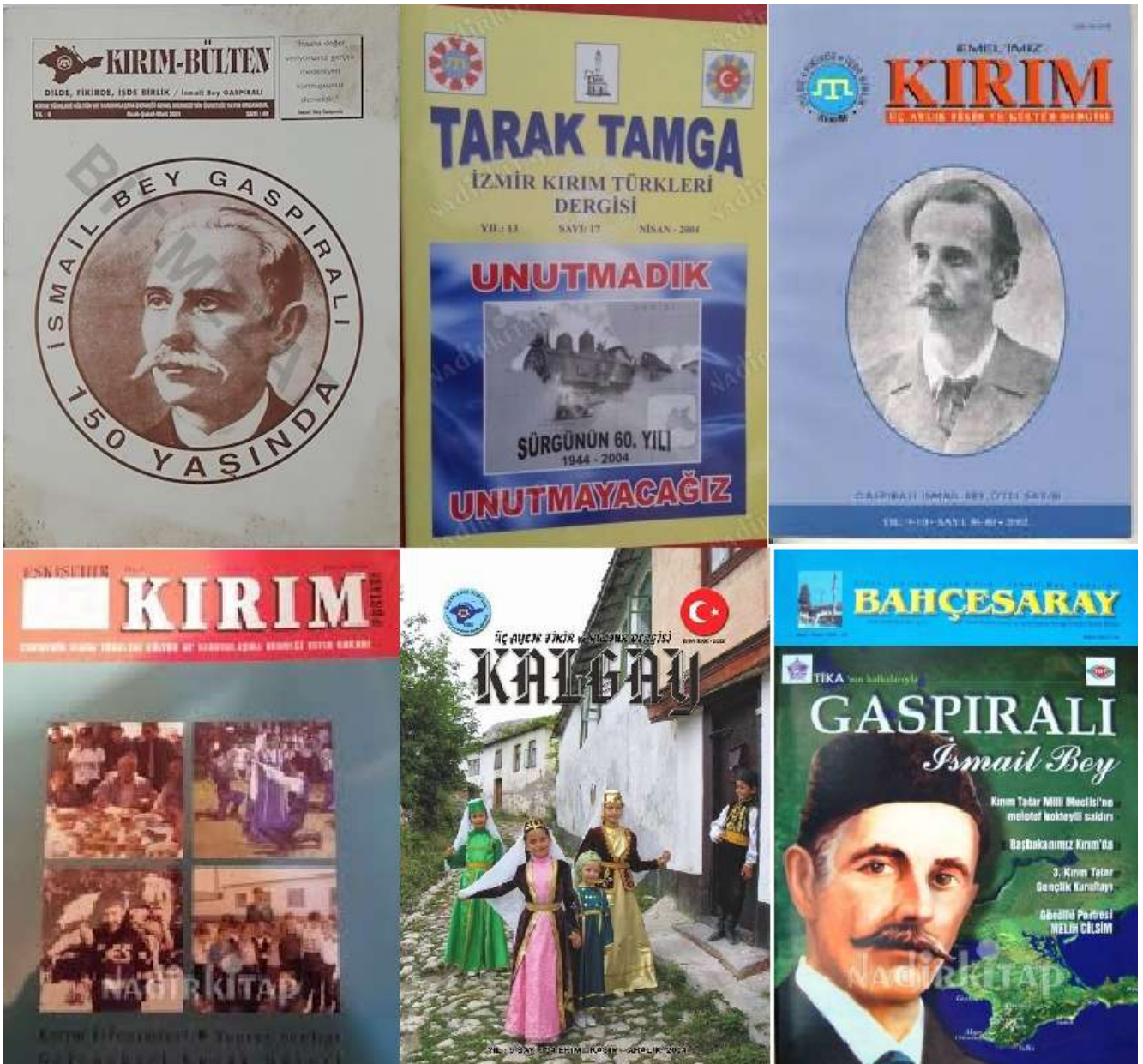
33. Etimesgut Kırım Tatarları Dayanışma ve Kültür Derneği (Товариство солідарності та культури кримських татар Етімесгута)
34. İzmir Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği (Товариство культури та взаємодопомоги кримських тюрків Ізміра)
35. Kocaeli Kırım Tatarları Derneği (Товариство кримських татар Коджаелі)
36. Polatlı Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği (Товариство культури та взаємодопомоги кримських тюрків Полатли)
37. Sakarya Kırımlı Türkler Eğitim Kültür Dayanışma Yardımlaşma Derneği (Товариство освіти, культури, солідарності та взаємодопомоги кримських тюрків Сакарії)
38. Çanakkale Kırım Tatarları Derneği (Товариство кримських татар Чанаккале)
39. Serik Tatarlar Kültür ve Dayanışma Derneği (Товариство культури та солідарності татар Серіка)
40. Bursa Tüm Tatar Türkleri Sosyal ve Kültürel Dayanışma Derneği (Товариство соціальної та культурної солідарності усіх тюрко-татар Бурси)
41. Yalova Kırım Türkleri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği (Товариство взаємодопомоги та солідарності кримських тюрків Ялови)

Фонди

42. Emel Kırım Vakfı (Кримський Фонд «Емель»)
43. Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Фонд культури та взаємодопомоги кримських тюрків)
44. Kırım Gelişim Vakfı (Фонд розвитку Криму)

Додаток Л

Періодичні видання кримських товариств Туреччини: *Bahçesaray* (Істанбул), *Kalgay* (Бурса), *Kırım* (Анкара), *Kırım Bülten* (Анкара), *Kırım Postası* (Ескішехір), *Tarak Tamga* (Ізмір).

Суперечки стосовно вжитку кримськими діаспорами літературної мови киримли

Потрібно зауважити, що питання літературної мови, яка б об'єднувала усіх киримли, було та залишається темою для гострих дискусій серед світової кримської діаспори, оскільки існують як історичні, так й етнографічні розбіжності у підходах до мовного питання. Кримська діаспора в абсолютній більшості складається з нащадків степових кримців та користується у побуті ногайським діалектом мови киримли. Так, наприклад, у Румунії саме цей діалект вважається літературною мовою, на ньому друкуються книжки та виходять газети, він уведений до наукового обігу. Тому, діаспора Румунії та частина діаспори Туреччини, які є вихідцями з Румунії, вважають несправедливим відмову від їхнього діалекту. Своєю чергою, основою для літературної мови, яку створював І. Гаспрали, був південнобережний діалект. Проте, у 1928 р. у Кримській АРСР провідні кримські мовознавці на конференції вирішили, що основою для літературної мови киримли буде *Orta yolaq şivesi* (середній діалект) або багчасарайський діалект, оскільки він має більшу кількість носіїв та є найбільш зрозумілим для усіх кримців. Проте, літературна мова киримли залишилася сильно «огузованою». Таким чином, літературними вважаються норми притаманними як для кипчацьких мов, так й для огузьких. Щоправда, стосовно цього, досягнуто консенсусу серед діаспори Туреччини і низка активістів товариств опанувала сучасну літературну мову та використовують її у публічному житті [19, с. 346]. Крім того, було досягнуто згоди й стосовно абетки на основі латиниці, що також було предметом обговорення, оскільки у фонетиці мови киримли присутні звуки та літери, яких немає ані у турецькій мові, ані в інших тюркських мовах, а саме: *ñ, ğ, q, â* [19, с. 347]. Мовна ситуація серед діаспор також ускладнена тим, що усі роки незалежності Україна, під впливом Росії, відмовляється перевести мову киримли на латиницю. Уся навчальна, художня, наукова література, а також публіцистика, випускаються кирилицею, що

встановлена для мови кримли ще сталінським режимом, через що світова кримська діаспора позбавлена можливості читати та застосовувати сучасні праці та книжки у повсякденному житті. Усе це є дивним, враховуючи, що для гагаузької мови та інших тюркських мов в Україні немає подібних обмежень.

В цілому, мова кримли залишається малодосліджуваною, що також впливає на суперечливу ситуацію. Ані в Україні, ані за її межами, немає науково-дослідної установи, яка б ґрунтовно займалася розвитком та промоцією літературної мови кримли, її унормуванням. До тепер, не підготовлений тлумачний словник, який покликаний регламентувати правильне вживання слів у мові (відповідно до їх лексичним значенням) [150].

Представник покоління «*Emel*», освітянин Н. Айтар наголошує, що мова кримли має бути інституціоналізована, що вона повинна стати об'єктом державної політики: «Це має бути друга [офіційна] мова з дитячого садка» [19, с. 351]. Проте, у зв'язку з тим, що у Туреччині не існує можливості отримати освіту рідною мовою навіть у початкових класах, пересічним членам кримських громад літературна мова здається дивною та дещо штучною. Урбанізовані кримці здебільшого послуговуються для спілкування турецькою мовою, навіть зі земляками у Криму, оскільки стереотипно вважають, що це майже така сама мова. Сприяє цьому й помилкове сприйняття у Туреччині судацького (огузького) діалекту, яким розмовляють М. Джемілев та Р. Чубаров, як літературної мови кримли.

Додаток Н

Під час одного з візитів представників діаспори кримли до Криму (зліва направо – 1-й заступник голови ОКНР Рефат Чубаров, головний редактор журналу *Emel* Зафер Каратай, голова Кримської національної партії «*Adalet*» Сервер Керімов).

Додаток О

Плакат «*Kırım Bosna olmasın!*» (Крим не має стати Боснією!), що підготовлений Іstanbulською філією ТКВКТ для розповсюдження у місті.

Додаток II

Репортаж «Помремо, але не залишимо нашу землю. Кримські тюрки підготували групу, яка готова до самогубств» у турецькій газеті «*Hürriyet*» (Свобода), що присвячений проблемам репатріантів-киримли, 1989 р.

“Ölürüz, topraklarımızı bırakmayız”

İkinci Dünya Savaşı'nda, Almanlarla işbirliği yaptıkları iddiasıyla Rusya'nın çeşitli bölgelerine sürülen Kırım Türkleri, Kırım'a dönmeye başladı. Eski topraklarını şimdi yeniden işgal edip kurtarılmış bölge ilan eden Kırım Türkleri, "Bizi artık buradan kimse söküp atamaz. Ölürüz, topraklarımızı bırakmayız" dediler...

KIRIMLI TÜRKLER intihar timi kurdu

● Kırım'a giden *Hürriyet* yazarı Doğan Koloğlu, Kırmılı Türklerin bölgesine girdi.

Kırım Türklerinin kadın lideri

Kırmılı direnişçilerin liderliğini yapan 30 yaşındaki Ulviye Ablayeva, "20 günden beri burada kendi topraklarımızda oturuyoruz. Giriş

- Kırım'da Sovyetler'e karşı bayrak açan Türklerin liderliğini, 30 yaşında genç bir kadın olan Ulviye Ablayeva yapıyor...
- Kırım'da oturdukları topraklardan çıkarılmak istenen Türklerin kurduğu 34 kişilik intihar timi, "Ruslar gelirse, burayı cehenneme çevirir, kendimizi de yakarız" diyorlar...

● 20 sayfa

Koloğlu, Kırmılı bir fedai ile

Hürriyet yazarı Doğan Koloğlu (sağda), Kırmılı fedai Ahmedov ile görüşüyor. Ahmedov, "Birçok soydaşımız

Фото наметового містечка «Asret» (Туга), м. Судак. *Emel.* № 175. Листопад-Грудень, 1989. Задня обкладинка.

"Vatan Kırım'da bu yıl içinde kurulan Kırım Tatar çadır şehirlerinden Hasret Köy'ün kurucularının 14 Ekim 1989 günü çektiikleri toplu fotoğraf. Çoğunluğu sürgünde doğmuş gençler. Milis'in ve özel zırhlı birliklerin baskın ihtimaline karşı ellerinde sopa benzin şişeleri. Vatan için her an ölüme hazır. Kışın soğukunda, dayanılmaz ayazında, 'Vatan toprağı ısıtır'diye, yer altında, derme çatma barakalarda varolma mücadelesi veriyorlar."

Підпис під фото: «Групове фото засновників кримськотатарського наметового містечка с. Асрет, заснованого цього року на Батьківщині Крим, що зроблене 14 жовтня 1989 р. Більшість з цієї молоді народилася у вигнанні. В їхніх руках, палиці, пляшки з бензином на випадок можливого нападу міліції та спецпризначенців. Вони готові померти за Батьківщину в одну мить. У зимову холоднечу, нестерпний мороз, змушені вимагати рідну землю, у нашвидкуруч зроблених землянках та халабудах, вони борються за власне існування».

Додаток С

Мюстеджіп Улькюсал (*Müstecip Ülküsal*)

Амет Іхсан Кірімлі (*Ahmet İhsan Kırımlı*)

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**Наукові праці, в яких відображені основні результати дослідження:***Статті в наукових фахових виданнях України*

1. Аблятіфов Р.М. Трансформація суспільно-політичної думки турецької діаспори кримли на прикладі публікацій журналу «Емель» (кін. 1980-х — поч. 2000-х років) // Народознавчі зошити. 2020. № 3 (153). С.714–722.
2. Аблятіфов Р.М. Розвиток діяльності організацій кримської діаспори наприкінці 80-х – початку 2000-х рр. // Народознавчі зошити. 2020. Вип. 6 (156). С. 1303–1313.
3. Аблятіфов Р.М. Роль А.І. Киримли у розвитку руху кримської діаспори Туреччини (кін. 80-х – поч. 2000-х рр.) // Старожитності Лукомор'я. 2021. № 1. С. 98-108.
4. Аблятіфов Р.М. Кримська діаспора Туреччини у національному русі кримли (кін. 1980-х — поч. 2000-х років) // Народознавчі зошити. 2021. Вип. 1 (157). С. 98-110.
5. Аблятіфов Р.М. Роль Мюстеджіпа Улькюсала у створенні сучасної кримської діаспори Туреччини // Вчені записки ТНУ ім. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2021. Том 32 (71) № 1. С. 74-82.
6. Ablâtif R.M. Qırımlılarınñ tarihiy vatanğa kütleliy qaytuvı devrinde Türkiyedeki Qırımlılar cemiyetlerniñ neşir ve medeniyy faaliyetleri (80nci senelerniñ soñu – 2000nci yıllarniñ başı). Вчені записки ТНУ ім. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. 2022. Том 33 (72) № 1. С. 220-227.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

7. Аблятіфов Р.М. Кримська діаспора на території сучасної Туреччини: від анексії Криму до II світової війни // Eastern European Review on Contemporary Issues. 2019. Vol. 1, No. 1, С. 7–16.

Наукові праці, в яких засвідчено апробацію матеріалів дослідження

1. Ablâtif R.M. Türkiye'deki Kırımlı cemiyetlerin kitle iletişim ve yayın faaliyetleri (80'lerin sonu - 2000'lerin başı arası). Збірник матеріалів. V Конгрес сходознавців. (9–10 грудня 2021 р., Київ). Київ: Видавний дім «Гельветика», 2021. 260 с.

Відомості про апробацію результатів дисертації:

1. Звітна наукова конференція Львівського національного університету імені Івана Франка за 2018 рік, Львів, 4 лютого 2019 року, форма участі – очна, усна доповідь.
2. Шоста Міжнародна наукова конференція «Крим в історії України» до 1030-річчя Корсунського походу київського князя Володимира Великого, м. Київ, 13 червня 2019 року, форма участі – очна, усна доповідь.
3. Звітна наукова конференція Львівського національного університету імені Івана Франка за 2019 рік, Львів, 3 лютого 2020 року, форма участі – очна, усна доповідь.
4. VIII Міжнародна наукова конференція «Українська діаспора: проблеми дослідження», м. Острог, 23-24 вересня 2020 року, форма участі – дистанційна, усна доповідь.
5. Звітна наукова конференція Львівського національного університету імені Івана Франка за 2020 рік, Львів, 4 лютого 2021 року, форма участі – дистанційна, усна доповідь.
6. V Конгрес сходознавців, Київ, 9-10 грудня 2021 року, форма участі – дистанційна, усна доповідь, опубліковано тези доповіді.
7. XXIV Сходознавчі читання ім. А. Кримського, Київ, 21 грудня 2021 року, форма участі – дистанційна, усна доповідь.